

50

У В И Й

№ 7-8

1935

СОВЭТ ПИСАТЬЫЛ УШЭМЫН МАРИЙ ПӨЛКАЖЭ

Н | Мар. ж. | У В И Й
1-1a

ТЫЛЗЭ ЙЭДА ЛЭКШЭ, СЫЛНЫМУТАН,
ОБШЭСТВЭН ДЭН ПОЛИТИК ЖУРНАЛ

В У Й Л Ы М А Ш

ПРОЗО, ПОЭЗИЙ, ДРАМЭ

- Ал. Эрыкан. Кучэдалмэ түлэш (Ро-
ман) 3
С. Г. Чавайн. Онар (Почэламут) 33
Э. Чапай. Льэтнаб Фролов (Ойлы-
маш) 35
Алдиар К. Пэрвой тошкалмаш (Ой-
лымаш) 49

У ИЛЫШ БЫШТЫМАШТЭ

- Са-му-ви. Айруша павай 73

МЫСКАРА ЛУК

- М. Шкэтан. Коман мэлна (Ойлы-
маш) 88

ФОЛЬКЛОР

- Олык Ипай. Пирэ (Йомак) 98
У такмак-влак 100

КРИТИКЭ

- А. Асылбайэв. М. Шкэтанын твор-
чэствыжэ 101
Шабдар Осып. Имперализм саман
жапысэ марий литератур 121

БИБЛИОГРАФИЙ

- Ал. Эрыкан Осмин Йыванын пэрвой
сборникшэ 131
М. Калашников. Йонгалтшэ трак-
тыр нэргэн сопра йүк 133

7-8

1935

СОВЭТ ПИСАТЬЫЛ УШЭМЫН МАРИЙ ПӨЛКАЖЭ
Йошкар-Ола

Отв. редактыр П. К. Карпов
Тэхредактыр А. Н. Семенов

* * *

Погаш 1935 ий 11/IX, пэчатъыш 29/X
пумо. Мароблит № 303. Тираж 1500
э. зэмплар. Заказ № 115. Кагаз кугыт
72×105/16. 8,5 пэчэт лист, 10 автыр
лист. МарГИЗ-ын 1-й типографийжэ,
Йошкар-Ола, Совет урэм, 56.

КУЧЭДАЛМЭ ТУЛЭШ

Роман*)

Ал. Эрыкан

ОСЫП кизытат шарна: ачажэ пэш нужнан илэн. Тудын олым лэвэдышан, шөрын кайшэ пөртшым „пөрт“ маншыжат лийын огыл, чылан „турнья пыжаш“ манын воштылыныт. Йал старыстын курык чангасэ агажым тырмалышыла. Осып шкэ шочмо вэржым йатыр ончэн. Шүлыкан вэр! Шэмэм пытышэ пөрт-влак, шылыжым-виктарэн кэртдэ тойаш энэрталтшэ пүгыр шонгыла, шып нэрэн шогат. Вүд виньэм вара-влак күшкө шуйнэныт, пуйто күчүзэ-йал йүдвэлчын шуйнэн чонэштышэ сур пыл дэч-киндэ сукурым сөрвала. Йал воктэн — куп. Купышто вольык күтö коштэш, уло-укэ шудым пога. Умба-бакыжэ — шүгарла, йавык ага-влак, чара курык санга. Эсмасан пушэнг-

гэ-влакат ужар сывынышт дэн огыт куандарэ, пуйто нунат мучашдымэ, курымаш ойго илышым ончэн орланат, калык дэнэ пырля шортын-шортын түс гыч возын шапалгат.

Корно пуракым тарватэн, курык вуй гыч тарантас кудал вола. „Вэкат старыстэ пөртылэш“ манын Осып шона. Йал вэлыш ончалын, Осып старыстын пөртшым йатыр ончэн шога. Кэчэ йол, төрзаш возын, пөртлан пылдыри койышым пурта, — пуйто йаргак ватэ, ужар шовычым пидын, вожылдымо шинчаж дэнэ пыльгыжэш, койдара. Осып тыдым ок умло, тудо төрзаштэ кэчэ йол модмым ончэн, шкэ сэмынжэ шонкала:

— Могай рыскалан йэнг! Ачамынат тыгай пөртшö лийжэ ильэ! Вара мыйат кэчын шыдан пөрэмэчым кочкам ильэ.

*) Түналтышым „У Вий“ журналын 3, 4, 5 дэн 6 номерлаштыжэ ончыза.

Шыдан пөрэмэч нэргэн шонал-тышыла Осып старыстын эргыжым ушэштара. Могай осал икшывэ! Тудын вэрч Осыпым школ гыч пок-тэн луктыныт. А Осыпын могай титакшэ? Вэт мардэж пуалдэ лыш-таш ок тарванэ. Кэчэ йэда „лавра мэшак, йал лэтэшка“ манын лүм-дыл коштыныт. Ик кана старыс-тын эргыжэ пэшак поро лийын. Парт коклаштэ ўншын шинчышэ Осып дэк лышэмэшат, тудлан ўйан пөрэмэчим шуйа:

— На, тамлэн ончо, тыгайым омэшат кочкын отул дыр вэт.

Осып ок тарванэ да, старыстэ эргэ, онгайым вучэн шогышо моло рвээ-влаклан шинчам сэмалтэн, өпкэлышыла пэлэшта:

— Нал манам, тланэт пуат вэт, мом кугэшнэт.

Осып изи кидшым шуйэн ок шукто, — старыстэ эргэ, тыманмэш савырнэн шогалын, Осыпын нэр йымакыжак ўпшым луктын кода. Шкэнжым кучэн шуктыдэ, Осып ажгынышэ пирыла старыстэ эргэ ўмбак төршта, сўмырэн пыштэн, вуйжым кўвар воктэн кыра, уло-укэ вийжэ дэн мушкындыл пытара. А кастэн нунын дэк старыстэ мийа, „разбойник дэч разбойникак шо-чэш улмаш“ манын мускыла, „эр-гымым чэрландарэда гын, казама-тыштэ шўктэн пытарэм“ манын йол тавэн вурсэн кайа. Ачажэ Осыпым пэлэ колмэш пу сорым дэн тōпка... Мом ыштэт, киндэ шултыш вэрч кэчын йэн шинчаш ончымо го-дым шкэ эргычэтымат чаманаш ок ло-гал.

Тунам Осып пэрвой кана айдэм дэн айдэм коклаштэ тōрсыр улмым изэ ушыж дэнэ шижын шуктэн. Чаманыдымын кыралтмōнгō, тудо, — изыньэкак шкэ кōргыж дэнэ илаш

тунэмшэ йоча, — шўм ўмбак погы-нышо кочым шинчавўд дэн муш-кын лукташ шонэн, вичаштэ шо-гышо тошто мўкш омарта шойыко-шылын шинчэш. Изэ мушкынды-жым чумыртэн, тудо ачажымат, школымат, старыстымат эн осал мут дэн шудалэш, осал койышыш-тым карга. Вича кōргысō пэлэ пич-кэмыштэ тудо, ала кōлан товатлы-мэ мутым пумо сэмын, шокшо тўр-выж дэнэ сōрымō мутым пэлэшт-кала, кōргыштыжō ўчō шуктышаш-куатлык кушмыла чучэш.

...А вича кōргō утыр йонгыдэмэш, утыр сōралга. Тэвыс кэчат куштыл-го пыл чаршам пўргалын, мландэ-помышыш пурымыж дэч ончыч Осып дэнэ модын коднэжэ. Кэчэ-йол пырдыж шэлтыш гыч вичаш-чонэштэн пура, шыман шыргыжын, тошто омартан кумыж вуйышкыж-шōртнō кōрыжым пыжыктэн чўч-ка, ласка шинчаж дэнэ Осыпым эмратыл онча. Тэвыс лый-лай мар-дэжат шкэ ом ўмбалныжэ тутло-саска пушым лўнгыктэн конда, Осыпын ўпшым авала товата, ку-жо вичкыж парньаж дэнэ тудын-чурийжым нийалткала, йōратэн-шупшалэш. Ала кушто мўндўрнō-курык вуйышто ала мо, ала кōн-ныжылгэ, кōргō йўкшō кас ўжара-гыч порсын йарым дэчат вичкыж-мурым тўрла. Муро утыр вийна, утыр шаплана, мурын тымартэ-ныгунам колдымо сэмжэ Осыпым вэлэ огыл, — кэчим поктэн пылпо-мышын вэс шōржō гыч нōлталалт-шэ ойган качымарий-тылзымат, мардэж толкынэш йўксыла койыш-ланэн ийшэ вужга онган ўдыр-пыл-влакымат, кэлшылтыдымэ ор-гамак-мардэжымат шкэ помышэ-шыжэ малта...

Осып кэнэта помыжалтэш. Ум-

лыдымо шинчаж дэнэ йыр онча, кушто улмыжым палынэжэ. Могыр сусанэн чыгыра. Пэл кидшэ гына шокшо, пуйто конгамбалнэ лийын. Нымом ужаш лийдымашэш Осып кидшэ дэн йыр нийалтэн онча — кид йымакыжэ шанчаш дэн олым кодшо вэл вэрэштэ н. Осылын могоыржо шэргылт кайа, — тудын ушыш кыралтмыжэ, тышкэ шылын вочмыжо, шортын-шортын малэн колтымыжо пура. Ту сэкундыштак Осып уш кайшаш гай кичкыралэш: тудын шүргышкыжэ ала мо шокшо, вүдыжгө түкна, пүжалтшэ сангажым үпшыч онча, вара түрвыш как нулалэш...

Умбакыжэ кузэ лиймым Осып аван мутшо гыч гына пала. Осылын кичкыралмэ йүкшым колын, малыдэ шинчылтшэ ача-аважэ кудывэчыш төршүтэн лэжыт, вича гыч титаканла поч лупшэн шылшэ пийым ончалын, омарта шойылно йонглэн кийшэ эргыштым муын пөртыш нумал пуртат.

Осып йатыр жал уш налдэ чэрланэн кийа. Шинчажлан йүд-кэчэ эрэ түрлө шучко сүрэт конча. Шошо вэлэш вэлэ, куэ кичкэ пудэшташ тунгалмашэш, тудын пунчалмэ шовыч гай вүрдымө чурийжэ төрзаш ончалэш. Школ гыч йуарлэн пөртылшэ вэсэла рвээ-влакым ончалэшат, вуйжым төрза күпчыкыш пыштэн, шүм утэн шортын колта... Порэммэк шуко канаш ок воч. Куралаш-вүдаш изэ улмыжлан, чэрланэн вийжэ пытымылан лийын тудым күтызыш пуат.

Тыгэ Осыплан, кужо муш солам вачыж гоч лупшалын, ушкал командир лийаш вэрэштэш. Куэ вуй шөртнылалтмэ годымак йол үмбэлнэ лийын, лупсан шаршудэш чарайол кышам кодэн, кужо со-

лаж дэнэ рашкалтылын, тудо йалын күшыл мучашыж гыч ұлыкыла вола. Тушто тудым Тойки кугыза ваш лийэш, вара коктынат күтым шудылыкыш поктэн нангайт. А кэнэж кэчыжэ лүп-лүп шокшо, каважэ пэш йандар. Ны мардэж ок пуал, ны лышташ ок тарванал. Тыгай шокшышто ушкаллан „бызз“ манынат ит ман, тудо садак, почшым төтрөт пучла шогалтэн, шинча ончалдэ йал вэлыш чымалта. Вара тэк тудын почэш куршталышт кошт. Кас мартэ тунар йарнэн пытэт, кочмэтат ок шу, кузэ гынат вашкэрак малаш возаш лийжэ. А эрдэн адак тоштак. Мом манаш, күтэн кошташ асатак огыл!

Күтө почэш коштын Осып Тойки кугыза дэч шийалтыш ышташ тунэмэш. Кэчывал рүдыштө күгыштым Кутаисовын куэ отыж воктэк ұшыкыш чумырэн шогалтатат, Осып йөратымэ пундыш вуйыш күзэн шинчэш, шийалтыш дэн шүшкэн, шүмжым пасылта. Йужгунам Тойки дэн йыгырэ шинчытат, парньаштым эркын тарватылын, шкэ илышышт гайак ойган, шүмэш логалшэ мурым шүшкат. Муросэмышт эркын йогышо Талман энэрла йужышто эркын шула, тутьраламландэ үмбадын шуйна, энэр вэс вэлсэ арама лонгаштэ саташэн коштэш, купышто вэлэ шкэ кышажым йомдара. Тыгай годым Осылын шиждэгэчэ шинчавүдшө лэктэш, тудо каура шымавучым чытырышэ түрвыж дэн чотырак ишэн, шымавуч дэн пырля пийалдымэ рвэээ илышлан өпкэла, нужна йэшыштэшочмыжлан өкына, пычырик гына куанымашым йодын сөрвала. Осып дэн пырля Тойки кугызанат шонго кумылжо рудалтэш, тудат, ладра куэ түнгэш пэлэ энэрталтын,

чал вуйжым кумык сакэн шинча, ошалгэ түрвыжө лып-лып лийын тыгыдын чытыра..

Ик кана тыгэ шоктымашкыжэ оласэ вургэман йэнг толын лэктэш. Осып, шоктэн ситарэн, шокшо түрвыжым нулалэшат, шийалтышым воктэкижэ пыштэн, шинчажым кума. Көргыштыжө ала мо мурымыла чучэш, мурыжо гына пэш ныжылгэ, пэш шыма, — тыгайым нымогай шийалтыш дэнат шоктэн от сэнэ. Шүм мурым шулэн колыштын, Осып йатыр жап тэрваныдэ шинча, вара эркын шинчажым почэш. Йандар шыжэ кэчыштэ, шудо вуйым нийалтэн, нымо кышам кодыдэ шыма мардэж нушкэш. Осып йол воктэнак вичкыж энгырэмышвот шуйнэн, тудын үмбачын чумыркаэнгырэмыш куржталыштэш, кэчан кэчыштэ мүй чүчалтышла койэш. Шудо вож воктэн кутко шкэ пашажым ышта, лышташ түрым каткала.

— Могай лүддымб, — Осып шона. — Тудым сыратэ-йа, куго улат манын ок чакнэ, колмэшкыжэ кучэдал онча. Тэвэ айдэм воктэк тыгай куго йанлыкым кондэн шогалташ ильэ. Айдэмым кутко олмыш шукташ гын, очыний тунамак лүдмыж дэнэ колэн колта. А кутко ок лүд. Адак йазыкан йэнг гына лүдэш маныт. Чын гын? Тэвэ старыстын йазыкшэ лын¹ гына дыр, а тудо ок лүд. Ачам гын, старыстэ ончылно эрэ чытыра. Мыйат чытырэм. Шинчажак ала могайэ... ий кандар² гайэ: ончалэш гын, тунамак шүмэт йүкша. Тудын вэрчак тунэмдэ кодам ындэ.

Школым шоналтэн, Осыпын шүмжө адак вургыжаш тўналэш,

¹ лыг — шуко

² кандар — пудырго, катыш

шинчавүдшат чыли-чули лэктэш. Тэвэ ты жапыштэ куэ воктэк тымартэ койдымо йэнг ойырла, Осып шойык шыман лышэмын, чүч лийын шинчэш, Осыпын вачыж гычэплын элталэш.

Йот кид түкнымашэш Осып ок кичкырал, чурикат ок лий. Тудо кошкэн шудымо ойган шинчажым кўшкө нөлталэшат, лап лийшэ йэнгын зангаргэ воштылшо шинчашкыжэ өрын ончалэш. А толшойэнг, воктэкижэ ик пулвуйэш энгэрталт шогалын, шэр гай тыгыдэ ошпүйжым койыктэн, йүк дэч поснашыргыжэш, шымара.

Тыгэ ик жап шып шинчат. Вара оласэ йэнг, ир йанлыкым кидлан туныктымо сэмын, үйэдын шыман йодышташ тўналэш. У йэнгын шүмэш логалшэ йүкшө, устан моктэн каласымыжэ Осыпын шкэ көргештүкылалтшэ кумылжым почэш, — Осып шижынат ок шукто, улышыжым ойлэнат пуа. Школ гыч кузэ лэктын вочмыжым ойлэншуктымэк ижэ, оласэ йэнгым ончалэшат, кэнэта шкэ мутшылан лүдын, воктэн шинчышым кидшэ гыч руалта:

— Тый старысгылан от каласэ вэт?—Осыпын лүдшө шинчажэ оласэ йэнгын шинчашкыжэ сөрвалэн ончалэш.

Вашмут олмэш оласэ йэнг, тудын кидшым шкэ пушкыдо копашкыжэ погэн налэшат, „ўшанэ“ маншыла кормышталэш.

Садэ гычак Осып дэн Иван Стэпанычын ваш палымышт тўналэш. Шыжым Осып адак школыш кайа, Иван Стэпанычын шыргыжшэ зангар шинчашкыжэ ончэн, онкөргө ныжылгэ йүкшым пагалэн колыштэш. Иван Стэпаныч тудлан ачаж дэчат шэргэ лийэш. У тунык-

тышо толын шумэшкэ Осып ача-аважэ улмо ўмбачат шкэнжым тулык олмышто ужын илэн. Нужна гыч лэктын кэртдымыжлан лийын эрэ сўмсыр коштшо, чўчкыдын йўшө, чатлама йўштыштө уло йэшим лум ўмбак поктэн луктэдышэ ачажэ тудын кумылжым шкэ вэлкыжэ савырэн кэртын огыл. Аважат,—нэлэ пашаштэ, кэчэ гайак кыралтмаштэ жап шудэ шонгэмшэ марий ватэ,—Осыплан илыш майак лийын кэртын огыл. Аважын уло илышыжэ кугырак ончылно вуй пўгыртымаштэ эртэн. Тудлэч мучашдымэ ўншылыкклан вэлэ тунэмаш лийэш ильэ. А Осыпын кўргө ушыжо илышын нымогай ойго саманжэ ончылнат вуй пудымо, пэнгыдын шогышо образэцым кычалын. Тыгай образэцшым ончыкташ ача-аважын вэлэ огыл,—эл илыш дэч шопкэ ломаш пэчэ дэнэ пэчалт ойырлаш тōчышө уло марий йалынат ўнаржэ шутэн огыл. Осып шкэ йыржэ улыжат шинчавўдым, иктэ-вэсэ пизыркалымым, йэн ойгылан куанэн воштылмым, шкэ вэрч гына тыршымым ужын. Чыла тыдэ Осыпым шкэ шот дэнэ илымашкэ, моло дэч пэлкэ лийаш тōчымашкэ шўкэн. Иван Стэпаныч гына ты ийаншэ шўмым шкэ шокшо мутшо дэнэ лэвыктэн ылыжтэн кэртын Тудо гына Осыплан илышын тымартэ койдымо вэлжымат почын ончыктылын, тудо гына илышым йōраташ туныктэн шогэн. Иван Стэпаныч илышын шойаклыкшэ дэч ныгө тўкыдымө авапўртүс лонгашкэ шылын кайшэ, ура чонан йэн-влак нэргэн ойлаш йōратэн. Тудо тўнѳамбал лўмым налшэ учоный, путэшэствэник, шымлышэ-влакын илышышт нэр гэнат чўчкыдын ойлэн. Устан ой-

лымыжлан Иван Стэпанычым Осып вэлэ огыл, моло тунэмшэ-влакат йōратэныт. Кугырак-влакат у туныктышын ушан ойжым колыш-таш коштэдэныт. Иван Стэпаныч кангаш пудэ ик йэнгымат колтэдэн огыл, чылаж дэнат сайын кутырэн. Старыстэ гына туныктышым йōратэн огыл, шишланэн илэн...

Шошо вэлэш школыш кугыжам сўмырымө нэргэн увэр толэш. Йыгырэ руш йал гыч йумын законжым туныкташ коштшо шонго пот, урок ышташ толэшат, йэвангэлий олмэш газэтым шарэн, Миклай кугыжан трон гыч коранмыж нэргэн манифэстым окэн пуа. Тунэмшэ-влак попын окымыж гыч нымат умлэн огыт шукто, молэмшэ йўкшө гыч гына ала могай куго паша лиймым шижыт. Шэм подрāsникан поп, газэтым нылытэ тодылэшат, кажнэ мутым нэр йўкшө дэн посна каласаш тōчэн, пурла кидысэ кошар парнѳажым кўш нōлталэш:

— Йумын кумылжо дэн мэмнан кугыжана Николай Алэксандрович шкэ власышым шольыжлан пуаш лийэ. Йумын кумылжо дэн Росий калыкклан кизыт куго тэргымаш ышталтэш. Росийым каргымэ нэмыч-влак сэнгэн налнэшт, чын вэранам мускылынэшт, тыгэ мэмнан чаплэ ача-мландынам намысыш пуртынэшт. Мэмнан у кугыжана Михаил Алэксандрович руш калыкын ўшанымыжым шукта, мэмнан элэш вузалаш тōчышө нэмыч-влакым йумын полшымыж дэнэ сэнга манын уло элна Михаил Алэксандровичым ўшанэн онча. Айста, игшывэм-влак, у кугыжалан тушманым сэнгашыжэ кид пэнгыдылыкым, уш пўсылыкым йодын, куго пуйыршынам лайык чонна дэнэ сōрвалэн ончэна. Изэ йэнгын ку-

малмыжэ йумылан кадырлэ, йумо дэк вашкэ шуэш...

Школ гыч пörтылмөнгө Осып мо ужмо-колмыжым ачажлан ойлэн пуаш вашка. Шүрым кочкын шинчышэ ачажэ ончыч лүдэш, вара өрмалга, пытартышлан пэш чот сырэн кайа. Кочмо лугыч тстотлышо эргыжэ шижынат ок шукто, — ачажын куго пу калакшэ сангаштэ „бырлоч“ вэлэ мурэн кодэш. Викак пуалшэ сангажым кок кидшэ дэнэ ишэн, Осып үстэл төр гыч лүнгэн лэктэшат, логарэш шичшэ пурылтышым нэлын шукташ төчэн, конга воктэк мийэн шогалэш, шинчавүдшө ты-манмэш уло шүргым нөртэн шукта.

— Шайтан игшывэ! — ачажэ кочкын-кочкын вурса. — Ту кэрэмэт туныктышо тыйым ындэ йалтак локтыл шукта койэш. Кугыжа нэргэн тыгай мутым ойлаш лийэш мо, аймыл! Чо кизыт, тыгай мутым иктаж кöлан пэлэштэн вэлэ шукто, пэлэштэ вэлэ. Вара тышкэ йолэтымат ит пыштэ, садак вуйэтым күрлам.

— Мый чыным ойлэм вэт, тачэ бачышка шкэ ойлэн, — нбуслэн нбуслэн Осып аралалтэш.

— Мо-о? Ындэ бачышкамат амыртынэт? Адак ситэн огыл? Ончо, вуйэтлан адак логалэш.

Калакшым йыклык нулалын, ачажэ кудывэчыш лэктэш, вольыклан олымым кудалтышыжла шкэ вуйжо дэн оқына:

— Ну, саманжат шуо, калтак! Шкэ эргычэтак чурмаш шукта. Могай исэржэ тудым кугыжа укэ манаш туныктэн. Нау-уко, маныт, науко илаш полша. Полша шол. Изэ малайжат кугыжа уло-укэм тэргаш тунгалэш гын, тыдэ могай илыш! Нау-уко...

Ту кастэнак Осып, шортмо почэш лыпланэн шудэ, вичкыж мыжэржым шогалын, школ пörтончыл йымалнэ йымэн шогалэш. Конга олтышо пүгырась куван лэваш йымак пулан лэктын каймыжым вучэн шуктэн, тудо лап лийын пörтончык күза, „пулт“ койын класыш куржын пура. Доска воктэн шүлыш налаш пырт гына чарнэн, тудо кугыжа патрэт кэчыңэ пырдыжыш ончалэшат, кольа үмбак пырыс төрштымыла, лывыргэ нөргө капын уло көргө вийжым почын, ты-манмэш парт үмбалнэ лийэш. Ындыжым тудо, кушто улмым мондэн, шэргэ жапым йомдарыдэ, кидлан эрыкым пуа, йатыр ийышкэн шүм үмбак погынэн шогышо илыш кочым кок кана кид солалтымашкэ йастарэн пышта. Парт үмбаж төрштэн волэн, тудо опса дэк куштылгын ошкыл колта, вара савырнэн шогалэшат, кугыжа патрэтыштэ вудака түсдымө шинча олмышто кэлгэ йора гай койшо рож-влакым ужын, сэнгышыла куанэн воштыл колта.

Тыгэ Осып каргымэ тошто илышлан үнаржэ шутымо сэмын үчим шуктэн кода.

Чыла тыдым Осып малэн кэртдымыж годым ушэштарэн кийа. Кузэ тыдым от ушэштарэ! Вэт тошто илышлан шкэ сэмын үчө шуктымо кэчыжэ Осыпын ушышкыжо пэнгыдын, мондалтдымашын пурэншинчэ. Пакэ күзө йымалнэ „шөрр“ шоктэн кушкэдалтшэ виньэр йүкым, пүчкэдэн пытарымашэш сын йомдарышэ, кутсыз¹ койшо кугыжа түсым ушэштарымэ йэда тудын чурийжэ шыргыжалдэ ок код. Ты кэчэ гыч Осыпын илыш корныжо йалт вэсэ лийэш. Тудо шкэнжам

¹ бээобразнэ

эрыкыш лэкшэ кайыкла шижэш, мogyржо куштылэмэш, шинчажат ласкангэш... Кугыжа патрэт пүчкэдымым йатыр жап ныгöлан каласыдэ ила. Школым тунэм лэкмэк ижэ, шужэм ийыштэ, Иван Стэпанычын пачэрышкыжэ мутланэн шинчаш, сай кнагам йодаш коштмыж годым, ик кана каласэн пудэ чытэн ок шукто. Ты касымат Осып мондэн ок кэрт. Ты касат вуй ушыш пэнгыдын пурэн шуын.

Краватыштыжэ пöрдэлын, тудо шинчажым йа почэш, йа эдак кума. Пöлмаштэ пичкэмыш, шып. Мичу, кэчэ мучко кагаз үмбалнэ шинчэнат, ындэ улнэн мала Осып гына ок малэ. Тэвыс шужэм ий. Ала-азажэ үмылка гай коштыт, шинчашт волэн, шүргышт — пунчалмэ шовыч гай. Осып тöрза воктэн шинча, корно үмбалнэ кычалтыл коштшо ола корак-влакым онча. Вара тудын шинчашкыжэ курык гыч тойим тойгалэн волышо йэнг логалэш. Кө гын? Ала шкэнан авылысэ, ала пэлыл йэн? манын Осып шона. Ала унала толэш, ала иктаж сомылжо уло. Укэ дыр, кизыт могай уналык. Киндэ укэштэ унала огыт кошт. Очыний, киндым кычал толэш. Киндыжым кушто муаш? Осып-влакынат шукэртсэк коншудым кочкыт. Чарныдэ пушкэдыкта, кочкат гынат, укэ гынат, мұшкыр лып-льоп вэлэ коштэш, йужгынам тунар пүтыраш тунгалэш—коч возын пöрдал. Куш кайэт, көлан каласэт! Йыванмытын киндышт уло да, тушко кузэ кайэт. Йодын миймэ йэда мускылэн вэлэ колтат. Тэвыс тэнтгэчэ ачажат мийэн толын ильэ. Йумэт гына саклэ, кузэ вурсэныт! „А-а, почда ишалтын аман? Бунтоватлаш гын, вуй улыдэ, поинанат ок кұл, старыстат ок кұл маныда. А

мұшкырда шупшылалтэ гын, адак старыстылан кумалаш күлэш лийэ? Молан вара власьда дэч ода йод? Власьда пэш сай вэт, шкэндан влась, тудлэч йодса. Мэмнан гай „вүр йүшө, разбойник“ дэч сөрвалшаш укэ, тланда большэвик-влак пуатыс. Упшадам вэлэ кугынрак карыза, ала ош калачым пукшат. А мэ иктаж кузэ тудлэч йоддэат кочкын ончэна“ манын шэр тэммэш воштылыныт. Мом ыштэт, шүвылвүд нэлынак мөнтгэш пöртылат. А ош калачшэ могай тамлэ дыр! Пушкыдо, пушкыдо... конга гыч луктат да, шүлэн вэлэ кийа. Тэвэ тыгайыжым кочкын ончышаш ильэ. Укэ вэг, ок воч. Кочмо огыл, ужашат ик кана вэлэ ужылтын — старыстылан тырмалаш миймэ годым. Тунамат старыстэ ватэ, Осыпын йүлышө шинчажым ужынат, кидшовычым вашкэ гына руалтэн, вужга булко втакым ты-манмэш лэвэд шылтэн, Осыпым тўкалэн вэлэ луктын...

Булкым шонэн шинчэн, Осыпын

мүшкыржө адак урлаш түнгэлэш. Шинчажлан ужаргын-кандын койын колта. Йара мүшкыржым кок кидшэ дэнат кучэн, тудо төрза күпчыкыш энэрталт возэш, мүшкырым шыпландарынэжэ. Коч ик падраш киндэ лийжэ ильэ! Осып чытэн кэртдэ ачажын тошто упшыжым шинча үмбакак тэмдалэш, мыжэржым полдышлэн шуктыдэ урэмыш куржмо гай лэктын чарна. Куш кайаш? Осыпмыт вэлэ огыл, уло йал шужа. Йыванмыт дэк лучо кайаш огыл, садак огыт пу. Ала Иван Стэпаныч дэк мийэн толаш? Шкэжат шужа дыр. Ала пуа? Сай огыл. Йодынат от шукто, лэктын куржат. Коч мо лийжэ, мийэн толшаш. Ом йод гынат, коч кнагам йодын толам. Ала окымо годом мүшкырым шыпландараш лийэш.

Школ опсам эркин шүкалэш, класыш пура. Ала иктаж партыштэ мондэн кодымо пудыргым муаш лийэш манын шоналтэн толэш. Клас йара огыл. Шкап воктэн Иван Стэпаныч шогылтэш, кнага-влакым ойыркала. Осыплан савырнэн кайаш лайыкак огыл. Кнагам йодын налын, парт коклаш пурэн шинчэш. Кнагажат ок куандарэ. Мүшкырыштө пружин улмо гай чучэш, тэвэ шупшыл шында, тэвэ өрдыжым шүтэн лэкшаш гай шуралта. Иван Стэпаныч тудлан тупынь шоба, каньысырланамыжым ок уж, кнага ластыклам шэргалын, нэр йымакыжэ пэл йүкын мут дэч посна мура, вуйжым кэк вэлкэ кышкылтэш. Осыпын чонжылан йөсын йөсын чучэш. Шинчавүдшат лэктэш. Парт үмбак возын, шкэжат ок шиж, йүкынак шортын колта. Иван Стэпаныч, савырнэн шогалын, тудым ончалэшат, шинчавүдшым ужын, лышкыжэ мийа, лап лийын,

үпшө гыч нийалта, шыман йодэш: — Мо лийыч, Осып? Кочмэт шуэш мо?

Вашмутым вучыдэ, Иван Стэпаныч вэс пөлмаш кайа, тувэч киндэ шултышым, парэнгым конда. Шокшо парэнгым лош ыштэн, Осыт ончык пыштэ, шкэжэ адак шкап дэк мийэн шогалэш.

— Ну вот, ындэ чыла сай лийэ,— кочкын пытарымыжым кид йымач ужын шуктэн, тудо адак пэлэшта. — Изыш гынат, мүшкырет лушка. Ужат, шинчатат йылгыжаш түнгальэ.

Осыплан нымом ыштыдэ шинчаш сайак ок чуч, лэктын каймыжат ок шу. Тудо Иван Стэпанычлан полшэн кодынэжэ. Иван Стэпанычат тыдлан торэш ок лий, тудым кнага лүм каласаш шогалта, шкэжэ сэраш шинчэш. Сэрымэ кокла гыч тудо шкэ илышыжым ойла, түрлым умландара.

— Ужат, монар шүкшак погынен. „Жития Николая Мирликийского“ ман. Тугай йэнжат лийын огыл дыр. Тэвыс адак „Святой Симеон-столпник“. Пуйто свәтой йэн колымэшкыжэ кэрмыч мэнгэ үмбалнэ шогэн. „Великомученица Варзара“. „Вера, Надежда, Любовь“. Лүмжымат кэлыштарат вэт. Ушанэ, пагалэ, кумал. Мый колович ийышкэн кумал коштым, садак йумын ик поро пашажымат ужын омул. Пытаргышлан вурсэдылмашкэ шуым. Йумога ончыко шогаламат, эй вурсэм.—Могай тый йумо улат!—манам.—Тый вүр йүшө улат. Ужат, калыкэт пизырналт, орланэн ила, тудым нужналык пикта. Изажэ шольыжым пизыра, ача-ава туп үмбач күшкө күзынэжэ. От уж мо, йазыкан паша ышталтэш. Молан тынар орлыкым

колтэн илэт. Вэт тый ик мутэт дэ-
нат мландэ ўмбалнэ райым ыштэн
кэртат. Орлыкат пыга, шинчавүдат
кошка, йэн-влакат тупыштым вик-
тарат, тыйым чарныдэ мокташ тў-
налыт... Да-а. Илышыштэ түрлө
минутат лийэш вэт. А ик кана ты-
гай паша лийэ: уроклан йамдылалт
шинчэм. Колам—урэмыштэ муро
шокта. Тыгай муро тунам шэрлаш
вэлэ тўналын. Мый—төрза дэк.
Урэмыштэ пашазэ-влак „Вставай,
поднимайся“ мурэн кайат. Чыла
тыныс... йужыжо шыргыжэш, а ик
рвээ пашазэ, төрза гыч вуй лук-
шо барышньам ужын, тудлан со-
лыкымат рүзалта. Очыний палы-
мыжэ улмаш. Кэнэта—стой!—то-
рэш урэм гыч полицейский тўшка
кудал лэктэш. „Расходись, сволочи,
стрелять будем!“ Йужо пашазы-
жэ—тыш-туш, ончэм, куго тўшкат
лум күрт лэвымыла иземынак изе-
мэш. А изэ тўшкажэ эрэ ончык
кайа. Полицейский-влак ындэ огы-
тат кичкырэ, вучэн вэлэ шогат.
Кугыракышт ош солыкым луктын
пўжвүдшым ўштылдылалтэш. Кэ-
нэта урэм вэс мучаштэ „ай-уй!“
шокта. Мый савырнал ончал кол-
тышым гын,—шинчамланат шым
ўшанэ. Вэс полицейский тўшка
пуракым вэл калкындара, пашазэ-
влакым покта. „Бейте,—маныт,—
жидовское племя!“ Ужам, пэш йўы-
ныт, очыний, лўмын йўктэн лукты-
ныт улмаш. Нуным ончэн, пэрвой
тўшкаштат рын строитлалтэ. Па-
шазэт-влак сандал дэн чогыт кок-
лаш вэрэштмэ гай лийыч. Мо гына
лийын тушто—ушэт кайа! Шортыт,
кичкырат, вурсэдалыт... Мый—йу-
монга дэк. Изэ малай гай кидым
пурыштам, сөрвалэм... Укэ! Йумын
пылышыжэ шун дэн нэрынчалтэ
ала мо... Вара мый йумылан ўша-

нымым чарнышым. Кугыжа ваш-
тарэш кучэдалшэ тўшка дэн кылым
кучаш тўналым. Тўрма дэчат ут-
лаш ыш лий,—шижын налыныт.
Чылажымат ужылтын шол.

Иван Стэпаныч помыжалтшэ гай
„чурик“ лийэшат, ручкам чэрни-
лыш тушкалтэн, вашкэ-вашкэ сэраш
тўналэш. Тугэ гынат, ик кана тў-
нальмөнгө, икканаштак ойлэн пы-
тараш шоналтэн ала мо, ручка-
жымат пышта, адак ойлаш тўна-
лэш:

— Да-а,—тудо шуйалта.—Тўр-
маштэ шкэт шинчэн, мый калыкын
ойгыж нэргэн йатыр шонышым.
Калыкын ойгыжо пэш шуко шол.
А молан тыгэ лийэш? Шукыжым
тунэмдэ илымыж вэрч. Вэт йалысэ
илышым ончалашат шучко. Шкэ
йал дэч молым нымомат огыт палэ,
палашат огыт тыршэ. Киндышт
шочэш гынат, укэ гынат, „йумын
кумылжо“ маныт. Мландым тунэм
налаш, ушанрак йэнгын ойжым
колышташ огытат шоналтэ. Иктаж
кө чэрлана гын, шўвэдышэ дэк ка-
йат, тудын рун вашакшым йўыт,
чомам, комбым чоклат. Больницыш
кайаш, эмым йодаш ушышкат огыт
нал. Садланак иктаж чэр шарла
гын, кармэ сэмын колат. Оксашт
лийэш гын, молым огыт нал, он-
чычак аракам руалтат, альэ карт
дэн модаш пияжыт. Ончылнырак
улшо сайрак илышэ-влакат ту ко-
йышымак койыт. Ончалатат, тудын
шурныжат уло, вольыкшат айват,
тазалыкшыланат өпкэлшашыжэ
укэ. Ракатланэн вэлэ илышаш. Укэ,
тудлан адакат ок ситэ! Сайынжэ
огэшат йў, огэшат коч, йўдымат
сайын ок малэ, эрэ шуқырак по-
гаш толаша. Молан пога—шкэжат
ок шинчэ. Мобылан полша манаш
ок лий, уло ўмбач күчэн кайшаш

гай толаша. Нуным кузэ манашат мутым от му. Мушкыш вўд манаш гын вэлэ. Мушкыш вўд сэмьнак амэн илат, шкэштат ончыко огыт кайэ, моыланат ончыко кайаш огыт полшо, шэнгэк вэлэ чакнат. Адак йандар вўд уло. Тыгай йэнжэ шагал. Нунышт эрэ ўпшынычак коштыт, иктаж мо у ок шокто гын, иктаж кузэ сайрак ышташ ок лий гын. Пайда лэкшаш гай койэш гын, нуно ача-коча койышымат, уло йал дэн воштылмымат огыт ончал, шонымыштым шуктымэшкэ огыт чарнэ. Нуно плугымат налыт, машинамат кондат, доктыр дэкат кайат, мэтизацымат, гибридизацымат палэн шуктат. Тэвэ нунышт, мый шонымаштэм, огыт йом. Тугай йэнг шукуррак лийжэ ильэ, вара нуным ончэн моло-влакат тунэмыт ильэ. Ожно ты нэргэн шонашат лийын огыт. Шонышо лийын гын, тугайым утопист маныныт. Кизыт гына тыгай пашалан лийжак манын пижаш йөн лэктэш. Ындэ чылалан эрык пуалтын: тунэм, сайрак йёным кычал, илышэтым ворандарэ, тыйым ончэн моло-влакат тунэмышт. Тэвыс ожно йумын законжым туныктэн калыкын ушыжым тўлыжтарэныт. Мэ тыгай кнагам шикш-пуракыш колтэна. Пасу паша нэргэн, машина нэргэн, комунизм нэргэн кнага-влак лийышт. Нуно калыкым вучэн шинчаш ынышт туныкто, сай илыш вэрч кучэдалаш тарватэн шогышт. Тэвэ тыдым шуктэна гын, иктаж монар лу ий гыч кизытсэ йалым палэн от шукто. Ёрканаш гына ок кўл. Вигэн рўж пижына гын, ала момат ышташ лийэш.

Ты мутым Осып ок мондо. Тудо кушкын шушынак шкэ вийжым йал илыш сайэмдымашкэ пуа.

Комсомол йачэйкым почын шуктэн, тудо утларакшым культур вэрч кучэдалаш пижэш. Спэтакльым шында, физкультурым шараш тырша. Эр йэша комсомолэс-влакым пога да, тувырым кудашытат, вўдтўрыш куржыт. Кыдалыш шумэш мушкылтыт, рат дэн шогалын, гимнастикым ыштат, комбо ошкыл дэнат коштыт, унчылвуйынат шогалыт. Нуным вўдлан волышо ватэ-влак йатыр кана витарэн кодаш тўчат, „вожылдымо-влак, ындэ йолашдамат кудашса“ манын койдара. Йужыжо чон йёсыж дэн шўвалынак кода. Тугайыжым Осып, иктаж кудо йёнан вэрыштэ тап кондэн, „обработыватлаш“ пижэш. Йужгынам чотрак вэлэ сырата, йужгынам воштылтэнат кода,—сўрасэн шуыт.

— Чо кизыт, мэмнан кидыш вэрэшдэ от код,—ватэ-влак сўрат.

Осыплан тыгай мут „пжикат“ ок чуч.

Пэтрован толын шумэшкэ Осыпын пашаштыжэ йоча койыш пизырэн толын. Тудо изэ годсэк торэшланаш, шкэ мутшылан чот шогаш тунэмын, шкэ ўскыртлыкшым эн сай койышлан чотлэн. Марий-влак вўдаш лэктыт гын, пасушкышт муным, мэлна кышылым луктыт гын, Осып нуным мускылыдэ ок код. Йэшыштыжэ „высмыла“ мандэ ик пашамат огыт тўнал. Осып гын, кўсото воктэн эртымыж йэда йумылан мушкундым ончыктэн кода. Марий-влак, ужаргыш лэкшэ ош комбо сэмьн, ош вургэмым чийэн, кўсотыш кайат, кумалтыш шылым авызлэн кочкыт; ўдыр-рвэзэ-влак куанэн рўжгэн уло урэмым пўйат—мсдыт. Осып гын, лўмын йа солаш тарвана, йа адак моло пашам муэш. Ватэ-влак, кор-

но дэн кайшэ йэнгым ужытат, эртэн каймэшкыжэ йара вэдра дэн вучэн шогат, йэнгын рыскаллыкшым ынэшт пöлө. Осып гын, лүмын иктаж кок кум кана корно коч вонча. Суртыштат, ача-ава дэн мучашдымын туманлэн, шкэнжыным шукта: шуным кондэн, пыр-нья коклам нэнчыла, ошпорынат муэш, ошэмдэн шукта, онгам пужарэн, шканжэ посна койко сүмакым¹ ышта, виньэр пасмалым урга, эн коймо вэрэи совыным, пүй порым, шоткым пышта, посна шүргөшовычым сака. Пакчаштат йаллан торэш руаш тырша: аваждэч кок йырангым крэдалмэ гай тавалэн налын, суртышто ныгунам уждымо помидорым, рэдискым шында, ысньэгым, мörым кушта. Ватэ-влаклан уто воштылтыш лэктэш: „ындэ йумо пумо ысньэгат ок кэлшэ ужат, курык чангашкат күзымыжө ок шу“ манын мускылаш пижыт, ик кана йырагышкыжэ казамат пуртэн колтат. Осыплан нымом ок витэ. Шыжым тудо „у пайрам сийым“ ышта, полмэзырак ватэ-влакым ұжын пога, нуным түрлө у кочыш дэнэ сила. Ватэ-влак толыт, кочышыжым тамлэн ончат, помидоржымат, рэдискыжымат, моло йэмышымат кидышкышт налыт, ұпшынчын, тамлэн ончат монь, Осыпын умландарымыжымат колыштыт, тугэ гынат, ны вурсэн огыт кодо, ны огытат мокто. Тудын мутшо Ильышкан Йыванлан вэлэ кэлшэн шуэш, адак Сайпола чүчкыдын пурэн кошташ тўналэш.

Пэтрован, йалыш пörтыл шушынак, Осыплан раш корным ончыкта, тудым туныкташ пижэш. Пэтрованын полшымыж дэнак Осып шкэнжын койышыжым молэмда,

¹ сэмэшкым

партизанла ышташ, торэш руаш йöратымыжым ольан-ольан мондэч шукта. Тэлым Арсланыштэ йал озанлык пашалан тунэмме кружок почылтэш. Сöйыштö коштшо, ожсэкак нужнан илышэ, у вэлыш шўмланышэ-влак, кужо тэлэ кастэн погынэн-погынэн, йужгынам чыра тул дэнат шинчэн, пасу пашам у сэмын ыштышаш нэргэн, шуко пасу да клэвыр нэргэн кангашат, шкэ илышыштым ваш-ваш тагастарат, Кутаисовын илышыжымат ушэштарыдэ огыт кодо, тудын озанлыкыштыжэ кузэ ышталтым, могай шурно лэктыш лиймым тэргат. Коклан пöрык район гыч агроном толын кайэ, лэкцияым лудэш, литэратурым кондэн пуа. Осып сэмын опыт пакчам ышташ шонышо-влакат лэктыт. Шошылан йужыжо урлыкашымат эрыкта, ұдымö машинамат „на прокат“ налаш шонышо-влак погынат, плуг налшэ-влакат лийын шуыт. Пэтрован йыр пэнгыдэ актив чумыргэн шуэш: Ильышкан Йыван, Осып, Сэнька, Васюк. Тыдым ужын, Сайполаланат вэсэмаш логальэ. Тыдлэч ончыч тудо шкэ озанлыкыштыжэ түрлө опытым шолып манмэ гайак ыштылын, молылан ойлэн огыл. Тудо шкэ пашаж нэргэн районулто гына кузэ гынат шуқырак ойлаш тыршэн. Тудлан ожсэкак палымэ Шавакайэв түрлө сай ойым пуэдэн, райзо гыч ұйандышымат, сай урлыкашымат чаманыдэ колтэдэн. Ындыжым, Пэтрован толмөнгө, Сайполан чапшэ волэн кэртэш манын, Сайпола викак шижын налэшат, йал озанлык кружок почылтмөнгак тушко кошташ тўналэш, шкэ пашаж нэргэн ойла, туныктымо сэмын поро кангашым пуэдаш пижэш. Ик ма-

наш, Сайпола „активист“ лүм вэрч кучэдалаи тўналэш. Пэтрован Сайполан ты пашаш шўм шупшдэ пижмыжым, шкэнжым өкымлымыжым шижэш гынат, торэш ок лий. „Ничово, эскэрэна гын, нымо осал ок лий, мо шинчымыж дэнэ пайдаланаш уто огыл, туныктыжо“ манын, тудлан шкэ пашаж нэргэн чўчкыдын ойлаш кўшта. Шошым Осып дэк ватэ-влак толыт, помидор расатым йодыт. Сайпола ик обшо опыт пакчам ышташ ойым пуа. Ты ойлан моло-влакат кэлшат. Осып „пакча вуйлан“ ойыралтэш. Тудо лум каймэ дэч ончычак районыш мийэн толэш, түрлө у урлыкашым, пакча йэмыш нөшмым погэн толэш, пакча паша нэргэн йатыр кнагам ока, комсомол погынымаштат пакча нэргэн кокдокладым ышта. Комсомолэс-влак шошо жаплан дэжурствым ыштат, пакчаштэ кажныжэ посна йэмышым ончаш налыт, кузэ кушмыжым палэмдаш журналымат ыштат. Осыпын шонымыжо илышыш пурэн шумо гайак лийэш.

1929 ий шошым йалыш Мытри толэш. Тудо толмо кэчынак погынымаштэ Пэтрован дэнэ кэлшэн ок шу да, вара эрэ торэш мураш пижэш. Шкэнжым кугэшнэн кучышо Мытри Осыпланат ок кэлшэ, тудо Мытри дэч корангмэ гай кошташ тўналэш. Чойа Сайпола, Мытрин могайлыкшым шижын шуктэн, лудмо пёртыш кэчын манмэ гайак коштын-коштын корным такырта. Мийа да, газетым налын ока, агрономий нэргэн могай у кнага лэкмым йодыштэш, йалыштэ кө мом окаш йоратымым ойла, шкэ опыт пашаж дэнэ моктана. Мытрилан Сайполан ушан шинчажэ, мутым тап да тап кондэн ойлымыжо кэлшэн

шуэш. Тудо Сайполан шылтэн коштмо кокымшо чурийжым ужын ок шукто, Сайполам совэт власьын куго танжылан чотлэн онча. Сайпола чынакак тугай койэш. Налог тўлышашым ныгунам ок шуйкалэ, зайом монь лэктэш гын, эч ончычак сэралтэш, погынымаштат молылан налаш тэмла, чыла законом пала, йодын толшылан умландарэн пуа. Районыштат тудым палат, сай йэнглан чотлат. Чыла тыдэ Сайполалан Мытри ончылно ўшаныш пураш полша. Мытри чыла пашаштат Сайполан ойжым йодаш тўналэш. Сайпола „тыгэ ыштэ“ манын ныгунам ок каласэ, өрдыж гыч вэлэ шижтарэн кода. Кокымшо колхоз почашат Мытрим Сайпола көндарэн шукта. „Йэн дэн йэн төр огыл, чылалан поро лийын от шу. Икгайырак озанлыкым ушэт гын, пожалэ сайрак лэктэш. Пашамат төр ышташ йөн лийэш. Ончыний ик колхоз гына ок ситэ, срдньак-влак вэс колхозым вучат чай“ манын тудо Мытрилан шижтара. Йалыш коклан толэдышэ Шавакайэват Сайполан ойжым сайэш пышта.

Тыгэ Арслан койынак кок куго тўшкалан шэлылтэш. Сайполан почэш, Пэтрованын вучымыж сэмынак, утларакшым пэнгыдэ озанлык шупшылалтэш. Кок колхозынат кок түрлө улмыжо тўналтыш гычак раш палэ лийэш. Нунын коклаштэ шолып таваласымаш тўналэш. Ты илаш-колаш таваласымым өрдыж йэнглан ужын шукташат йөсө. Ёмбач ончыма гыч чылажат сай гай. Кок колхозат пөдра пүкш дэчат таза манын шоналтэт. Пүсө шинчанжэ вэлэ Арсланыштэ куго сөй каймым ужын шукта. Кокла озанлыкан влак, колхоз кокласэ кучэдалмаш талышнымым ончэн,

ныгушкат огыт пуро, тумаса дэч пэлнэ кийэн коднэшт. Актив коклашлат тайныштшэ-влак лэктыт. Тыгэ Арсланыштэ колэktivымэ тэмплушкыдэмэш. Пэтрован раш умлэн шога: вэс колхозым шалатыдэ колэktivлымэ пашам чын корныш шогалтэн шукташ ок лий. Сандэнак тудо Мытрилан пижэш. „Мытрин ўскыртлыкшө сэнгалтэш гын, „Марий патырын“ таза ужашыжат мэманан колхозыш шупшылалтдэ ок код“ манын Пэтрован шона.

Шочымыжым шуктышашланак Пэтрован шкэ колхозыштыжо вийым вэрандаш пижэш. Осыным счэтовод пашаш шогалта. Колхоз вуйлатымым шкэ вачэ ўмбачшэ Ильышкан Йыван вачэ ўмбаk кусарэн пышта. Рэвиз комисыш вуйлатышылан Мичум ойырат. Пэтрован ўмбалнэ утларак нэлэ паша кодэш: шкэт озанлыкан влакым умландараш, виктараш, вуйлаташ. Тудо йўд-кэчэ йал мучко кошташ тўналэш, ик озанлыкыштак йужгунам пэл кэчым эртара, утларакшым кокла озанлыкан-влакым кондараш тырша. Пэтрованлан полшаш Осып комсомолэс-влакым кожгата, колэktivлышэ ударнэ бригадым ышта. Анайат вараш ок код; тырырак ватэ-влакым „тулартышэ тўшкаш“ чумырэн, ватэ-влак коклаштэ тара тышэ лийэш. Арслан шолаш пуршо под гай лийын шуэш.

Й XVI
ЎДЫМ кўвар йымалнэ кольбавлак куржталыштыт, кўвар онгам пўйышт дэн шыдыр-шодыр пўчкэдат. Куго шкап йымак кугольа лэктэш, шкап пундаш онгам шўтэн, кагаз ораш шэнгын пура. Пусак рож гыч изырак кольа нэрым луктэш, „ала тушман уло“ манын ўп-

шыч онча, иктат укэлан йывыртэн, „пиик-лик“ магыралтэн колта, рож гыч лэктын ўстэмбак кўза, ручкам ўпшынчэш, чэрнил атэ пэтыртышым сўмырэн, нэржым чэрнилыш чыкэн луктэш, вара кагаз тўшка ўмбаk кўзэн, ончыл йолжым кўшкө ыштэн шэнгэл йолышкыжо шинчэш. Шырча гай шинчаж дэнэ ўлкө ончалын, „ай, тышкат кўзэн кэртам улмаш!“ маншыла куанэн, тудо кўшкө тёршталта, вуй гоч савырнэн, кагаз ораш нэржэ дэн уралтэш. Тудын почэш рож гыч йолташ-влакшэ лэктыт, этажэркыш кўзат, бўст ўмбалсэ пуракым ўпшынчын тўрвынчыт, кнагам сўмыркалат, шкапыш пурэн, ныгөлан кўлдымө, мондалтшэ дэла-влакым ложаш ыштэн йснгыштэн пытарат.

Кольа сўан эртымэк, эр кэчэ йонлын лэктынат ок шу, пөлмаш кўвар ўштшө пура, уэштын-уэштын кнагам пога, вэрышкэ шогалта, шала кийылтшэ ручкам олмышко пышта, чэрнил атыш ончалэш, вўдым шыжыктылын, кўварым ўштын кайа. Индэш часлан пашайэн-влак толаш тўналыт. Калошыштым кудашын, кашнэм тёрлатылын, пэнснэм-шинчалыкым нэр йалук дэн ўштын, нуно ўстэл тёрышкышт пурэн шинчыт, ўстэл йашлык гыч кагазым шўдырэн луктыт, кэчэ мучко чот дэн шолкат, ала мом сэрат. Канцэляр законом, йўлам палыдымэ пэлыл йэнгжэ вуйыштым ўстэл онгаш шумэшкак пўгыртэн шинчылтшэ-влакым ужэшат, „оо, тыштэ пэш тыршатыс, ужат, могай кошкэн пытэныт“ манын, ўстэл дэк йол парньа вуй дэн гына тошкэн лышэмэш, йўкын ойлашат ок тошт. Пашайэн-влаклан тыдэ пэш кэлша: нунын чоныштлан каваш кўзэн шумыла чучэш, йыр ваш кугэшнэн

снчалыт, өрышышт уло гын, күшкыла пўтыралын, альэ шыдынрак койшашлан үлкө шупшылын, ик жап койышланэн шинчат, вара ижэ, ала могай шэргэ мутым пэлэштэмэ сэмын, өрмалгэн вучышо йэнглан пэлэштэн пуат:

— Тыгай-тугай законын тыгай-тугай статьяж почэш йодмашым раш сэрэн, шкэ кид пыштымэт дэнэ пэнгүдэмдэн, тыгай тугай учрөждэныш Сидыр Кузьмич йа Мирон Лукич дэк кайэ, маныт.

Йужгынам, шып йэрым куго кол ловыктэн кодымо сэмын, иктаж, сырышэ йэнг вурсэдылаш пижэш, чэрнил атым аршын күкшыт төрштыктэн, үстэл онгам „кроп“ мушкында, машинисткэ-влакын шинчаштым карыктэн, бүрократланэн шинчылтшым ават мут дэнак „авызлэн кода“. Вара йужылан паша пытымэш ойлышташ амал лэктэш...

Индэш час шангак эрталтэн гынат, райзошто йужыжо аман галстукым төрлатылын, йа ручкам эрыкташ толашэн шинчылтэш. Машинисткэ-влакат, шкэ ончыкышт копировкым да йандар кагазым шарэн пыштэнытат, пашаш пижмэ дэч ончыч пытаргыш увэр-ангарым ваш каласкалэн пытараш вашкат. Паша шўлышым альэ шижын шукташ ок лий. Вуйлатышэ кабинэтыштэ гына үстэмбалсэ тэлэфон кэртмыжым йынгырта. Онгыр кужынкужын йўклана да, ик жаплан чарналта, вара адак иккаша мурэн шинча, чылам помыжалтарышаш гай толаша.

— Эх, толаша вэт, — вуйлатышэ кабинэтыш пурымо опса воктэнак шинчылтшэ рвэзырак марий пўй кокла гыч пэлэшта. — Оза уло-укэм огэш шинчэ, шодыр вэлэ колта. — Вара, очыний иктаж онгайым шо-

налтэн, шкэ сэмынжэ шыргыжалэш. — Айда йынгыртэ, йынгыртэ, лу час мартэ садак нымом ыштэн от кэрт. Пўжалт айда, пўжалт...

Тудо үстэл йашлыкым почэш, тувэч „Дели“ папирос атым луктэш, шкэ ончыктыжо почын пыштэн ик жап ончэн шинча, папиросым налын, мунштукышкыжо мамыкым шўшкэш, шырпым удыралын, мунштук мучаштэ пижшэ мамыкым когарта, вара ижэ тулым пыжыкта. Тэлэфон йынгыртымым адак колышт шинча да, упшажым важык ыштэн, вэржэ гыч киньэл шогалэш, „вот ангра вуй, пэл час толаша, иктат укэм аман умлэн ок шу, каргымэ“ — манын, нэр йымакыжэ шыдын пэлэштэн, кабинэт опсам шўкалэш.

— Ну, райзо сэкрэтэр колыштэш, мо күлэш вара? — изыш лиймөнгө тудын кугэшнышэ йўкшө шокта. Шукат ок эртэ, йўкшө кэнэта пушкыдэмэш, сөрвалышэ лийэш:

— Ай, Стэпан Пэтрович, прости-те, паша, паша... Иал совэт вуйлатышэ дэн пэц мутланышым, тэлэфон дэк толаш йарсашак ыш лий... Виталий Павлович күлэш мо? Укэ альэ, толын огыл. Кунам толэш маныда? Каласэн ом кэрт, Стэпан Пэтрович. Йынгырташ каласаш мо? Шкэ толнэда? Пожалыста... Кизытэш.

Тэлэфон кучэмым кум кана пўтыралын, пўжалтшэ сангажым ўштылдалын, кугэшнышэ марийэт вуйлатышэ кабинэт гыч выж-калта вэлэ лэктын возэш, ты-манмэш үстэл төрыш пурэн шинчын ручкам мурькташ тўналэш. Вара чонжо угыч пура, пўжвүдшым нэр йалук дэк ўштылалын, вэржэ гыч тарвана, күжгө, таза бухгалтэр дэк лышэмын, ваш кутыраш пижнэжэ:

— Ну, лүдым вэт, батька. Өртэмэк лэктэ.

— А-а... — бухгалтер вуйжым нөлтөлдө шуйалта, чот шэрым чотырак мурыкта.

— Райком сэкрэтэр йынгырташ пижэш манын ушыштэмат укэ. Тэнгэчэ кас вэлэ тольо, йол үмбалнат...

— Ы-ы... — бухгалтер адак шуйалта.

— Вот вэс кана ит колышт. Йөра альэ каласэн кэртым, укэ гын, карап!

— У-у... — манын бухгалтер куго кнагам „шолт“ пэтырэн төрза ончык пышта.

Умбакажэ нунылан мутланах йөн ок лий. Райзо вуйлатышын толмыжым төрза гыч ужшын, коктынат шкэ пашаштлан пижаш вашкат. Сэкрэтэр, сангажым купчыртэн, папиросым пыжыкта, упша гыч лукдэ шикшэштэн, кок кидшэ дэнат кагаз орам пургэдаш тунгалэш, кугырак оражым үстэл йашлыкыш кудалтэ, изыракшым да у газэт-влакым посна папкыш пышта, „озалан“ манэш. Пашайэн-влакын саламлымыштлан вуйжым пыртгына савалтышэ Кротовын тупшо кабинет опсаштэ йоммэк, сэкрэтэр шыргыжал колтэ, үпшым товата, бухгалтер вэлыш „шижат?“ маншы-

ла шинчажым сэмалта, вара, вуйлатышылан тэлэ вургэмжым кудашын үстэл төрыш пурэн шинчаш ситышаш жапым вучэн шуктэн, газэт-кагаз папкым налэшат, кабинетыш пура.

Кабинэт гыч лэкмэ жапыштэ Конторовский опса лондэмэш райком сэкрэтэр дэн ваш тукна. Мамайэвын саламлымыжлан ала мом нэр йымакыжэ пэлэштэн, тудо тэлэфон аппарат дэк төршталта, „чырр“ шоктыктэн пүтыралын, райколхозсоюз дэн ушаш йодэш. Ик жап гыч райколхозсоюз вуйлатышэ куржмо гай толын пура, вэрла гыч толшо-влакым шэнгын эртэн, кабинет опсам шүкалэшат, лондэм гычак „поро кэчэ“ манын кичкыралын, шэм кужо үпан Мамайэвланат, йыклык чара вуйан Кротовланат тул гай шокшо кидым тушкалта.

— Ну, колхоз командир, монар просэным поктэн шуктышыч? — Гавриловын кидшым кучышынак райком сэкрэтэр туран йодэш.

— Тэнгэчэ каслан коло ик просэнат пэлэ, — шинчажым пыч ыштыдэ, рапортым пушыла Гаврилов вашэшта.

— Шагал, пэш шагал.

— Шкэнан пунчалнам жапыштак шуктэна манын шоналтэш, — диваныш шичшыжла Гаврилов умландараш пижэш. — Кодшо тылызыштэ латик просэнат укэ ильэ, кизыт пэл тылызат эртэн огыл, адак тунарак үстаралтэ. Паша тугак кайа гын, пэрвой март шумэшкэ шонымынамат йатыр шойылтэна. Ойгыршаш укэ.

— Гаврилов тугак лупшаш тунгалэш гын, пэрвой вичийашлык мучашланат огыл, тэний шошымак мланэм ик йэдиноличныкымат ок кодо, — Кротов шыргыжалэш.

Ик жаплан чылан шып лийытат, Мамайэв папирос атым луктын почын сила:

— Шупшса, лэш сай. Тыштэ тыгайым от му.

Шикшым кок кана нэлмэк, Мамайэв райком сэкрэтэр кангашын пашажым ойлэн пуа. „Моло районлаштэ колхоз пашам мэлэчна чот колтат, мэ вараш кодына“, манын райколхозсойуз дэн райзолан өпкэлэн каласа, ончылкэш кузэ ышташ шонымым луктын пыштэ:

— Йошкэргэн шинчаш вэрэштэ вэт. Пэнгыдынак каласышт, калык коклаштэ шагал ыштэда шэкылэ, маньыч. Кизыт крэстйан-влак у корныш тарванэныт. Нэрэн шинчаш ок күл, умландарымэ пашам чот вийангэн. кажнэ йалыштэ колхозым почашак күлэш. Тошто установкына молэмдалтэш: пэрвой мартлан витлэ просэным, кушто лийэш гын, шошо мартэ уло йалым колэктивлэн шукташ күлэш. Тыдым шуктышашлан Уфалэй район дэн соцдоговорым ышташат рэзалыкым пуым. Чакнаш ок лий, ты кэчылаштэ тушко бригадым колтыман, — договорым ыштэн толышт. Йарарак вийым колхоз ыштымэ пашаш кусарыман. Шошо лиймэшкэ ик авылат колхоздымо ынжэ код Изэ гынат, лийжэ. Кузэ тыдым ышташ, — корным ончыктышт. Тарванаш күлэш, моньыртатымылан краг. Раскулачиваньэ нэргэнат умлыдымашна куго улмаш. Тожо тарванаш күлэш. Йужо вэрэ тунгалынытат.

Мамайэв, диван гыч нөлталалтын, кок кидшыमत күсэнэш чыкэн, пөлма мучко ошкыл колта.

— Мый тыгэ шонэм: райзо гычат, колхозсойуз гычат чыла агрсномым йаллашкэ поктэн колташ

күлэш. Мый партийэс-влакым колтэм. Кажнэ авылыштэ огыл гын, йал совэтлан да ик бригадэ лийжэ. Свэрдловск гыч толшэмла шкэнан марий тэхникумыш пурышым. Нуно подшэф йаллашкэ ик монар бригадым колташ лийыч. Шкэнан КРШ-лаштэ¹ тунэмшэ-влакым колтэна. Кайышт, калыкым пудратышт, практикыштак тунэмышт. Жап шэргэ, йуватылаш ок лий. Кулак нэргэнат шоналтыман. Тудым шошо лиймэшкэ вожгэ коптараш күлэш. Колхозсойуз корно дэнэ буксир бригадэ влак уто огыт лий. Ончыл колхозник-влак шкэ авылыштэ вэлэ огыл, пошкыдо йаллашкат лэктэдышт, умландаркалышт.

— Тыдыжым ышташ лийэш, пижына гын, шуктэна. Мый тэвэ мом каласынэм: мэмнан окса чотышто вишкыдэ лийаш тунгальэ, — райзо вуйлатышэ вэс мутым луктэш. — Колхоз-влак ссудым йычыгат, вичам, тулэч молым ыштынэшт, а мэмнан күсэнна пэш вичкыж. Тэвыс токэн гына засэданышштэ коло нарэ йодмашым ончаш вэрэштэ, Мутат укэ, йужылан пудэ ыш лий. А йодмаш адак пура. Ормаш вэлэ. Мутлан, Куприйалыштэ колхозым сайынжэ ала почыныт, ала укэ, оксам манат гын, ушэт кайа, монар йодыт. Мом-мом гына ынэшт ыштэ: клубат, столовойат, пырльа мончажат, вольык вичажат — чыла күлэш маныт. Толыт, вурсэдалыт, чуч гына крэдалаш огыт пиж. Мом ышташ манынат аптранэт вэлэ. Ты нэргэн райком бурошто...

Кротовлан мугшым пытараш ок воч. Опса воктэн нэлын тошкэшт-

¹ Крэстйан рвээ школ. Варажым нуным колхоз рвээ школыш, савыраш пунчалмэ.

мэ, сырэн вурсэдалмэ йүк шокта. Тунамак кабинэт опсам чот гына чумал колтат. Почылтшо опсаш пий коваштэ ора шўшкылтэш, савырнэн шогалын, Конторовскийлан куго мушкундым ончыкта, шкэ почэшыжэ лум кышам кодэн, үстэл дэк лышэмэш, уло капын нэлгытшэ дэн пүкэн ўмбак волэн шинчэш,—пүкэн кочыргатэн вэл кодэш. Кротов упшамат почын окшукто, тудын үстэл ўмбақыжэ, чэрнил прибор воктэк, уло-укэ лумжо дэнэ нэлэ папахэ кудалталтэш. Тыгай озаланымым чытэн кэртдэ, райзо вуйлатышэ „ават нөшмым“ пыжыкташ шонал вэлэ, тудын шонымыжым Мамайэвын кичкыралмыжэ пөла:

— Да вэт тыдэ Баймаков! Кувэч толын лэктыч? Тыйым палашат йөсө!

Баймаков, чынакак, палаш лийдымын вашталтэ. Йалыш каймыжэ годым нэрышэ маска гай лўнгэн коштэш ильэ гын, кизыт маска койышын пушыжат кодын огыл. Шўргыжө лакэ лийын волыш, йыжвэ-йажвэ пондашат лэктыл-далыш, шинчаштат айар тўл чўкталтэ. Йалысэ пудранчык Баймаковымат тарватэн шукта. Пытаргыш жапыштэ тудлан йатыр ышташ тўкна. Йал совэт вуйлатышэ кэнэта чэрланэн возэшат, Баймаков шкэжат шижын окшукто, вуйлатышэ правам шкэ кид йымақыжэ погэн налэш. Рэзольуцо погымо папкыжат мондалтэш, район сводко влакат өрдыжыш шўкалалтыт. Нэр йымақыжэ „Мичушым“ мурэн, тудо йал гыч йалыш коштэш, колхоз-влакын шошылан йамдылаш тўналмэ планыштым тэрга, улыдымым умлаш төчэн йодыштэш, кушто йонгылышрак

чучэш гын, уэш шоналташ, төрла-таш кўшта. Вурсэдылашат пэш тунэм шуэш, шыдэ кид йымак логалат гын, шкэндыным вэлэ огыл, кугэзэ-кочатын лулэгыштымат мушкын колта. Вурсэдылаш мастарлан чотлалтшэ влакат шинчаштым пашкартыдэ огыт код.

Районышто тудым йалт йомдарат. Кок арньашкэн ик сэрышымат, ик сводкымат налдэ кодыт, тэлэфон дэн йынгыртэнат огыт му. Вара сэрышым колтат, районыш срочно ўжыктат. Почто толмо жапыштэ Баймаков Арсланыштэ лийэшат, йал совэт сэкратар,—„весьма срочно“ манмым изыж годсэк пэш пагалышэ йэн,— Арсланыш нарочныйым колта. Баймаков, район гыч вурсэн колтымо кагазым лудын лэктэшат, туржын кўсэныш пышта, тўрвыжым „муль“ вэлэ ышта. Кастэн кок колхоз правлэныымат пырля ушэн, засэданыэ эртаралтэш. Ты канаштат нымогай пэнгыдэ ойыш огыт шу да, Баймаков умбақыжэ нымом ышташат аптрана, шыдыжат лэктэш. Засэданыэ эртымэк Пэтрован дэн шинчын кодэшат, тудлан кўштымө гай пэнгыдын каласа:

— Тылэч тынгэжым торэшланышаш укэ, ты арньаштак пырля ушныза. Укэ гын, райкомыш мийэн толашэт возэш.

— Итак гына лўдыктө, лўдшак омул,—воштылалын тудлан вашмут пуалтэш.—Райкомыш тыйын мутэт дэч поснат мийэн кэртына, а колхозым манат гын, очыний тыйын „полшымэт“ дэч поснат ышталтэш. Сэмнайэв гайжэ дэн шкэ ушно, мэ чыталтэна.

Андрэйэв дэн ўчашаш кўлдымашлан чотлэн, Баймаков йал со-

вэтыш пөртылэш, тужэчын йұдымак районыш лэктын кайа. Суртышкат ок пуро, викак райзош шұшкылтэш.

Мамайэвын өрын пэлэштымыжлан пэл шинчажым „лұч“ ыштэн, Баймаков тамака дэн шэмэмшэ пүйжым чаранда, „тудо, тудо“ манын кидшым пуа, папиросымат йодын налэш. Ик жап гыч кутырэн-кутырэн тунар ыра,—тулупшат кудашалтэш.

— Мый Арсланысэ пашам умлэн ом шукто. Колхозсойузыштат түрлө йодмашышт лын гына. Андрэйэв Сэмнайэвым титакла. А Сэмнайэвын колхозшо „Шэмэрий“ дэч сайрак ышта. Ёрмаш вэлэ,—манын Гаврилов оила.

— Тушто кизытат кок колхоз мо?—Мамайэв йодэш.

— Ушэн шукташ вэкат ок лий. Иктыжэ пэш вийан колхоз лийшаш. Мланна ссудыжо тунарак ок күл, матэрийалым вэлэ муаш полшыза, чыла шкэ ыштэна, маныт. А вот йалуполномочэныйыштым умлэн ом шу.—„Марий патырыштэ“ тушман кашак шинча—манын, ушнаш ныгузэ ок кэлшэ.—Шалатыза, манэш, ик колхозым, а ушаш она пу.—Ну, мый тудын мутшым ынэм колышт, ушашак шонэм.

— Молан вара чылан ик колхозыш огыт пуро?—папиросшым вашталэн, Мамайэв палаш төча.

— Андрэйэв дэн Сэмнайэв кэлшэн огыт шу. А Сэмнайэв—сай опытник, тудым йомдараш ок лий.

— Всеже умлэн ом шу, молан Пэтрован торэшлана? Мый вэт тудым пэш сай шинчэм, вийан пашайэн,—Мамайэв тыкымла.

— А кө шинча тудым. Манамыс, „Марий патырыштэ“ чыла сай. Члэнланат йошкар партизан дэн

партийэс-влак пурэныт. А вот Пэтров дэн Андрэйэв торэшак шогат.

— Тыдэ йаралан огыл. Тыдым палэн налман.

— Тушто вэлэ огыл, моло вэрэат тугай паша уло. Мый шонымаштэм, бригадэ-влакым эн ончыч тугай вэрлаш колтэна,—Кротов мутшым чыка.

— Безусловно, Арсланыш колташ возэш. Коч кузэ гынат, авыллан ик колхоз дэч коч ок күл. Тый, Баймаков йолташ, ит пуштыланэ, полышым колтэна. Раскулачиваньэ нэргэн шоналташэт күлэш. Районыштына ты пашам сайын тугалалтынат огыл. Кушто көм раскулачитлэн колтымо нэргэн раш сэдэньынат укэ. Пижашыжэ күлэшак. Только сак шогыза, көм-көм күч йымак ыштышашым ончычак палэмдаш да эскэраш күлэш, погыштым ынышт шалатэ.

Мамайэв, кайаш шонэн, вэржэ гыч тарвана, кэпижымат кидыш налэш. „Чэвэрын“ маншашыжэ годым кэнэта Гаврилов дэч савырна, воктэ кыжэ лышэмэш.

— Кстати, мут лэкмэ годым, ушэштарышым,—манэш тудо.— Арслан гыч Пэтровын сэрышыжэ тольо. Тэ тудлан выговорым пыжыктышда чай. Кузэ лиймым каласэ-йан.

Гаврилов йошкаргэн кайа.

— Кузэжэ-можо, окса укэ, а тудо мэмнам ала могай модыш пангалан чотлэн уло кэртмыжым „бүрократ улыда“ манын тэргаш тугальэ. Ончална гын, колхозышт—лүм вэлэ. Имным пырляштарэн огытыл, урлыкашышт погэн шуктымо огыл, курал-тарманат кузэ ильэ, тугак шкэдэнышт кийа. Опортунист койышлан выговорым кузэ от пу!

— А тэ нунылан полшышда?

— Кузэ от полшо. Докладыш-тым колыштна. Тэвыс Баймаковат тушко коштэш. Мэ рэзолюцынам эрлашымак пэчэтлэн колтышна. Лончылэныт дыр.

— Оксам пуышда?

— Кизытэш укэ. Оксана укэс, ок ситэ.

— Пуаш күлэш. Окса нэргэштэ райком бурошто кугырэна, Кротов дэн коктын докладым йамдылыза. А выговор шотышто вэс кана шэкланэнрак ышташ күлэш. Утыжым кышкылтман огыл, тыгэ выговорын акшэ вела. Колхозыштышмо-мо ышталтэш, тэргэн налза. Пашаштым сайэмдэн толыт гын, выговорым кудалташ күлэш. Чэвэрын!

— Ыштэна, Мамайэв йолташ. Чэвэрын!

Мамайэв каймөнгө Баймаковат шуко ок кучалт. Кротов тудым нимо увэр пудэ илымыжлан вурсаш шоналта да, Баймаковын но йышо шинчашкыжэ ончалын, вурсымо шомакшым вэс каналан кода. Вурсалтдэ кодмылан Баймаков йалт өрэш. Тудо Кротовын вурсаш йоратымыжым пэш пала. Куштылгын утлымылан йывыртэн, тудо Кротов дэч вашкэн лэктын кайа, лопкан ошкылын, ужынат ок шукто: Шавакайэв воктэн, опса вэлыш лопка тупшым савырэн, Сайпола шинчэн кодэш.

ИЛЫШКАН ЙЫВАНЛАН ын-дэ ныллэ кандаш ий. Шоналтэтат, тыдэ шуко мо? Умырын пэлыж вэлэ илалтын. Йыван подылмыж йэда моктанэн ойла: „мыйын жочам шүдө кум ийым илэн, ачам индэшлэ ийыш шуктэн, шужэм ий

ок лий гын, можыч кизытат ила ильэ, мыйат тынарыш шуктыдэ ынэм код“ манэш. Чынакак шол, шүргывылышыжым ончалат гын, тыгай мутшылан викак ўшанэт. Туп-вачэ лопка, онг ўмбак кэрэк сандалым шындэ, кид йымак логалэш гын, таганым виктара. Йалысэ марий-влак тудын нэргэн йатыр йомакым колтат. „Мэмнан Йиванна рвэзыж годым маска дэн ваш тўкнэнат, тудым пычалтовардэ пизырэн сэнэн. Маскат урмыжал вэлэ кодо“ маныт. Йужыжо йалт лийдымымак ўстарэн пуа. Тыгай нолтышмө мутлан Йиван ок сырэ, йужгынам шкэжат артырэн вэлэ пуа „Чынак кэртыч?“ манын ўшаныдэ йодшо лийэш гын, тудо йолжым торэн шогалэшат, пурла өрышыжым күшкыла пўтыралын, воштыл пэлэшта: „э, ойлэда вэт, кунам маскам ит сэнэ койэш. Ту маскат мыйым уштыш нарэ почандарэн шўдыркалыш, нымом ыштэн ыш кэрт. Логарышкыжэ вэлэ кэржалтым, мыйым ны шўдырэн волташ, ны лаштырташ. Ну зато маскажат логальэ, ораваш куська¹ күзыктэн пыштышым“. Погынышо-влаклан тыгай мутым колын упшам вэлэ карашышт логалэш, а Йиван, шинча пашкартэн колыштшо иктаж рвэзым сангажгыч шайырэн „лоч“ чўчын, мэж шлапажым шойакорэмыш шўкалэшат, савырна да кайа.

Мо чын гын чын, Йиванын ожсо вийжэ йатыр йэнлан шөнчалтэн. Тудын күртнө шўдышла пиктэн элталмыжым, уло вўрым пунчал лукшаш гай кормышталмыжым Арсланыштэ вэлэ огыл, моло йаллаштат шинчэныт. Сабантуй шуэш гын, тудо арньа утлалан

¹ пыкшэ гына

йыргэ йаллашкэ кайа, марий йа-
лымат, с'яс авылымат коклаш ок
кодо, чыла патыр-влакым вуй гоч
лупшалын, ора нарэ пөлэк шовы-
чым погэн толэш. Тыгэ коштмыж
дэн тудо йатыр патыр-влакын шы-
дыштым тарватэн шукта. Йужыжо
тудлан шинчашкыжак с'ораш т'у-
нгалэш. Йыванлан тудо уто вош-
тылтыш гына лийэш. Но үчө шук-
талтэш. Ик кана волысыш ала мо-
гай патыр толэш. Йалла мучко
увэрым колтат, пижаш шонышым
ўжыт. Йыванат чытэн ок шукто,
„коч мо лийжэ, ом пиж гынат,
ончэн толам“ манэшат, куралша-
шым кодэн волысыш кайа. Тушто
тудо моло йалла гыч толшо-вла-
кымат йатыр ужэш. Нунат, Йыван
сэмынак, пашаштым кодэн, патыр
ончаш толыныт. Кас мартэ пырля
коштыт, патыр ончашат пырля
кайат, ик вэрэш шинчыт. Факэл
дэн волгалтарымэ чара төваштэ ку-
го к'уй орам, апшат сандал дэн чо-
гыт-влакым, к'уртн'ю ломашым
ужын, Йыванын ш'умж'о изын кугын
пырткаш т'унгалэш. Тэвыс тудо—
патырэт—могай лийэш! Тудо, вурис
дэн вэлымэ гай мускулжым мо-
дыктэн, кок путан кир-влакым топ-
ла алмаш кышкылтэш, к'уртн'ю
ломым кучэн кадырта, воштыла-
лын шуйнэн возэшат, сандалым
шындыктэн к'уйым пудыртыкта.
Тудо, к'уртн'ю ломашым вачыж гоч
пыштэн, куд йэнгым н'олтал ошкы-
лэш,—пуйто мотор ўдыр мурэн-му-
рэн в'удлан вола. Тудо кырым пурлын
кушта, унчылвуйын шогалын, ўм-
бакшэ кок йэнгым шындэн нангайа.
Огэшат пэнгыжалтэ, воштыл вэлэ
ышта... Т'унш'о гай лийын, Йыван
ты патырым 'орын онча. Тудо вок-
тэн шинчышэ-влакын й'уқыштым
ок кол, кожла вэлчын сур пирыла

шып толшо й'уд йуалгымат ок шиж;
тудын шинчажэ гына пыч лийдэ
онча, ныгунам уждымо, йомакысэ
гай койшо патыр йэнгым ойырлы-
дэ к'ута. А вара... вара кузэ лий-
мым Йыван раш ок шарнэ. Ушыш-
кыжо иктэ вэлэ п'учкылт пура:
йыр-ваш кид совымашэш ваш пи-
жаш ўжм'о годым Йыван, гипноз-
йымалнэ улшыла, вийнэн цогалэ-
шат, патырлан кидшым шуйа. Вит-
лэ путан нэлгытым н'олтыштш'о па-
тыр, куштылгын сэнгаш лиймылан
ўшанэн, Йываным воштылмо й'орэ
ваш лийэш. Йыванын кид вийжым
йатыр кана тамлэн ончышо рвэзэ-
влакат, „ындэ вожылмашкэ пурыдэ
ок код“ манын шоналтэн, тудым
чаманымэ гай ончалыт. Йыван сэнга
манын иктат ок шоналтэ. Тудо
шкэжат сэнгаш шонэн ок лэк. Сад-
дэн, патырым лупшал пыштымэк,
шкэжат 'орэш. Вара адак кок нэр-
гэ пижын ончат. Пытартыш кана-
лан Йыван тунар чот лупшал пыш-
та—патырэт ш'улышымат пықшэ
погэн шукта. А й'удым Йываным
корнэш авырэн пэш чот кырат,
пурла кидшымаг моклэштарат.

Кырышэ-влаклан үчө шукталтдэ
кодэш. Лачак йапон с'ой т'унгалшаш-
лан Йываным флотыш налын ка-
йат. Йыван куго паша-влакын сви-
дэтылжэ лийэш. Руш правитель-
ствың М'унд'ур Эрвэлыштэ „Нарын-
чэ¹ провинцым“ ышташ цонымыжо
шэргэш толэш. „Рэтвизаныштэ“²
артиллеристлан шогэн, Йыван
Порт-Артур всктэн руш флотын
намысын пытымыжым шкэ шин-
чаж дэнэ ужэш. Кучэдалмаштэ
эмганышэ Йыван, лазарэтыштэ
кийэн, мо ужмыж-колмыж нэргэн

¹ шиштэ, сарэ

² „Рэтвизан“—Порт-Артурышто шогышо
руш эскадрын бронэносэцшэ

шонаш тўналэш. Бронэносэцыш толын шумыж годым тудо шкэ йыржэ улшо моло бронэносэц, крэйсэр дэн миноносэц-влакым ужэшат, тудлан Порт-Артур ныгунам сэнгаи лийдымэ крэпыс гай чучын колта. Тудо руш кугыжан патырлыкшылан, „супостат йапошкын“ тўлыжгылыкшылан мучашдымын ўшанэн шукта. Нуным кэчын флаг нўлтывашкэ луктэдэныт, кэчын вахтыштэ шогыктэныт. Нунылан кэчын мушкундо логалэдэн, пылышыштан вурсымо шомак шоктэн. Кэчывал кочкыш йэда нунылан арака чаркам нўлтыктэныт. Молым нуно дэч йодыштын огытыл. Нунылан шонашат кўштэн огытыл. „Тэндан вэрч начальствэ шона, тэндам йумо арала“ маңын нунылан нойыдэ ойлэныт. Нуным илышыньэк чондымо машиныш савырэн шукташ тыршэныт. „Рад стараться, слушаюсь, так точно ваше благородие“ мутышт дэч посна нунылан молым ойлаш пуэн огытыл. Тыдым флотын вийжылан, моктанышашлыкшылан чотлэныт. Руш салтак дэч анра йэнгым тўньяштат муаш ок лий ильэ. Тэвэ ты анралыкым эн куго данлыкклан чотлэн. йал гыч погымо йэн-влакым тулэчат чот аныртарэн шогэныт, нунылан ача мландэ нэргэн ойлэныт, вэра нэргэн, кугыжа нэргэн калаплэныт. Чыла тыдэ „кугыжалан ўшанлэ салтакым“ йамдылэн. Йыванат молон-влак дэн пырля „вэрам, кугыжам, ача мландым“ аралаш тўналэш. Кў тудым тышкэ колтэн—тудо ты нэргэн ок шоналтэ, вэт шонаш кўштэн огытыл. Льяудэн пэлотрошто могай родо-шочшыжо илэн—тыдымат ок шоналтэ, вэт тудо „йумо пумо ача мландым аралэн“. „Супостат йапошко“ Йы-

ванлан могай осалым кондэн—тыдымат ок шоналтэ, вэт тудын вэрч „начальствэ шонэн“. Лазарэтыштэ кийэн гына тудо могай шучко паша лиймым умлаш тўналэш. Воктэн кийшэ йолташыж дэн йатыр йўд малэн кэртдэ ойласат. Ик кана нунылан кокымышо эскадрын полшаш лэкмыж нэргэн „поро увэрым“ кондат. Порт-Артурым шоналтэн, Йыван вуйжым вэлэ рўзалта, ошэмшэ тўрвыжў ойго йўрэ лып-лып тарвана—ала Цусимэ воктэк вуйжым пышташ толшо эскадрым чамана, ала „поро увэр“ кондышын „прэзэ куанымашыжэ“ воштылтэн кода.

Мўнгышкыжў Йыван пашалан шужэн пўртылэш. Тудо, йўд кэчэ пашам ыштэн, сўйын шучко ўмылкажым шкэлэчшэ поктэн колтынэжэ. Тудын шинчажлан вўр-пунчык лийын шырпэшталт пытышэ йолташыжэ-влак кончат. Йўдым помыжалтын, тудо уш кайшаш гай кичкыра, коштыргэн пытышэ мушкундыж дэн лазарэт пырдыжым кыра. Тудо малэн кэртдэ каньысырланэн пўрдалэш, сангашкыжэ йўштў пўжвўд шырчалалт лэктэш. Эр ўжара дэн пырля вэлэ тудын дэк тыматлык пўртылэш. А йўдым адак ту сўрэтак йўсландара, омым кошта. Омо дэн пырля кап вий кошка. Сўй сусыр дэч порэм шуын, тудо уэш чэрланэн вочшаш гай лийэш. Йалысэ паша вэлэ тудын чонжым тынысландарэн шукта. Тудо ўншў лийэш, тупшымат пўгыртэн кошташ тўналэш, пуйто тудым вачыжгыч эрэ ала могай нэлэ тэмда. Ачаж дэч ойырлэн, тудо изырак пўртым чонга, ўдырым налэш, шып илаш тўналэш. Изын-изын погыжо чумыргэ, йэшат йэшаралтэш. Чыла шкэ сэрыш пучэн пура.

Пура да, шукулан огул. Йыван-лан сѳйын кочо-шэрыжым адак ик кана тамлэн ончаш возэш. Кок игшывым кодыктэн, тудым Колчак армийыш налын кайат. Адакат пычалым кучыктат, крэс дэнат, лупш дэнат поктэн, ача мландым ара-лаш каласат. Йыван ындэ шкэ ончылныжо „йапошкым“ огул, а шкэ гайыжак крэстйаным ужэш. Тудын кидшэ чытыра, шинчажат кушко лўйымым ок ончал. Кѳ шинча, ала тудын пульажэ йымалнэ шкэ изажак кугыргэн возэш, ала изэ годсэк кэлшэн илымэ йолташыжак эмгаталтэш. Вэт нунат сѳйыштѳ улыт. Только нуно ала молан Колчакымат вучэн огытыл, шкэ кумылышт дэнак йошкаргыш кайэныт. Ала тугак кўлэш? Ала Йыван йонгылыш лийэш?.. А мѳнгыштѳ илыш эрэ пужла, ватыжэ йоча дэн моткоч йѳслана. Тыдымат руалтэт, вэсымат ышташ тўнгалат, кумышо вэрэат кидэтым шуйалтэт,—укэ, шкэт кушто шуат! Толашэт, толашэт да, шинчын шортат. Ситар-тышлан власьат эрэ вашталтэш, йа ошо-влак толыт, йа йошкаргэ сэна, йа адак Колчак толын тэмдалэш. Иктыжэ толэш—шупшкэда, вэсыжэ толэш—тулэчат чот витара. Марийжэ ошышто манын ватыжын могай йслажэ! Вэт шкэ кайэн огул, вийыт нангайэныт. Ошо-влак толыт гын, чылажланат вита. Молан йошкаргым пукшэн колтэна?—цжонг!—тупэт какаргэн шинчэш. Молан марийжын изажэ йошкаргыш кайэн?—цжонг!—вачэт гыч вўр шыжалтэш. Молан аракам йамдылэн отул?—цжонг!—шинча йымал руашла оварэн шинчэш. Куш кайэт, кѳлан каласэт! Эк, илышат, шинчавўд дэн ойго вэлэ, кунам гына ты каргымэ сѳйжѳ пыта?!

Вич тылзэ гыч йалыш сэрыш толэш: Йыван ошо-влак дэч йалт ойырла, йошкаргыш вончэн Колчак бандым кыра. Ватыжат, ачажат ласканрэк шўлалтат. Киндым монь тошто сэмынак пэш погат гынат, тунарак ѳнкэлаш ок лий, изыш да оксам тўлат, кырэнат огыт кодо. Сэрыш-влакат куандарэн шогат: „изыш чыталтыза, Колчакым вэлэ поктэн колтэна, вашкэ толына“, манын сэрат. Йэлыштэ Кутаисов илэмым шалатэн шуктэныт, мландым пэш пѳлкалат, койаракшым нужналан пуат, поян-влакым куп вэлыш кысэнак кысат. Ола гыч кўрылтдэ агитатыр-влак толын коштыт, совэт влась нэргэн умландарат, партийыш пураш ўжыт, ик монар ийыштак комунизм ыштэн шукташ товатлат, торговой-влаклан шэм кэчым ончыктэн кодат. Илышкан Васьукат армий гыч пѳртыл шуэш, рэвкомым вуйлаташ пижэш, поян-влаклан тугай шокшым пуртылаш тўнгалэш—ўмырешат мондэн огыт шуктс. Погыны-маш йэда кид солкалэн кичкырлымыжэ шокта: „Кутаисов корным ончыктыдэ она код“ манын поян-влакын кутыштым¹ йатыр луктэш. Моло влакат армий гыч иктын-иктын толэдаш тўнгалыт. Йыванынат чэрэтшэ шуэш, тудат мѳнгышкыжѳ толэшат, вўлнэн пытышэ озанлыкшылан чоным пурташ пижэш. Погынымаштэ тудынат йандар йўкшѳ изажлан полшаш тўнгалэш. Вара изажым волкомыш ышташ налыт, йалысэ пудранчык пучаш тўнгалэш, уто тумаса шыплана, тудым озанлык паша шѳштымѳ гай лийэш. „Ындэ чыпа тѳрланэн шуэш“ маншаш гоным гына шужэм ий толын пизыралэш, пэл йалым солэн кайа.

¹ кут—лўдмаш, ѳрт

Иванланат йатыр ойго пэрна. Волкомышто ыштышэ изажым поян-влак пуштыт: шужышо-влаклан киндым вашталтэн кондаш шонэн, чэркэ чаң-влакым волташ пижын улмаш. Шонго ачажэ дэн эргыжат пакэл лийыт. Вольыкымат шагалэмдаш логалэш. Иванмытлан шужэмийын палыжэ сөйын палыж дэчат нэлэ лийэш. Тунамжэ кэч вольык дэн пого вэлэ катыкэмэ, ындыжым гын, родо кокла гыч эн лышыл, эн шэргэ йэн-влак дэнэ курымэш ойырлаш вэрэштэ.

Йошкар армийыштэ коштымжо Ивановын ушыжым йатыр почылтара. Япон сөйын шучкылыкшо тудын чонышто кугыжан патырлыкшылан ұшанымым кўрльö гынат, ончылкэш ұшанэн илышаш ви́йым ончыктэн пуэн огыл. Сандэнак Иван, шўмыштö лийшэ вишым иктаж мо дэнэ гынат тэмаш төчэн, уло куатлыкшым озанлык пэлэдыктымашкэ пышта. Тудо элын шолшо ламаш сэмын шолшо илышыж дэчшкэ озанлык көргыштö шылын кодаш шонэн пышта. Шонымыжо шонымыж дэнак кодэш. Моло - влак дэнэ пырльа тудымат Колчак дэкэ погэн кайат. Колчак дэнэ коштмо годымат тудо пэрвой жапыштэ көнмо вэрч кучэдалмыжым умлаш ок тыршэ. Вара сэмын гына тудо илыш ұмбак вэс шинча дэнэ ончалэш,— ончалэшат, шканжэ шкэ шыдэшка. Ангра улмыжлан, шинча кумэн коштымжлан шыдэшка, уэш шочшо гайлийын, капшымат, чонжымат эрыкташ йошкаргыш вонча. Тыштэ тудлан чылажат сөралын, куандарышын койын колта. Тудо öрын йыржэ онча: тэнтгэчэ гына тудын сэмынак поянлэн эндыгэн ыштышэ-влак, палыдымэ, оргажан корныш пийал кычалаш лэктын, курымашлык пу-

ракыштым почкалтат, уш почылтарышэ мутым шулэн колыштыт, омо ужмо гай, йомакысэ гай ончыкылык вэрч вўрыштымат, илышыштымат огыт чаманэ. Тудо шкэжат нунын дэнэ пырльа илышлан куанэн ок шу; командир-влак дэч вигэжымат йодыштэш, чылажымат палэн налаш тырша, эртышэ илышыжэ пэш вудака, мыскынь, пайдадымэ чучэш, кизыт илымэ илышын ик кэчыжланат ок шого. Мөнгышкыжö тудо йалт уэмын пөртылэш. Мэр илыш дэч шылын кодаш төчымö койышын пушыжат ок код. Погынымаштэ, калык коклаштэ тудын йўкшö чўчкыдын йонгаш тўналэш. Рвэзэ-влакын тугай куго досыжо лийэш — пондашымат ок чаманэ: спектакль шындымаштэ рвэзэ роль вэрэштэшат, йыклык нўжын кудалта. Йомарт койышыжлан тудым чыланат пагалат, шайыркалэн витарымыжланат огыт сырэ. Ик Сайпола гына тудын дэнэ ныгузэ сөрасэн ок шу, тудын айар тул дэн каласымэ мутшым нумал кэртдэ, кузэ гынат ваш лийдэ кошташ тырша.

КОЛХОЗЛАН вуйлатышым ойыраш мут лэкмэ годым Пэтрован көм шогалтышаш нэргэн йатыр шонкалэн, йолташ-влак дэнэ кангашэн, райкомышкат мийэн кутырэн. Учашыдэат ыш эртэ. Мичу Осыпым тэмлаш пижэш, вуйлатышылан дисциплин шинчышым, утларак грамытаным шогалтыман манын йатыр ўчаша. Осып дэнэ пырльа илэн, ошкыл йэда тудын дэнэ тўкнылын, Мичу Осыпын койышыжым, лушкыдо дэн вийан мogyржым сайынак тунэм шукта. Ачаж дэч ойырлымэк Осып пэрвой жапыштэ вожылмо гай лийын коштэш, ачан ўскырт койышыжым сэ-

нэн кэртдымыжлан шкэнжым вурсэн ила, йолташ-влакын шинчашкышт вик ончалаш, нунын дэнэ шинча-вашэ кодаш аптрана. „Йолташ-влак мыйым пэп мыскыньлан чотлат, только луктын огыт пыштэ“ манын тудо шонкала. Сандэн тудо утларакшым мөнгыштыжө шинчаш тўнгалэш, Мичун библиотэчкыж гыч тўрлө кнагам ока. Утларакшым у писатбыл кнагам окаш тырша, тошто писатбыл-влакын сэрымыштлан ок пиж. Мичу ик кана тудлан Тургэньэвын „Отцы и дети“ романжым ркыктынэжэ ильат, Осып тудым изыш вэлэ тўнгалэш, ту кастэнак тошто олмышкак шогалт. „Шўм ок шупш, мый Базаров гай йэнгым умлэн ом кэрт,—манэш тудо Мичулан.—Кўлэш-кўлдымашым ойлыштыт, ўчашат, омым вэлэ шуктат. Тый мланэм кизытсэ кнагам пу: колхоз нэргэн, комсомол нэргэн лийжэ“. Мичу ок чакнэ, Войничын „Оводшым“ окаш тэмла. Риварэсын образшэ Осыплан пэш кэлшэн шуэш, тудо окымыж годым шкэнжым Артур олмышко, ачажым Монтанэлли олмышко шогалта, Артур сэмынак йа ачам шкэ вэлыш савырэн шукташ, йа шкэ пыташ шонэн пышта. Овод дэн Джэмма кокласэ ваш отношэньат тудлан Анай дэн шкэ коклам сўрэтлэн пу мо гай чучын колта. Тыдлэч вара тудо коч могай кнагаштат йөсылык ончылно Риварэс сэмын вуй пудымо образэцым кычалаш тўнгалэш, тыгай образэцыштэ шкаланжэ пэнгыдылыкым муаш тырша. Пашаштат койышыжо вашталтэш: йэн ойым колыштшан, кангашэн ыштышан лийэш. Тудлан колхозышто счэтовод пашам кучыктэн пуат. Осып ўмбак нэлэ паша возэш: колхозник влакын пырльаштарышаш

мал-погыштым учотыш налаш, тўнгалмэ строитыльствын роскотшым чотлэн мийаш, тўрлө планым, сводкымат район учрэждэн-влакын чарныдэ чыждырымышт почэш мучашдымын ыштылаш. Комсомол йачэйкын пашажат ик жап шумэшкэ Осып ўмбалнак кийэн, тушкат виийым ойырэнак шогаш кўлын. Осыпын пашалан чот пижмыжым ужын, Мичу тудым адак ончыко лукташ шонэн пышта, колхоз вуйлатышыш лукнэжэ. Пэтрованлан Мичум шкэ вэлыш савырэн шукташ йатыр виийым пышташыжэ логальэ. Пэтрован тўнгалтыш гычак колхоз вуйлатышылан Ильышкан Йываным шогалташ шонэн пышта. „Йыван—сай марий, тунэммыжэ шагал гынат, ушыжо пўсө, адак мээт полшэнак шогаш тўнгалынас“ манын тудо шкэ вуйжо дэн вискалэн налэш. Сандэн тудо актив ойым тушко лупшалтараш пижэш. Тўнгалтыш гычак Мичу дэч тўнгалэш.

— Тый, Мичу, шоналтэ вэлэ,—манын тудо Мичулан лыжган ойла.—Осып альэ рвэээ, тудлан шуко тунэмаш кўлэш. Колхознам вуйлаташ—модышак огыл, калыклан пырля пашан кузэжым-можым альэ йатыр умландарэн шуктышашна уло. Вуйлатышылан озанлыкым сайын шинчышэ, калык шинчаштат ўшаным налшэ йэнг кўлэш. Осып опыт пакчаштэ сай ыштэн, шукулан тунэмын гынат, крэстйан пашам Йыван нарак сайын ок шинчэ, кнага почэш вэлэ ыштэн мошта. Эрла могай кэчэ лийэш, ойар альэ пылан?—йодын ончойан. Осып викак манэш, баромэтр дэч посна каласаш йөсө, манын каласа, а Йыван тугэ ок пэлэштэ,—тудлан пўртўсын могай лийшашыжым пыл-влакат, кайык вусын кузэ чо-

нэштулмыжат, кэрмэ-ўвыра-влакын кузэ чўчкымыштат шижтарэн шукта. Тый шонэт, тудо пустьяк вэлэ. Крэстйан гын, тыдым пэш акла. Тыгай йэным утларак пагалат, колышташат утларак тўнгалыт. Адак учот пашаланат утларак грамытнэ йэн кўлэш. Грамытнэ вэлэ огыл, тудлан ўшан лийжэ. Тэвэ тыштужэ Осыпымак кодыман. Нуным сорастарэн шуктэна гын, колхозна вэрч кугын ойгыршаш ок лий.

Тунамак Пэтрован йалыштэ активым у сэмын вэрандаш шонымо нэргэн, кок колхозымат иктыш ушышаш корно нэргэн шкэ ойжым каласа, Мичум шкэ вэлкыжэ савырэн кўндарэн шукта. Комсомол йачэйкэ нэргэнат кангашэн налыт. Йачэйкэ шотышто Пэтрован Мичун ойжым пэш лачлан чотла.

— Йачэйкэ нэргэн ойэт пэш чын. Мыйат комсомол сэкэртарлан Анайым шогалгышаш нэргэн шоналташ йэтшышым. Тудымак шогалташ кўлэш. Ўдыр талэ, шкэнжым ок чаманэ. Осыпынат пашажым куштулэмдэна, тыгэ тудо учот пашаш чотрак пижэш. Адак тудым тунэмаш колтышаш нэргэнат шоналтымэн, колхозлан агроном кўлэшак лийэш. Йачэйкын пашажымат кизытсэ жаплан утларак йэнэштарэн шуктэна. Пўрйэн-влакым кўндарэн шукташ вийна ситэн шуэш, ындэ эн нэлыжэ—ўдрамаш тўшка кодэи. Шонгыракшым ойлыманат огыл, тошто кашка рэгенчалт пытэн, тудым вашкэ тарватэн от кэрт. Рвэзыракшым тарваташак кўлэш. Тэвэ ты пашашкыжэ Анайымак вэлэ шогалтэн кэртына, моло тугай укэ. Тудо кизытат ты шотышто йатыр ыштэн... Эх, тэвэ „Марий патыр“ дэнэ мом ышташат шо-

нэн ом шукто. Мытри, каргымэ, уло пашам пужа. Райкомыш шудэ ок лий, шкэнэн вий дэн гына она сэнгэ докан... А Йыван дэн Анай нэргэн мэ эрлак партпогынымаштэ кангашэн налына.

Мичум кўндарэн шукташ шуко вийымак пышташ кўлын огыл гын, Йываным шкэнжым кўндарышашлан Пэтрован йатыр жап толашэн коштэш. Вуйлатышылан шогалаш йодмым колмэк Йыван викак руал луа:

— Мый канцэлярыштэ пўктэн шинчаш комбо омыл. Вэсым кычалза.

Но Пэтрован — чакнышан йэн огыл. Тудо ик кана мом шонэн пышта гын, шуктымэшкэ ок лыпланэ. Сандэн Йыванымат тўрлө сэмын вуйлатымэ пашаш шўмландараш пижэш. Ик кана колхоз куцы вэчыштэ пырля коштыкта, кузэ сайрак ыштышашым йодыштэш, вэс кана имнэ воктэк кўм шогалтышаш нэргэн кангашэн налэш, кумышо кана машинам йодаш районыш колтэн онча, йа иктаж пашаштэ вуйлан кодэн кайа. Тыгэ ыштэн, Пэтрован ик канаштак кок мэраным поктэн: ик могырым, Йываным шымлэн, тунэмын, лушкыдо дэн вийан вэржым эскэрэн кэртын, ончылкэш мо дэнэ полшаш тўнгалшашым шишланэн, вэс могырым, калыкымат Йыванын ойжым колышташ, шотыш налаш туныктэн. Йыван шкэжат шижын ок шукто, колхоз пашам шкэ суртысо паша гайак пагалаш тўнгалэш, шонымашыжэ пырля пого вэлэн чот пижэш, вуйлатымэ паша дэч лўдын аптранэн шогымыжат пытымэ гай лийэш. Ту жаплан Мичу дэн Анайат нэрэн огыт код, ончылрак колхозник-влакым умландарэн коштыт,

ты пашаш комсомолэс-влакым тар-
ватат, вуйлатышэ сайлышаш по-
гынымашлан калыкым устан йам-
дылат, йонан жапым вангэн шук-
тэн, моло мут кокла гычак Йыва-
ным чойан тэмлэн колтат. Пытар-
тышлан Йыванат кондарэн шуктал-
тэш. Тыгэ погынымаштэ шукурак-
шэ Йыван вэрч йуклышö лийэш.

Пэтрованын шонымыжо шуэш.
Тудо уло вийым у сэмын вэран-
дэн шукта. Уым тормызлышо тўш-
калан пэнгыдэ удар йамдылалташ
тўналэш.

ПОГЫНЫМАШ ГЫЧ Сарбай
XVIII
сўмсыр лийын толэш. Пулды-
рышто шогышо йара вэдрам шыдын
чумалын лукуш пурта. Пөртыш
пурымыж годым опсам „кроп“ чў-
чын, уло пөртым сургалтарэн шук-
та. Упшыжым молгунамсыла иш-
кыш монь ок сакэ, конга ончыко
кудалта, шкэжэ ўстэл воктэк лос-
токак волэн шинчэш.

Марийжын сўмсырлыкшым, шы-
дэшкымыжым ужын, ватыжэ туна-
мак кэчкыжаш тўналэш:

— Адак лөкэн шуктэнат койэш,
шайтан игэ, пий, пий... Поро йэн-
влак паша дэч посна огыт шинчэ,
а тудлан эрэ пайрам. Коч йумо
дэч вожылам ильэ, ийа родо, пий.

Ватыжын вурсымыжлан Сарбай
огэшак сырэ. Шкэ ойжым чот шо-
нымыж дэнэ тудо порынжо колы-
нат ок шукто, ватыжын мутшо
пылышыжлан „бу бу бу“ вэлэ шок-
тэн кодэш, пуйто пулдырышто тэн-
гыл йымак шўкалмэ вэбран шол-
дыртатымыжэ аман шокта. Вуй-
жым эплын гына нөлталын, нойы-
шо шинчажым ватыж ўмбака куса-
рэн, тудо тўрвыжым ваш иша,
тўрвыжө чэрлэ йэнгын гай көргыш

шупшылалтэш. Умыр кастэн йыр
пөртын ызгышэ шынам поктэн
колташ төчышыла тудо кидшым
нэлын лупшалэшат, ватыжым шыл-
талэн колта:

— Коч тыйжэ шалдыртымэтым
чарнэм ильэ, шалдырма. Ула-аг,
пискэ. Йылмэ тўгатыш...

Йонгылыш лиймыжым шижын,
ватыжэ ты манмэш вэс пөлмаш пу-
рэн шинчэш. Ик жап гыч тувэч
шўдырымө йўк шокта. Кас рўмбал-
гым көргышкыжө погэн, пөрт ты-
ныслана.

Тугэ, пөрт тыныслана. А Сарба-
йын шўмжө тынысланэн ок шу.
Лэктын вочшаш гай кыра, могыр-
лан шокшын-шокшын чучыкта. Коч
изыш чарнэм ильэ. Вэт кырашыжат
нымолан. Вуйыш тўрлө ой шўш-
кылтэш. Шоналташ гын, нымогай
уто-ситат лийын огыл. Ну, погы-
нымаштэ ойлэныт. Тудым вэлэ ой-
лат мо! Кизыт кажнэ йэнгым ўп
пырчэ вож мартэ пургэд ончатыс.
Сарбайынат чэрэтшэ шуын. Мо,
Сарбайым тўкашат ок лий мо?
Ойлымышт шуэш гын, тэк ойлышт.
Йэнг упшаш пэчым пэчаш ок лий
вэт. Йэнг ойлымо дэнэ шўгар пун-
дашкак пурэн от воч-ыс. Прокой
сэмын воштылшаш вэлэ ильэ. Так
мыскара шотэшак эрта ильэ, ик-
тат нымо осалым ок шоналтэ ильэ.
А вот ала молан воштылаш ыш
лий. Воштылмо олмэш тўрвө ала
молан лып-лып вэлэ чытыраш тў-
гальэ, шинчажат вожыльо ала мо,
йэнг дэч пэлкэ лийэ. Коч Пэтро-
ванжат иктаж кузэ вэс сэмынрак
ойлэм ильэ. Вэт коч мом ман, изэ
годым пырляа коштылтын, модыш
вакшымат пырляа ышталтын,
школыллатат пырляа шинчалтын.
Кызытаг торан илымаш укэ: пош-
кыдо—моло пошкыдо гайак. Укэ,

пошкыдо манын пырчат ыш чаманэ. Мутшо—пүсө күзө, шұмым пүчкынак пүчкө:

— Тый, Сарбай родо, тыгылайжэ пүсө улат, а вот иктаж чурпагарыш вэрэштат гын, ўдрамаш урвалдэ дэч сай авыртышым муынат от кэрт. Штож, жапшэ годым ўдрамаш урвалдат пэш сай авыртыш. Мыйын Ошйол пийэмат лач тыгай: оза укэ шэнгэч йўкымат ок пу, оза лийэш гын, шэнгэкыжэ шылэшат, нэржым вэлэ койыкта—эй опта. Ончэт гын, почшат ишалтэ—тунар лўдын шога. Тыйат лач тыгай койышым койат. Туран йодмэшкына шып коштат, ойланна кэлшымэ гайак койат, а вот кызыт пэнгыдэ ойэтым йоднат, эн пичкэмыш марий ватэ дэчат соптран ойлышыч. Вожылам ильэ, Сарбай родо, адак шоналтэм ильэ: көн ойжым ойлэм, мом-мом аралэм?

Пэтрован, Сарбайым шинчашкыжэ воштылын, ындэ чумыр погынымаш дэк савырна, йўкшымат вашталта:

— Айста, пошкыдо-влак, ончалына: Сарбай чыным ойла мо? Шкат колдас: „ватэм чаманэм: тудо мыйын чэрлэ, ыштэн ок кэрт“ манын пэш ўшандарэн шогылто. Сарбай ватыжым чамана, тыдлан мокташак күлэш. Ватэ-марий коклаштэ кэлшымаш лийман. Только ты кэлшымашыжэ, викак манам, шинча онталчык вэлэ. У ий годым ватыжым кузэ тōпкэн—мондэн витнэ. Тунамжэ ала молан ватэ мутым колыштшан огыл ильэ. Ну, мый тунам тудым чаманышым, „Сарбай ушан марий, тыгылайат умла“ манын сутыш пудэ кодышым. Суртышкыжо мийэн-мийэн умландаркалышым. Умландарымэм утыж

дэнат лийэ ала мо. Тунар „йōр-таш“ тўнальн—ындэ тул дэнат, вўд дэнат от ойыро койэш. „Колхозат кэрэк, суртэмат кэрэк, ватэм гына шкэ ойжылан чот лийжэ. Ала тудын шэнгэч мый дэкэм огыт шу, мыйым огыт тўкө, ойэм огыт йод“—Эх, Сарбай, Сарбай! Тыгай лийшашэдым шинчэм ильэ гын, мийэнат ом тошкал ильэ, ўстэл тōрыштат мыйым от уж ильэ.

Сарбай имэ мучаштэ шинчымыла шинча. Ала мом кичкыралнэжэ, шкэнжымат аралынэжэ—логаржэпышкэмалтэ, йылмат пуанэ. Мазак¹ манын шонэда мо? Пондашым сакымэшкэ илэн шукталтын, иктат тыйын киндэтым орлэн огыл, пуршо-лэкшэ гыч киндэ шōнчалан таум ыштыдэ иктат кодын огыл. А тачэ... эк, пўршыжат, мо вэрч тыгай намысыш пуртэт? Пашажат вэт—чпу вэлэ! Шўвал да тошкал. Ну, ватыжым кырэн лийжэ. Тудогына кыра мо? Уло йалым вошт лэктын савырнэ, иктаж суртышто кыралтымэ ўдрамашым муат мо? Укэ вэт. Тыдэ вэлэ огыл: ватэ кырымаш ик тўрлō моктанышаш пашалан чотлалтэш. Ватэдым кырыдэ илэн ончо-йа! Вара урэмышкат ит лэк, „чизэ йымал, ўнгшō прэзэ“ манын вошт мускылэн пытарат. Ватэ кырымылан ожно ныгунам вурсэн огытыл. А ындэ уло калык ончылно вожылмашкэ пурташ тōчат. Ту Пэтрованлан эрэ иктаж могоынат ок кэлшэ, эрэ тўрлō шылтыкым кычалэш. Кычалчык!

Тыгэ шонкалэн шинчэн, Сарбай шкэ шўмыштыжō Пэтрован ваштарэш шыдэ мутым кычалэш. Шыдэ олмэш шкэ мутлан вэлэ өпкэлымаш лэктэш. Шкэжат пэш шинча: тўнжō—ватэ кырымаштэ огыл,—вэс

¹ воштылтыш

вэрэ. Пэтрованымат тыгай кочо мутым пэлэшташ Сарбайын мушкындылан эрык пумыжо огыл, а йылмым луш колтымыжо тарватэн. Ойлышаш огыл, Сарбай шкэ йонгылыш ыштэн. Ыштэн ом кэртманмылан могай ўшан? Вэт чылан палэ: Сарбай сэмын кумыл пуэн ыштышэ пэш шагал. Укэлан огыл ватэ-влак йўшө марийыштым шылталымышт годым „Сарбайым ончал йан, тый гайэт арака лакан огыл“ манын ойлат. Укэлан огыл пошкыдо-влак иктаж шыгырыш вочмышт годым Сарбайлан энэрталташ тыршат. Нунын ончылно Сарбайын куго ўшанжэ, илыш усталыкшэ уло гай койэш. Сарбай коч могай шыгыр гычат утла, тудо ок йонгыло,—манын тудын нэргэн шолып ойлат. Пошкыдо-влакын тыгай ойышт Сарбайлан сэкрэт огыл. Тудо шкэжат тыгай ойым пэнгыздэмдаш тырша. Тудо шкэ озанлыкшым моткоч йөрата. Эрдэн эрак киньэлын, кудывэчыш лэктэш, имньэ вичам эрыктэн кода, вичийыш пурышо ракш вўлым нугыдо оржаж йымач ласкан нийалтэн, сай лэч сай шудым ойырэн пуа. Ты вўлым Сарбай шкэ ўдыржым йөратымэ гайак йөрата. Кузэ от йөратэ! Вэт тудын вэрчын монар йўд омо кошкэн, монар вий пытэн. Изэ чома улмыж годымак Сайпола дэч налын кондымэк, тудым сай имньыш савыраш шонэн пыштымыжэ арам ок лий: чома Сарбайын вучымыжым мақырым¹ ок ыштэ, йомарт, спайлэ, вийан лийын кушкын шуэш. Сэйполалан ваш лиймэ йэда моктанаш йөн лийэш: „тэвыс, Сарбай таң, могай имньым пөлэклышым, ўмыр мучко от мондо. Шкэ ончэн куштынэм ильат,

¹ арам

сай пошкыдо улмэтланак шым чаманэ“ манын пэлэштыдэ ок ойырло... А ушкалжэ, ушкалжэ! Моло ушкалым ончалат—могай мыскынь койыт. Шинчаштаг ойго вэлэ. А Сарбайын ушкалжэ кушташ тўнгалшаш гай вэл койэш; куго водаржым лўшкыктэн кўтө гыч пёртылмыж годым йатыр ватэ-влакын чоныштым когартарэн кода... Суртын пэнгыздылыкшэ Сарбайлан пошкыдо коклаштэ чапым шочыкта. Сарбай шкэ илышлан шкэ куанэн ила. Тыгэ Сарбайын илышыжэ колхоз пўчылтмэшкэ тынысын эрта. Кокла озанлык дэч кўшкө ок кўзө, ўлкат ок воло. Киндылан ок өр. Йэн дэч сөрвалэн кошташ ок воч, шкэ шонымыж сэмын ышта. Шона—тачэ куралэш, шона—кок-кум кэчымат йувата. Ўдыржым олаш тунэмаш колта—кок ий гыч тудо тэхникумым окэн лэкшашан. Сарбайлан чылажат шуко жаплан шкэ вэрыш пурэн шичшыла койэш. Сарбай илышлан куанэн ок шу, колымэшкыжэ ласкан илаш шоналта. Колхоз гына, уло элым пудратэн пытарымэ дэн пырля, Сарбайымат куго шонымашкэ пурта. Иктыжэ толэш, колхозыш ит пуро, манэш, вэсыжэ пура, колхозыш ўжын-ўжын йўкшымат йомдарэн кода. Пэтрованат йатыр кана пурэн лэктэш, колхозышкат намийэн чылажымат ончыкта, ойым йодэш, колхоз пашалан шўмланыкташ тыршэн, вольыкым кузэ ончаш шонымыж нэргэн ойла, ўчаша, воштылэш. Пэтрован почэш Сайпола толэш, „колхозшо колхоз да, зря вашкыман огыл, шинчэн ыштыман... Вот чылажымат ик гайым чумырат гын, тунам вэлэ сай лийын кэртэш. Мэмнан „Марий патыр“ сэмын ышташ кўлэш“ манын, Сар-

байын Пэтрован вэлкэ савырнаш тўнгалшэ шўмжым адак пудратэн кода. Ситартышлан ватэ зрыкым ок пу, „ушкалэм йомдарыктэт ын-дэ“ манын кэчын васнен коштэш. Нымом ышташ тўнэн Сарбай подылмашкат шуэш. Йўэш да, „чыла иктэ йомдарыктат“ манын шортшаш гай лийэш, онжым туржын ик корка лэчэш вэсым кумыктылэш... Шўмжө вургыжэш, вургыжэш...

Тэвыс тачат погынымаштэ йонысыр паша лийэ. Сарбайлан намысыш пураш вэрэштэ. А кө титакан? Шкэак огыл мо? Тудлэч тыгай вашмугым вучэныт мо? Вэт чылалан палэ: колхоз—алама паша огыл. Ик кана паша тўнгалалтын гын, илэн-толын чылалан колхозышто лийаш возэш. Ну, кызитэш йөсө чучэш, пэрвойлан шуко йонгылыш лийэш, очыний, нужна-мат ужаш возэш. Тыдлан өрман мо! Вэт аза-влакат кошташ тунэм шумэшкышт ала монар кана йө-

ралтыт. Садак тунэм шуыт вэт. Колхозыштат тугак. Шкэндым вэлэ кидыш налаш күлэш. Адак йэнг мутлан утыжым ўшаныман огыл.

Чынакак шол, молан тымартэ колхозыш пурыдэ шогашыжэ? Моло-влак пуратыс. Нунынат мал-погышт Сарбайын дэч мөнгө огыл... Нунын коклаштат Сарбай тагаш-влак улыт Нунат вэт Сарбай сэмынак пашам йөратышан улыт. Нуно колхоз дэч огыт лүд. Нуно колхозыш пурэн у сэмын илынэшт. У сэмын. Могой вара у илышышт лийэш? Сарбай ту илышым шкэ ушыштыжо йатыр кана сүрэтлэн ончэн. Ныгузэ умлэн шукташ ок лий, чыла пулашалтэш. Пашам ыштышэ ала лийэш, ала укэ. Кө шинча, ала пашашт кизытсэ лэчат нэлэмэш? Колхозышто чыла пашам машина ышташ тўнгалэш маныт. Вара айдэмыжлан мом ышташ? Йолко лийын пытат. Адак ок йөрө. Машинымат ала налын ситарэт, ала укэ. Ала тумартэ тумыльэгы-

мат кочкаш шуат. Шкэ шонымэт дэнэ нымом ыштэн от кэрт. Тыйын ала понго погаш каймэт шуэш, а тушто тыйым мочовуй пүчкэдымашкэ поктэн колтат. Тый ала Миколо пайрамым ыштынэт, а тыйым ковышта руаш шогалтат. Вольыкэтат шкэндын ок лий. Кудывэчышкэт лэктат—тый вэшэт ны имньат ок рокмалтэ, ны ушкалат ок ломыжал. Тугэжэ илыш йампыта. Эрэ вольыкэтым шонаш тўналат. Вольыкат шкэ озажым шонаш тўналэш дыр. Ушдымо манын ит шоно, тутат озажым пала, йүкэтлан вуйжым савыра, почшымат йывыртэн лупшалэш. А йэнг имньэ дэк лышэм ончо йа. Тунамак пылышыжым лап пышта, пүйжымат шыра. Кувэл мogyр гыч лышэмшашымат шонэн от шукто. Викак палэ: йот йэнглан сыра. Ну, кунам тыгайыштэ ласкан илэн шуктэт? Укэ, лучо шоныманат огыл. Коч кузэ ойлышт, коч кузэ вурсышт, колхозыш пурыман огыл.

Тыгэ шоналтэн, Сарбай помыжалтмэ гай лийэш. Вачэ ўмбач куго нэлым сўмырымө гай куштылго лийэш. Тудо вэс пөлма гыч ватыжын нэр йүк дэн лоргыктэн малымыжым колышт онча да, пичкэ-

мыштэ нымом тўкэн сўмырашынжэ лий манын, конга дэк нийалткыл лышэмэш, мэраг упшыжым кид шўм дэнэ муын упшалэш, опсам эркын шўкалын, пёртончыко лэктэш. Тунамак, озажын пунчал ойжым шинчышыла, имньэжэ ныжылгэ йўкым пуа. Сарбайын кумылжат тодылалтэш, пёртончыч куржмо гай волэн, вичаш пурэн шогалэшат, викак вўлыжым вўчкалта. Вол воктэн коклан пёрык йолжым вашталтылын, пушкыдо тўрвыж дэнэ тамлырак шудым айлен шогылтшо ракш вўлыжө, куго, ушан шинчаж дэнэ озажым шөрынь ончалын, „ит ойгыро, мыйым ончал, мый тыйынак улам“ маншашла койэш. Сарбай, тудын лопка тупшым йөрэтэн вўчкалтэн, чытэн ок шукто,—шинчавўдшат лэктын шуэш. Вича капка вэлыш савырнэн шогалын, тудо кэнэта кок кидшымат мушкындыш чумырэн кўш нөлталэшат, колымэшкыжэ кучэдалаш товатлышыла, пүйпурын пиктэжалтын, тўрвө мучаш дэн вэлэ шуйалта:

— О-гы-мак!

...Курык шэнггэч, лумлан вулно-тўсым пуртэн, кўшкө койа тылзэ-кўза.

Мучаш вэс номырышто лийэш.

ОНАР

С. Г. Чавайн

ОНАР кайа... Онар ошкылэш,
Чонга гыч чонгашкэ тошкалэш...
Онар кайа, корэмла гоч йолжым шуйа,
Урвалтыж дэн кынъэла куэрым тайа.
Онар кайа, вашка тудо аваждэк,
Ильна гыч тудо лэктын кэчэ лэкмэк,
Йул сэрыш шунэжэ кэчэ шичмэш...
(Тыгэ онар вэлэ кайэн кэртэш)
Онар кайа... Онарын йолжо нэлэмын,
Кок йыдалжэ тичак мыландэ тэмын,
Онар шинчэш, йолжым руда, почка:
Ик йыдалжым почкалта,
Ик чонга лийын шинчэш;
Вэс йыдалжым почкалта,
Вэс чонга лийын шинчэш.
Элнэт вэлнэ кызытат уло тидэ кок чонга..
Онарын йолжо куштылэмэ,
Нойымо алжэ чылт изэмэ.
Онар кынъэл шогальэ,
Йыржэ вошт ончальэ,
Ужо, умбалнэ мари куралэш,
Адак умбалнырак ватэ түрэдэш.
Куралэш мари, шона ушыждэн.
„Паша пэш шыгыр,
Кэч лий тый йыгыр,
Садак от пытарэ ыштэн“.
Онар мари дэк пугырна,
„Могай шукш тыгэ шудырна?“—
Манын, имньыгэ, шогавуйгэ кучэн
Марийым пышта күсэнэш,
Вара ватэ дэк тошкалэш,
Тудымат күсэныш пышта солалдэн.
Кас вэлэш онар аваж дэк шуэш
Аважэ онарым куанэн ваш лийэш.
Онар копажым шаралта,
Мари дэн ватым аважлан ончыкта:
„Ончо, авай!
Тидэ шукш пургэдэш ыльэ мыландым,

Тидыжэ пүчкөдө ыльэ шудым“.

— „Эй, эргым,—манэш аважэ шыман,
(аважэ кэч кэнат эргыжлан шүман),—

Тидэ шукш огыл, тидат шукш огыл,

Нуным мөнгөш нангайэн колто:

Тыгыдэ да тыгыдэ шикш йүмал калык,

Пашам ыштат нуно вошт идалык,

Канымым огыт уж кум кэчынат.

Ит түкө нуным ик канат...“

Тыгэ аважэ эргыжым туныкта,

Мари дэн ватыжым мөнгөш нангайэн колтыкта.

Тыгэ ойлэн ыльэ ожно кочай,

Тидэ нэргэн мондэн ыльэ ачай.

Лачак мыйэ тэнийэ ужым онарым,

Иктым огыл... Тэ шонэда, кунарым?

Шүдө кокытым ужым комбайным,

Шоналдышым ойлымыжым кочайным:

Кэрнакак онар туньаштэ улмаш,

Арам огыл айдэмын шонымаш.

Сальск стэпыштэ уло совхоз „Гигант“,

Тудым ужмэкэ брдэ ок код нэгат...

Кутлович түжэм гэктар мыландэ,

Кунар паша кид күлэш, шоналдэ?

Тэнгызла лүшка шушо шыдан,

Вуйжо сакалдын уржан.

Иктэ почэш вэсэ кайат комбайн-влак,

Мүндүрчын койыт онар түшкала.

Кэчын комбайн пөрдэш шуко километрм,

Шурным савалта иканаштэ шым мэтрм,

Пүчкөш, шийэш, пырчым бункэрыш опта,

Олымжым шэнгалан луктын кудалта.

Коло гам комбайн эрыкта кэчэш,

Кокшүдө йэнг виса тудо түрэдэш.

А пашачыжэ комбайныштэ кум йэнг лачак:

Тракторист, комбайнээр, штурвальный адак.

28-VII 35 ий

„Гигант“ совхоз.

ЛЬЭТНАБ ФРОЛОВ

Ойлымаш

Э. Чапай

Э. Чапай

ШАРНЭМ, иман чодра дэнэ лэ-
вэдалтшэ кўкшө курык сал-
влак Бэрэз вўдым йўаш тайны-
шыла шогат; куаш вўдан, кэлгэ Пэ-
жан корэм воктэн Оскар төваш
шумэш кумда урэман посьолок
шарлэн кийа.

Бэрэз сэрйштэ кужо кутышан,
кугу окнан контор пөрт. У клуб.
Кок-кум барак. Бэрэз сэр мучко кэ-
чэ гыч кэчыш кушкын шогышо
штабель-влак, тэр кэчкыжмаш, зы-
рән такмак, воштылмо да сонар пий
опталтымаш—чылажат ушэш во-
зэш—кызытат шинча ончылно, пыл-
шыштэ.

Тэзэ кастэнэ конторышто чумыр-
тэн шинчышэ дэсатник, бригадир-
влак коклаштэ эрэ мут лэктэш ыльэ.

— Чодраштэ паша шуко. Тэвэ
лийжэ ыльэ-корчэвальнэ, лийжэ ыльэ
моторно пильа, вож кўрышташ ди-
намит,—тўнгалэш шонго зырән Тро-
фа.

— Ок лий, ок лий кугузай,—ум-
ландара саралгэ¹ чурийан про-
раб...—Динамитым тэний огыт пу, а
корчэвальнэ шошымлан вэлэ лий-
эш. Пөрньам локтылаш ок йөрө,—
штабельым динамит дэч поснат йө-
рыкташ лийэш. Ты нэргэн вэскана
ойлэна. А вот, тачэ адакат нарэд-
заказ уло. Авионулгым йамдылаш
кўлэш, монаржым ом каласэ...

¹ Саралгэ—нарынчэ.

Прораб Жоньэй онгайынак, сэл-
тынрак кончышо ужар шинчажым
куптыртыл воштылал, папкэ гыч
лукмо кагаз ластыкым ужга кўсэ-
нышкыжэ пўтырэн чыка.

— А?—тудо адак тўнгалэш.—Кузэ
шонэда? Авионулгым муына, альэ
укэ? Сойэн кугузай, Усан, Урус,
тышкэ толза. Кузэ шонэда, муына,
альэ укэ?..

Изи гына историй. Изи гынат,
шинчаш койшо. Очыни, ты кэчим
мый мондэнак ом кэрт.

Эрэ производство паша нэргэнак
кутырэн шинчышэ шонго сонарзэ-
влак эркын тарванэн, ўстэл дэка
мийыштат, кагашаш тўнгалыч.

— Тугэжэ туг-э,—шонго Усан шу-
йалтыш,—вэт тыштэ сай нулгэр укэ.
Зангар-Олыкышто вэлэ. Но вэт,
мўндыр, нылнэ километр, да кор-
ныжо, да вўд дэн волтымашыжэ,
да тушко коштымжо... Мый тушко
вич ий годсэк мийэн ом ул вэт, пэш
курыкан вэр...

Шыпланышт. Шонаш пижыч. Вэт шонго Усан шуко ужын, шуко шинча.

— Да,—түнгальэ Жоньэй.—Во-йэнэзаказ, вот мо... Дирэқтырым ұшандарымэ ок шу. А авионул-гым муаш йөсө. Ожайыштэ вашкэ-рак муын кэртыт. Тыгак каласаш вэрэштэш. Кагазым колтэмат...

— А мый муам!..

Жоньэй мыйын вэкэм төрштэн савырныш.

— Ну!.. Муат? Кувэлнэ?..

Ала могай поро увэрым вучи-шыла контор көргысө рвэзыжат, шонгыжат, мыйын ұмбакэм öрын ончалыч.

— Муат? А кушто?

— Кушто? Зангар-Олыкышто.

— Э-э... Тудыжым мыйат шинчэм. Тый шоналтэ, чодра дэнэ кайаш гын, коло корэмым лэкташ күлэш, кө тушко кайшыжэ..

— Мый кайэм, Жоньэй йолташ, мый. Тачэ гын кайэм!..

Тыгэ каласымэмым шкэжат ыжым шиж.

— Кайэт? Чын? Кайэт?.. Бравол!..—түнгальэ шонго Усан.

Мыйын йырем мүкшла пүтырнышт.

— Кайэм, эрла эр лэктам.

ЭР киньэльым. Малат. Халатым чийэн, Бэрэз вүд дэк куржам. 25 градус йүштө. Йүдым лум лийын. Чодра вуй ош шордо ужгажым шонгалын. Лүс ұмбалнэ пужга лум кудырын пүтыралт кэча.

Бэрэзын тывэл ик сэржэ кэч могоанэ йүштыштат ок кылмэ. Сэр мучко ламаш йогэн лэктэл. Тэлэ йүдым, йа эрдэнэ—кэч кунамат лэктын шогышо ош пуш тұтыраш савырнат, энэр ұмбалнэ 7-8 мэтр күкшытыштө кашталалт возэш. Йүд-

вэл Уралын тыгань сөрал сүрэтш мыйым куандара.

Йүштө вүд дэнэ чывылтымэкэ, шовыч дэнэ могоырем йыгэм. Тура сэрэыш куржын күзэм.

Эр. Муравэйын бригадыжат пашаш альэ лэгыч ок кой.

Баракыш пурэн, лук пөлэмыш ошкылам.

— Тонья, киньэл.

— Ой, мондэнамат.

Малышаш омыжым кодэн, рвэзэ үдыр төштэн киньэлэш—эр кочкишым йамдылаш түнгалэш.

Корныш лэкташ куштылгын чийэм: могоырыш пижын шогышо тэлогрэйкэ ұмбач патронташым, кэнчалым ұшталын, „самойэд упшым“ упшалын, пэлэнэм налшаш ик су-кыр киндэ дэнак тэмшэ шувышым, двухстволкым, товарым, чийа дэн трафарэткым—чылажымат ышнэ ұмбакэм налын рыцарь сэмын йамдылалт шогалам: каплан нэлын ок чуч.

Корныш лэкташым шинчышыла ышкэжак омсам почын, почэшыжэ йүштө пушым пуртэн, сонарээ кугу шэм пий омса лондэмыш шогалэш.

— Боб! Тол тышкэ, вашкэ кайэна.

Сакалтшэ кугу пылышыж гыч, тупио гыч пөршыжым рүзалтэн, тудо мый дэкэм толэш.

Виш омсам ужын, тунамак кок изи пий-влак кудал пурат.

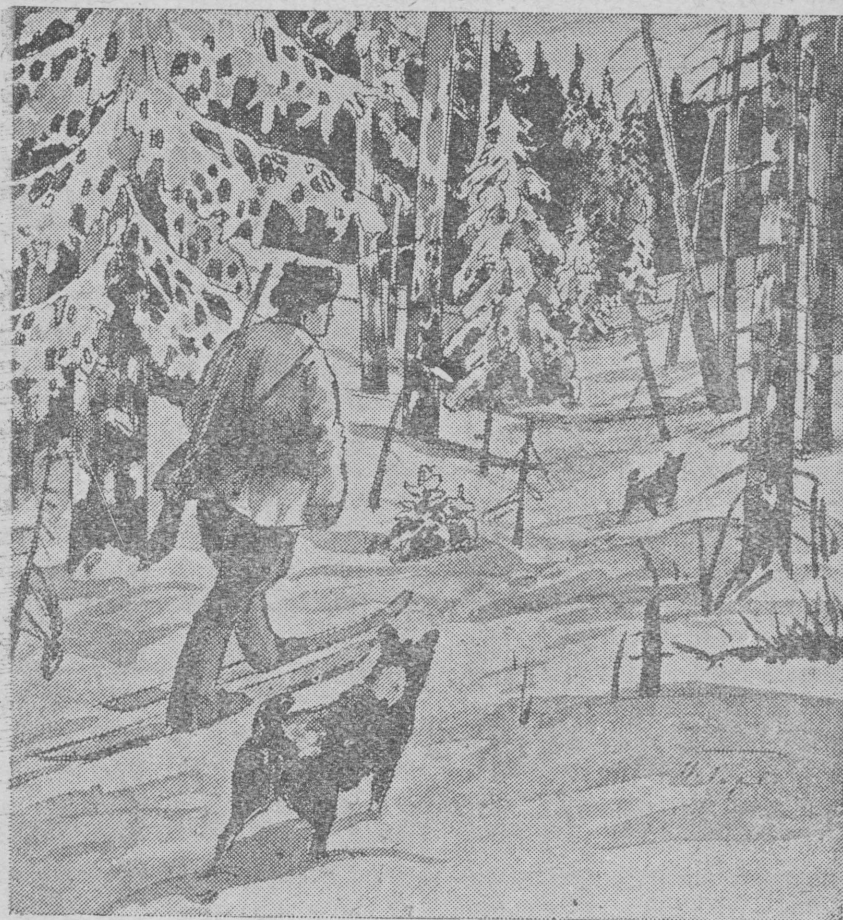
— Коч, Боб, коч, Бильок. Тыйат, Тиль...

Нунылан киндым тодышт оптэм.

Изиш лиймэкэ рвэзэ үдыр үйэш пуштылмо пурса нөнчыкым да шокшо шөрым нумал кондыш.

— Тый тыгэ гына кайэт?—туцо öрын йодо.—Пэш вичкыж чийэнатыс.

— Чаманымэтлан тау, Тоньайэм,—вашэшыжэ ласкан пэлэшташ тө-

чэм.—Кылмэн ом коло. Йолын каймэ
годоым корныш тулыпым огыт чийэ...

Йылмэмжэ ушкал йылмэ ганьак
шыма. Ончылнэм шогышо мотор
удырлан моло мутым ныгузэат ка-
ласэн ом мошто. Ом умло: молан
Тонья укэ гычак йошкаргалын, ни-
мом пэлэштыде савырна? Ала мый
тудын дэнэ ойлэн ом мошто? Ала
эпкэлыш?...

... Паша вэт тыштэ огыл. Вашкэн
корныш лэкташ күлэш. Вашкэн,
вашкэн!..

Тымык эр мыйын кумылэм нөл-
та. Курык оржаш күзэн шумо го-
дым кап-кылэмым чымэн, йолэмым

оңчык талын чумалтэм. Йаклака,
кужу йэчэ кукшо лумым пургыжтэн,
снчык мунчалта. Корным шинчы-
шыла кугу Боб ончыч кудалэш. Ту-
дын кугу йол кышажым кок мэтр
гыч вэлэ ужаш лийэш. Шойылно
мүшкырышт чоло лумыш пурэн-
пурэн кайэн, изи Тиль дэн Бильат
поктаат...

ТЭЛЭ кэчэ күчык. Ныл-вич корэ-
мым гына вончышым, рүмбалгашат
түнгальэ. Корно тынарэ нэлэ лийэш
шонэн омул ыльэ. Йолат, шылы-
жат шумын. Ындэ ижэ ушэш возо:
молан ты корно дэнэ кайышым? Мо-

лан Бэрээ корно дэнэ ыжым күзө?
Рүмбалга. Чүчкэн рүмбалга... Тэвэ Вижай курык. А ындэ кушкыла кайаш? Кушто Усанын пикш тамкажэ? Кувэлнэ—Маска - Курык? Курсым йомдарышым. Компасым луктам. Пычкэмшалтат. Компас пикшыMAT йонлын ужаш ок лий. Шырпым удрал ончэм. Шырпэ тул йөра... Мардэж?..

Тыгань тэмпэ дэнэ кайаш гын, Зангар - Олыкыш суткат пэлэ гыч ижэ шуаш лийэш.

Курыкыш изиш күзышыMAT, чара вэр койэш. Тыштэ изиш волгыдырак. Курган ганьэ төваштэ кок чурийан Йанусла койын күй ора шога. Тэвэ тидэ Маска - Курык. Тидым ужын, кумыл изиш нөлтэш. Күй ора дэкэ күзынэм. Мардэж дэнэ тодышталтшэ тошто нулго, кож - влакым шэнгын кайаш моткоч йөсө.

Күй ора дэкэ күзэн, күй ора йыр пөртам. Күй—йыргэ локшычмо. Тидэ—Усанын пашажэ. Кувэлнэ кум лодыш? Салма ганьэ йыргэшкэ, рэгэнчангшэ, пөршангшэ күй шүргыштө чывэ йол ганьэ тамкам муам. Тыштак мортыйаш тўнгалшэ, пикшла локшычмо вара кок шаньык ўмбалнэ кийа. Ты варан кошар мучашыжэ Зангар Олыккорнымончыкта. Вудаканрак койшо компас пикшым ончалам. Мыланэм йүд йүмал дэч пурлашкэ кумышо корэш дэнэ курсым налаш күлэш да шым километрим кайаш. Ончык, ончык!..

...Фантазий дэч паша йөсө улмаш. Кэнэта мардэж тўнгалшэ. Тымарсэк тып шогышо кошар вондан ларка кож да лоптра нулго-влак вуйыштым рүзалтэн, кудырыштым йоктарэн колтышт. Кэнэта талышнышэ мардэж пўжга лумым пўргыктэн, ночко шовычшо дэнэ шүргым вүдылэш. Ырышэ шүргэш лэвышэ

лум, шүй гыч тўнгалын, конгла йымак шумэш нулэн пура. Могырыктышэ тувыр пэрвойжо вүдыжгэн, а варажым пунчалшаш чолонөра... Мыйат мардэж дэч шылын, корэмыш волаш тыршэм. Курык почэш йэчэ тулэн мунчалта. Сакалт кэчышэ йүштө лүс-влак шүргым савалтэн-савалтэн кодыт.

...Корэмыш волымо сэмын утыр пычкэмышалташ тўнгалшэ. Палыдымэ корно шэкландара. Корно ўмбалнэ шогышо кугу кож дэч корацшашлан йэчым викташтөчымэм дэнэ өрдышкө шунгалтам. Киньэлмэкэм ик жаплан шып шогэм. Кушто мыйын Тильэм?... Кушто изи Биль?... Очыни, нойэн кодыныт. Ышан ик Боб ўмбалнэ вэлэ. Тудат чарна. Тудат толмо корнышкыла кугу вуйжым чүчкыдын савыржалэн ончылтэш...

— Боб...— сөрвалышыла тудлан пэлэштэн ончэм.

Тудо мыйым ок колышт. Кэнэта савырнэн, толмо корно дэн кудалэш...

Ты пычкэмыш чодра пундашыштэ ындэ ышкэтак кодмэмла вэлэ чучэш. Кунам Зангар - Олыкыш шуам? Вэт альэ йатыр кайшаш уло. Йолат шумын. Мўшкырат шужа. Шувышышто улыжат ик сукур киндэ вэлэ.

Вуйышко шучко шонымаш пурэн кайа: „тывэч мөнгэш савырнэм гын, мо лийэш?... Пөртыламат, каласэм: Зангар - Олыкышто сай нулгэр укэ. Эн сай нулгэржат кумышо бонитэт чоло вэлэ..“

...Укэ, мый тыгэ ыштэн ом кэрт. Тыганьэ шучко шонымаш вуйышто шокшо шүргыш вочшо лум пырчылак шула. Ты жапыштэ шинча ончылнэм вотно гына тышкэ кайаш тэмлэн шинчышэ комсорг Борцо-

вын чурийжэ сүрэтлалтэш. Шукэртэ огыл, Морсков вуйлатымэ комсомол бригадэ ик кэчыштэ йамдылышыла шымлу кубомэтр сортимэнтим локтылын ильэ. Ту кэчак погынымаш ончылно Борцовын лэктин каласымыжэ кизытат пылышыштэм. Тудо шүмыш витарышэ күдырчыла шоктышо күжгү йүкшө дэнэ мутшым кошартыш:

— Кугу чапан комсомол лүмдам ида намыслэ!

...Пундашдымэ корэм! Кунам мый волэн шуам?... Корно ынгайэма тмондышым. Корэм тормак, кушко гын, зигзагла кадыргыл вола?

...Тэвэ омаш. Көрган пүнчө укшышто тошто вэдра кэча. Усан кугыза чыным каласэн улмаш. Тывэч Зангар-Олыкыш адак коло киломэтр. Тыжак чарнэм. Пчалым уэчлан картэч дэнэ татылэн, чытыр погаш пижам. Изиш лиймэкэ ты пичкэмыш корэм пундашым пудэшталт йулышө тул ора волгалгара.

ТЫЛЫЗЭ годтэк койдымо кэчэ эрдэнэ ончальэ. Могань куанымаш! Түрлө-түрлө пэйзаж-влакым ончэн, йужгунамжэ йошкар сэран тура корэм-влакым лэктин, ончык кайэм. Адакат ончыч кугу Бэб ошкылэш, адакат шойылч кок изи пий-влак шүдырнат. Йүдым, нөршө тувырэм кудааш, тул ора воктэн коштэн шинчымэм годым, нуно кумытынат почэ-почэ кудал тольыч. Изи Бильок нойэн ильэ. Мыйын ончыкэм тудо мыльгыжын, мўшкыржө дэнэ нушкын тольат, могыр нулаш пижэ. Эрдэнэ, ўжара койаш тўнгалмэ годым нунылан пытартыш киндэм пукшэн, мый адак корныш лэктам.

Тымык, ойар эр. Йүдымсө жапчыла мондалтэ. Ышкэ мутэмым, па-

шамым шуктышашлан йывыртэн, йэчэмым ончык чымэм.

Кас вэлэш Зангар-Олыкыш шум. Шымарэн шогышо укшдымо йактэ нўлго-влак кокла гыч иктыжым руэн ойырам.

Тэвэ йужфлот кувэч шочаш тўнгалэш!...

НОЙЭНАМ. Илымэ вэрыш мийэн шуаш—улыжат сэрым күзэн, нылнэ мэтрым гына кайаш. Тарванымэ ок шу, могыр нэлэ... Мый Зангар-Олык гыч чодра корно дэнэ ыжым пөртыл. Корно кужу гынат, кутло киломэтр чоло гынат, Бэрэз дэнэ волышым. Нимом кочдэ, корно мучко йүштө лумым йўын, тышкэ шумэш лач ик сутка нушкым...

Кудашмэ йэчэмым өрдыжыш куда лтэнам. Сэр гыч волышо корно воктэн комдык возын кийэм. Ужам: Пэжан корэм дэнэ йэчыжым эркын чумалтэн иктэ вола... Тидэ—йыжга Тэрэнтэй. Мыйым ужылдышат, тудо чарнэн шогальэ. Мый шинчам кумышым. Йол мучашышкэм толын шогальат, тудо тунгальэ:

— Э-эй, мыскыньэм!... Маньым вэт, ит кошт маньым. Жоньэйын, Скворцовын мутыштым ит колышт, маньым...

Мый ом пэлэштэ. Шүргышкө лап
лийын ончалмыж годым шўлымэ-
мат чарнэм.

— Ала чыпчышыч, укэ?...—адак
тўналэ Тэрэнтэй. Йолжо дэнэ эр-
дэм гыч чумал ончыш. Мый шыпак
кийэм. Кидэм лумышто гынат, чы-
тэм.

— Маньым вэт мый... Эй, Фролов,
Фролов!... Э-э-э. Пытэн чай... Ма-
ньым вэт, ит кошт маньым. Тыгэ-
жэ... Ай, йбра! Ай, кэлшэн!... Тыгэ-
жэ—моткоч сай!...—пэл йўк дэнэ тудо
куанышыла каласыш.—Кэлшэн,
ой кэлшэн!... Тыгэжэ—лачак!. Ындэ
ласкан кийалтэ...

Тэрэнтэйын савырнэн кайаш тў-
налмыж годым мый эгыралтышым.

— Фролов, Фролов! Ай, мыскы-
ннэм!...—тўналэ тудо.

Мый ужым: ты жапыштэ ош чу-
рийан Тэрэнтэй лум ганьэ ошэмэ..
Йалт нойышыла тудлан кидэмым
шуйалтэм. Мыйын ўмбалнэм мо уло
гын, чыла ышкэ ўмбакашэ налын,
тудо мыйым вўдэн, сэрыш кўзык-
тышыжла адак тўналэ.

— Маньым вэт, тыгань корныш
вуйэтлан кычал ит кошт маньым.
Заданым тэмаш кўлэш, тудыжо
чын, да вэт...

Кастэнэ совэшаньэ лийэ. Кас мар-
тэн тамлын малэн кыннэлын, кон-
торыш мийэн пурымэм годым, туш-
то чумыргышо дэсатник-влак шы-
пак лийыч. Жоньэйат ўстэл коклаш-
тэ, ышкэнжым шиждэ, мыйын ўм-
бакэм тура ончэн, өршыла йодо.

— Илэт? ..

Мыйым нэлын колтышыла ончэн,
йыштак шинчышэ дэсатник-влакым
шинчам дэнэ лудын лектамат, ка-
ласэм:

— Илыдэ, куш кайэм?..

— А пашатшэ?..

Мый ом пэлэштэ. Помыш гыч

блок-нотым луктын, Жоньэйлан
кучыктэм. Тушто шотлэн лэкмэ вэ-
домость. Ындэ мыйым кузэ ончат
шонэн, контор кўргысө-влак ўмбака
ончалам. Мый ўмбакаэм ончышо ик-
тат укэ.. Чылаштынат шинчашт
блок-нот вэлэн лўмылаптымыла вэ-
лэ койэш. Жоньэй блок-нотым ты-
гэ да тугэ савыркалэн ончышат,
куанышыла кэнэга пэлэштыш.

— 80 олмэш шўдө тўн! Молодэц!..

Ты жапыштэ ала кудыжо пэрвой
кичкыралыат, тудын почэш парад он-
чылно эртышэ йошкарармэйэц-влак
сэмын тўналгыч: „Ур-ра! ур-ра-а!“
Ала кудыжо тулэчат кугын кичкы-
рал йэшарыш: „кача-ай!..“ Мыйым
вуйышт дэч кўшкө—потолокыш шу-
мэш топ сэмын кышкылташ тўна-
лыыч... Тэвэ, ты пагытыштэ мыйын
шинча вўд вийытак лэктэ... Кизыт-
сэ ганьэ армий условийыштэ лийам
гын, вэшэшышт каласэм ильэ: „слу-
жу трудовому народу!..“ А тунам
нимом каласэн ыжым мошто, му-
тым ыжым му... Сандэнак, очыни,
шинча вўд лэктын.

...Вэрысэ парторганизацэ дэн ад-
министрацэ шошым кўрт дэнэ Зан-
гар Олыкыш кок бригадым кол-
тышт: иктыжэ комсомол бригадэ, вэ-
сыжэ Муравэйын.

...Кок арньа эртыш—вўдшор тў-
налгыэ. Бэрэз вўд кажнэ кэчын таш-
ла. Кок сутка почэла лэвэ йўр лий-
ынат, кугу ий-влак коптаралт Бэрэз
дэнэ волаш тўналгыч.

Ик эрдэнэ энгэр воктэнэ пашазэ-
влак кэнэга кичкыраш тўналгыч.

— Зангар Олык!... Морсков во-
ла, Муравэй!..

Сэрыштэ йошкар знамэ нөлталал-
тэ. Пуш-влак ийаш тўналгыч.

Чынак, шуко жап лийдэак „шөл-
дран“ шоло волэн шуо. Сортимэнт—
таза.

Манам вэт, йужфлотын могоржо тыгэракын шочаш тўнгалэш...

М-ДА, ФРОЛОВ... II
Мутэтшэ чэ-
вэр, оңайын ойлэт. А каласэ,
кө тудо Тэрэнтэйжэ?

Тымарсэк чарныдэ ойлэн шин-
чышэ рвэээ льотчык Фролов вий-
нэтрак шинчат, вуйжым тышкэ да
тушко савыралын ончылташ тўнгал-
льэ. Варажым ышкэжэ куанышыла
воштылалыэ. Йыгырэжэ лучко нарэ
чумыргышо ышкэж ганьак рвэээ
льотчик, танкист, зенитчик-влакым
да граждан-влак вургэман йэн вла-
кымат тудо, очыни, кизыт ижэ ужо.
Фролов воктээнжэ шинчышэ, йодыш
пушо йолташыжэ вэлкэ савырныш.

— Эх, тос!—йолташыжын вачы-
жым чучын тудо пэлэштыш.—Ни-
гунамаг ты нэргэн мондыман
огыл. Тыгайэ Тэрэнтэй-влак йол йы-
малнэ альэ вэт вэрэштынак шогат.
Йыгырэна капиталист эл-влак улмо
годым, тидын нэргэн мондыман огыл.
Ну вот, Тэрэнтэйат. А көн олмыш-
то манат гын—тудо подучасток вуй-
латышэ ильэ. Тэрэнтэй... Кузэ шоч-
мыжым, кузэ илэн толмыжым пур-
гэдшашат укэ...

АДАК вич кэчэ эртымэкэ кас-
тэнэ сэдэ сквэрыштак Фролов кок
йолташыж дэн коштэш ильэ. Аллэй
дэнэ рўжгышө калык кокла гыч
лэктын, нуно йара тэнгылыш шин-
чыч. Фролов адакат ышкэнжын
илышыж гыч түрлым ушэштараш
тўнгалын ильат, ик йолташыжэ ту-
дын мутшым күрлөб.

— Тый, Фролов, тыдланак шочы-
нат дыр. Эрэ ойлэт, ойлэт.

— Шэрэт тэмэ мо?...

— Ну-да, мый колышташ йөра-
тэм, но...

Кукшалгырак чурийан льотчик
эртэн кайышэ ўдыр-влакым шин-
чаж дэн ужатышат, йэшарыш:

— Но кызыт огыл... Тэвэ, ужыч,
блондинкэ-влак эртышт... Палласаш
от шоно?...

— А ну, нуным!—Фролов кид-
шым рўзалтыш, ышкэжэ шуйыш:—
тэвэ осоавиахим клубышто мотор
гына парашүтистка уло. Сай ўдыр.
Тудын дэн мутланаш гын, да-а!

— А, вот кузэ! Тўнгал, тўнгал...
Ончалэш гын?

— Ончалэш! А кузэ тўнгалашыжэ
командир дэк ом кайэ.

— Тўнгалал, тос, тўнгалал,—игылт-
шэ сэмынрак пушкыдын йэшарыш
вэс йолташыжэ,—тачсэт ганьэ „рэ-
кордым“ пуаш тўнгалат гын, ала
чынжымак ончалэш.

Фроловым кодэн, йолташ-влакшэ
олмышт гыч тарваныштат, калык
коклаш йомыч.

„... Тэвэ кузэ ойлат! А йэн озап
дэч кузэ йөсын утлэн... Ўшкыж га-
ньак куштылго улам чай, рекорд
пушаш олмэш изиш гына колымаш
гыч утлышым. А мом каласа ындэ
Нина, мом каласа?...”

Сэдыгэ шонкалэн, Фролов сквэр
гыч лектат, „Профинтэрн“ сад
вэлкэ ошкыльо. Осоавиахим клуб
ончыко мийэн, капка орол дэч
йодо:

— Кассэ вашкэ почылтэш?

— Эрла,—шоктыш вашэшыжэ,—
тачэш пэтыралтын. Тый адак Ни-
нат дэкэ? Э-э, бойэц! Тый эплын-
рак, түргоч иг лэк...

Фролов, ончылныжо шогылтшо
бойэц-влакым корангдэн, капка орол
дэк лишкырак мийэн, йэн ын-
жэ кол маншыла ольанрак тў-
нгальэ:

— А кө тидэ ойла, кө, Гурбо?

А чынжымак кушто тудо? Мыланэм тачэ тудым ужашак күлэш. Мутланышаш уло...

— Тудо ышкэжат тыйым вуча,— капка орол пэлэштыш.—Шангат ойлэн шога ильэ, тый манэш, тачэ рэкордым пуэнат, чын мо?

Гурбо дэч тыгань мутым колын, Фроловлан ала можо сай ыш чуч. Тудо савырнэнат кайнэжэ ильэ. Ты жапыштак пилотла чийшэ рвэээ ўдрамаш клуб тошкалтышым писын волышат, капка ончык толын лэктэ.

— А, Фролов йолташ, тый тыштэ,—чонгаштылшым Нина ласкан ваш лийэ,—вара, кузэрак пашат кайа?

Кэнэта каласаш Флоров мутым ыш му.

— Тачэ мый стартыш мийэн ыжым кэрт,—льотчик дэн йыгырэ кайаш тўнгалшыжла ўдыр мутшым шуйыш,—тыйын тўрштымэтым ужнэм ильэ. Ала рэкордым пуэнат?

— Ышкэжат ом шинчэ,—ўншын Фролов тўнгальэ.—Чын, тачэ „рэкордым“ изишак вэлэ ыжым пу. Тачэ мыланэм Морозовын рольжо вэрэштэ...

— Ой, мом ойлэт?!

— Ойлымыжо можо... Лучко минут... огыл, йэшараш ом тошт, вич минут жапышкэн мыйым мардэж почкыш...

— Чын ойлэт?—ўшаныдэ парашўтистка йодо.

— Паша тыгэ лийэ,—кугынрак шўлалтыш Фролов.—Тачэ старт лач 8 сагатыштэ почылто. Аэродром йыр калык—шотлэн от пытарэ. Минскыштэ тынар калык лийэш манын, шонэнат ом ул ыльэ.

... Командэ почэш посна звनावлак нўлталташ тўнгальыч. Мыланэмат чэрэт шуэш. Мый... тый ку-

до могырышто шогэт шонэн, тыйым ончалнэм ильэ, а тушто инструктор кичкыра:

— Ну, Фролов, тый адак мом шогылтат? Вашкэрак күлэш, вашкэрак!

... Тэвэ дисциплина! А ышкэжэ вэт кумышо кружок дэн тагасэна: дисциплина, аэродромышто, экипажыштэ шаулаш ок күл, а тудо...

— А тыйжэ мыйым ужнэт? Ха-ха-ха!...—Фроловым колыштшо Нина йўкын воштыл колтышат, ойлалашыжэ полшышыла йэшарыш:

— Мыйым ужнэт, колаш кайэтла!... Тугэ?...

— Тугэ ыжым шоно, а тыйым ужнэм ильэ... Ну вот. Мыланэмат чэрэт шуо. Флагым рўзалтышт. Пилот газым пуыш. Самольот кўдыртэн тарванышат, лайыкын нўлталалтэ... Ну, шонэм, тачэ рэкордым пуэм!

Мэмнан самольотэш кок парашўтист, мый да инструктор шинчинна. Инструктор мый дэчэм ала мом йодыштэш—умлаш ок лий, мотор йўк пылышым пэтыра. Вара воштылалыат, кидшым рўзалтыш. Ала парашўтым ончаш кўшта шонэм. Рончэн ончэм, запаснэ парашўтымат нийалтылам—чылан вэрыштышт.

Пилот вачэ гоч маномэтрым ончалаш тўчэм. Тэвэ мэ тўжэм кок шўдў мэтр кўкшытыштў. Лўкыш вуйэм чыкэн ончалам—тўрштылашат тўнгалыныт. Мэмнан инструкторырат шымаралтыш. Шижам, жапшуэш. Мый ышкэнан кружокысывлак ончылно рэкордым пуаш шонэм. Мландыш кок шўдў мэтр шудэ ижэ парашўтым шаралтынэм. А шўм йўштў вўдым подылашат тўнгальэ... Изиш лийат, инструктор йамдылалташ кўштышат, мотор

йүкүм сэнгаш төчышыла кичкыра-
льэ:

— Выходи на плоскости!

Кабин гыч почэ-почэ лэктына. Мый почэш кодын төрштынэм. Фи-
зэляжым мўгырэн нулышо мар-
дэж йылмэ дэч шўргэмым шылтэн,
йымалнына шошым вўдла йогышо
тўрлө-тўрлө тўсан мландым онча-
лам. Тэвэ сөралын койын кийышэ
аэродром воктэнсэ ныл төрткыл
олык тангалыш шуына.

— Пошол!—шоктыш командэ.

Ик йолташэм йагылгышэ варам
элтал унчыльо мунчалтэн волыш.
Тудын почэш вэс йолташэм, вара
мый. Изыш вашкалтэнам... Вара
гыч мучыштыдэак йолташэм ўмбак
вэрэштам. Ты жапыштэ ышкэмым
шиждэак, кэнэта онгым шупшыл
колтышым. Йолташэм мый дэчэм
ойырлэн пульэ гай волыш. А мый...
Мыйым кыдачэм чот шупшыльо.
Парашўт шаланыш шонэн кўшкө
ончалынам ильэ—шойак воктэн
толынат пэрыш... Тэвэ, ончал. Ка-
каргэн вэт?...

Фролов картузшым налын, вуй-
жым Ниналан ончыктыш. Пуалын-
рак шогышо какар вэржым ужын,
Нинажэ кугынак шўлалтыш.

— Ну вот,—тўнгальэ адак льот-
наб,—вот и рэкорд... Ончалаш ок-
лий—мардэж. Мыйым мардэж вакш
шулдырла пёртыкташ, агырташ
тўнгальэ. Мыйым лупша да лупша.
Инструктыр мыйым ужын да давай
кэрэмым кышкаш. А мый ончал
ом кэрт—вашкэрак пак-кўзым лук-
таш төчэм. Тэвэ Мсрозовын опы-
шо кунам кўлэш лийэ. Кўсэныште
пак-кўзө кэч кунамат лийман. Па-
пашўт кэрэмым пўчкэдэн, мыйат
пульэ ганьэ ойырлэн волаш тў-
нальымат, ижэ чон пурыш... Запас-
нэ парашўтымат кок шўдө мэтр

чоло волымэкэ ижэ мучыштары-
шым. Кэрмыч завод воктэн волэнэ
возымат, шоналтэм: вот тидэ рэ-
корд!..

Пытартыш мутшым Фролов вок-
тэнжэ öрын колышт шинчышэ
йолташыжым воштылташ төчышы-
ла каласыш. А Нинажэ гын, ыш
воштыл, ышат пэлэштэ. Ышкэн-
жын пушкыдо парньалажым то-
дыштыл „дак мом каласа“ ман-
шыла кугунрак шўлалтэн шинчы-
шат, вуйжым сакыш.

— Молан от ойло?—öрынрак
Фролов йодо,—ну ўдырат,—ыш
кэжэ шоналтыш.

— А ... мый колыштам...—шўрт-
нэнак тўнгальэ Нина.—Ойлэн пы-
тарышыч мо? А ындэ йодам: тыд-
лэч вара төрштылаш шонэт? Ала
адак кавашак кодаш планым йам-
дылэт?

Парашўтистка молан тыгэ вош-
тылмо сэм дэнэ йодмыжым Фро-
лов умлыш. Ты минутышто тудлан
Нинан ончылно изи гына, нигөн
шинчалан койдымо йэн ганьэ ул-
мыжла чучо. Изишак öпкэлымы-
жым шижтараш төчыдэ тудо мо-
таналмэ сэм дэнэ мутшым кошар-
тыш.

— Тый воштылаш шонэт чай,—
тынысын пэлэштыш тудо,—төрш-
тылмым чарнэм шонэт мо? Укэ-э!
Кöргыштө тынар вий, кумыл улмо
годым нимо дэч ом чарнэ. Вэт ты-
йын ганьак йыр-ваш ончэн
мыйынат кумыл нөлтэш.

Мутшым ыш пытарэ. Вичкыж
йүкшө дэнэ йынгыртатэн вошты-
лаш тўнгалшэ Нина тудын мут-
шым кўрльө.

Фролов öрмалгыш. Тудлан вок-
тэнжэ шинчышэ ўдырын воштылаш
тўнгалмыжэ вачыж гоч сола дэн
лупшалмылак чучо. „Ты воштыл-

тыш поро гыч огыл“ тудо шонал-тыш. Нинан ўмбақ өрын ончэн, ик жап шоналтышат, Фролов мом гынат турарак каласынэжэ ильэ. Адак тудыжо Фроловым вошт ужшыла воштылмыжым кэнэтак чарнэн, рвэээ льготнаб воктэк йалт чак шинчат, вичкыж тұрвыжым модыктыл, ўйэдшыла пушкыдын, ласкан, шокшын тұналъэ.

— Фролов йолташ, мыйын воштылмэмлан ит сырэ. Мый нота. Йөрәтэн воштылам. Тыйын кумылэтым ужам. Тый чылашкыжат шунэт—тыйым йыр-ваш шупшыт. Только... тый каласэ, кудыжлан кумылэтым пыштэнат? Ит мондо: тый войәннэ йэн, кумылэтым йылмыштэт почмо дэн гына огыл, илышышкат пурташ тыршэ...

Фролов шарна: тэвэ ты ўдыр сэмынак пушкыдын, ласкан, ўйэддын ожно аважэ ойла ильэ.

Фролов шарна...

АДАК ик тэлэ эртыш. Адак пэлэдышан кэнэж тольо. Бэлорусий йубилэй пайрэмжым эртарә. Кас.

Аллэй дэнэ толын, кок вэлкэ рўжгышө калык коклаштэ эркын ошкылын, Фролов йөрәтымэ сквэржэ гыч лэктэш. Ты кастэнэ ола урэмыш лэктын, шукым ужын коштмыжо шуэш. Воин тұсыжым йомдараш төчүдэ гимнастьоркыжым, ўштыжым төрлатэн, вийнэн-фрак ошкылаш тырша. Кап-кылжэ пэнгыдын чучэш. Сквэрым лэктын, асфальт дэнэ вэлымэ тротуарыш вонча.

... Кү кульма гоч урэм мучко каштан пу, олма пу тормак-влак сакалт кэчат. Тротуарыш лампэ тул ок кой, ўшык. Кас йуалгэ. Сатэрла гыч тамлэ пуш ўпшалтэш.

Урэм кумда. Чэвэр урэм. Ўшык

сатэрла дэнэ тудо кү тошкалтышым вола.

Тэвэ Свислоч. „Профинтэрн“ сатыш вончышо күвар дэк шумэкэ Фролов шогалэш. Шартнбэр да шудо коклаштэ, тул волгыдо йымалнэ чинчыла йўлэн йогышо вўд кумылжым савыра. Күвар шуркаш энгэртэн шогалэш.

Вўд йога, йога... Бэлорусий мландым мушшо Свислоч эртышэ историйлам ушэштара. Граждан сар, ош польак-влак окупацэ жапыштэ шўдө дэн лийэдылшэ шучко факт-влак ушэшыжэ возыт. Тидым Фролов ужшо йэн ганьяк шарна. Минут коклаштэ вуйыштыжо, ала ындэ шўдымшө каналан, эртышэ Антантэ-поход-влак сўрэтлалтыт. Касвэл гыч толшо Йудэнич дэч тұналын, эрвэл гыч толшо Колчак дэк шумэш тудо чыла гәнбэрал-влакым ышкэ вуйа лудын лэктэш. Вўр дэнэ возалт кодшо граждан сар историй кизытсэ илышым моштэн, сынэн ончалаш полша.

Вўд йога... Порсын шудым мушкын йогышо Свислочым ужын, ик вэрыштэ шогымыжо ок шу. Тарванэн, сэр воктэнсэ аллэй дэнэ стадион вэлкэ ошкылэш. Тушто—оркэстр. Рвэээ шўмжө эрэ ончык шупшэш... Вуйыштыжо фантазий, йөрагаш, йывырташ тэмлышэ фантазий шарла.

Сатыштэ мо чоло калык! Куш кайэн Коласын, Купалын шинча вўд дэн мурымо тошто Бэлорусийышт? Вэт тидэ—у столицэ. У калык. Кугу Совет Ушэмын ужашыжэ тачэ пайрэмжым куанэн ваш лийэш. Тэвэ ниным—мыскылтыш илыш гыч, Польшо пан-влак кид гыч үглэн лэксэ тұрлө-тұрлө вургэман, профэсийан, тұрлө чурийан калыкым аралаш вэрчак Фроловат тыш-

кэ—границэ лишкэ толын. Түжэм дэн рүжгышө, куанышэ калык коклаштэ нигэ дэч лүддымө, нигэлан вий пудымо Фролов куанэн ошкылэш...

Эркын ошкылшо Фролов лампэ тул дэн волгалтарымэ күжгө каштан түн дэк шуын, кэнэта чарнэн шогалэш. Самырык бойэцын картуз йымач пүчкын ончышо лудо шинчажэ изиш куанэн, изиш өрмалгэнрак ончалэш. Чурийжэ тылзыла волгалт кайа...

— Ниночка!—Фролов куанэн кычкыралэш.

Ончыкшо ўдыр толын шогалэш.

— Тый, Фролов?... Палышыч?...

Поро, пиалан час шуымо годым мут кэнэтак ок лэк! Нуно иктышт вэсыштым вүдэн пэлкыла ошкылыт.

— Нина, мэ ўмаштэ...—каласаш төча Фролов. Коктын кок тэнгылым ончыктэн, нуно ик йүк дэнэ каласэн, мутыштым шуйат:

— Ты тэнгылыштэ шинчэнна ильэ...

— Кушто илышыч, вэт тыйым уждымэмлан вашкэ идалык шуэш?—Фролов йодо.

— Пилот школыш тунэмаш пурышым,—пэлэштыш вэсыжэ.—Кизыт пайрэмлан отпускыш тольым. Кунам гынат, тый дэнэт пырля—ик отрадыштак лийын, бойэвой задачым тэмашна вэрэштэш шонэм...

— Касвэл фронтышто, ман...—йэшарыш Фролов. Ышкэжэ шыпланыш. Шоналтыш.

— Тый, Фролов, йалт вэсэ лийнат,—маньэ Нина,—тый кузэ илышыч вара, каласэ...

Фроловлан тидак күлэш ильэ.

— Изиш вэстүрлэмдэ ок лий, Нина,—түнгальэ тудо, вэт кэчэ ара-мэш эртэн огыл, молан гынат ту-

нэмалтын. Тэний комэскадриль дэч бойэвой задачым сай шуктымэмлан кум кана тау мутым нальым. Колыштат, ик интэрэснэ эпизодым каласэм...

Фролов воштырым тодыл нальат, ошмам коркалэн ончыкташ түнгальэ.

— Тэвэ тыштэ Свислоч йога, тыштэ чофра... Тыштэ станицэ Бруновичи... Корчо... Кўвар... Корно дэнэ „ужар“ полк шоссэшкэ лэкташ тарванэн... Нунынак тыштэ... курык воктэн, броньэтанк батальонышт... тыштэ тэвэ—зэнитнэ дивизион.. Маланэм тыганьэ задачэ пумо: пэрвойак кўварым бомбардироватлаш... Вара ты чофра шойылч „нўжын“ лэктын, „ужар“ полкым нугыдо шикш дэнэ мучко лэвэд лэкташ, тэвэ ты районышто улшо „ужар“ часть-влакым фотографироватлаш.

Фролов ты задачым кузэ гэройлын тэмымыжым ратшэ дэнэ ойлэн пытарыш... Ышкэжэ кугынрак шўлалтышат, өкынышыла йэшарыш:

— А тунэмаш альэ шуко күлэш. Тунэмдэ ок лий...

— Тунэм, кө тыйым чара...—Фроловын өрдышкө ончэн, тыпланэн шичмыжым ужын, Нинажэ пэлэштыш. Ты жапыштэ Нинан изирак гына волгыдо шинчаштыжэ да ал түрвыштыжө ала молан гына өпкөлалмыжэ койо. Шўлышым погалтэн, тудо мутшым ўншын шуйалтыш:

— Тунэм да тунэм... Лийат, иктаж түрлө...

Рвэзэ парашүтисткэ дэч Фролов тыганьэ мутым колаш шонэн огыл ильэ. Шинчажым карыш. Шўргыжланат тулын чучо. Нинан воктэк чак шинчын, тудо пачаш-пачаш түнгальэ.

— Мом ойлэт?... Молан иктаж чүрлө?

Ышкаланжэ ұшаныдэ йўкшым изэмдыш.

— Тый өлкөлышыч?... Тый мыйым шўмдымылан шотлэт мо?

Чытыралтыш. Вашкэн, шокшын шўлаш тўнгальэ.

— Тый өпкөлышыч... Шонэт, мый йөрэтэн ом мошто? Тугэ ок күл ильэ...—чот вожылмыж дэн пикталтынрак пэлэштыш Нинажэ.—Мый йонгылыш каласышым... Мый... Мый.

Шинчажэ вўдыжгыш. Мом каласышашыжым вашкэн каласэн ыш кэрт. Рўжгэн коштшо йэн-влак ўмбак оччалдэ, тудо Фроловлан ольангына шижтараш төчыш.

— Мый йонгылыш каласышым, Костьа, ит өпкэлэ... Ит воштыл, Костьа, мый... йоратымэм дэн...

Вуйым сакэн шичшэ ўдырын йошкаргэнрак пэлэдшэ шўргыштыжө Фролов чўчалтыш шинча вўдшым ужо...

— Ит шорт, Ниночка, ит шорт...—кэртмыж дэнэ ласкэн пэлэштальэ тудо,—ит шорт...

Рвэзэ Фроловат ты минутышто моло мутым муын ыш кэрт.

— Ала молан шортмо шуэш, йөсылан огыл.—изыш куштылгынарак каласыш Нина.—Тыштэ тыгэ шинчаш сай огыл, Костьа, пэлкырак лийына...

Тарванышт. Вучыдэ толшо нэлэ минут вашкэ эртыш. Нинат эркын шўлалтыш.

— Ындэ воштыл кэртат...—вожылынарак каласыш тудо.—Кумыл пушкыдырак... Только мыйым йонгылыш ит умло: вэт тыйын бойэвой пашатым сайын шинчымэтланак йораташ тўнгальым. Мый вилак ойлэм. Воштыл мыйым, воштыл, Костьа.

...Шинчаштыжэ адак вўд нальэ...

Тачэ пайрэм. Аллэйыштэ калык толкынла лўнга. Тыштэ йывыртэн, воштылын коштшо, кугу пайрэмжым ваш лийаш лэкшэ мо чоло айдэм чон! Изыжат, кугыжат, воённыйжат, штатныйжат... Тўрлө тўсан ракэтэ тул-влак йолгыж йогат... Оркэстр. Марш.

Кўжгө тўган, кумда тормакан каштан пушэнгэ йымалкэ мийэн шогалшэ Фролов рвэзэ парашўтисткам пэрвой кана чот элталын, куанышэ волгыдо шинчашкыжэ ончэн шоналтэнрак пэлэшта:

— Ниночка, эрла старт.

— Чын,—көна тудыжат,—эрла старт...

Сатэрлашойылч эркын, йошкаргын тылызэ нөлтэш. Шинчам сэмалта...

ОЙАР. Талэ дэмонстрацэ. Колон почэш колон. Кашта дэнэ эртышэ танкэткэ, танкэ-влак. Бронь. Имньэшкэ артилэрий. Кэчыштэ модшо тўжэм дэнэ саблэ... Йыр-ваш чон куандаршэ муро йўк. Оркэстр. Марш... А Фроловын пашажэ тидым ончэн шогымаштэ огыл.

Старт почылто. Аэродром гыч самолёт-влак нөлталтыт. Мўгырэн истрэбитэль-влак кўзат. Кашталалтыт.

Жап шиждэ эрта. Аэродром эрна. Трибун гыч шокта:

— Истрэбитэль - влак лишэмыт. Шым рвэзэ льотчик-влак группо дэнэ тўрштат.

Тўжэм пар шинча кэлгэ кандэ кава тўсыштө турньала койын, мўгырэн толшо истрэбитэль влак вэлкэ савырна.

Шым рвэзэ льотчик вэрышт гыч кожганат, онгым кучэн шогалыт.

Молын ганьак кандэ комбинэзон умбач онгышкыжо парашүт чэхолым чийэн шогалшэ рвэзын йылгыжшэ шүргыжэ чэвэрлана. Тудо кружок руководитэль умбак ончалын, кумдан воштылэш. Тидэ Фролов.

— А ну, гэрэй,—манэш тудыжо Фроловлан ваштарэш,— тый пэш ит воштыл... Тый ышкэндим шинчэн төрштө. Палэм, тый от лүд.. Только түргоч ит лэк, койышланаш ит тунэм..

Фролов адак кумдан воштыл кол-

та. Тудо лүдмыжым мөндэн. Тудо тэний виглымшэ каналан төршта. Тудо төрштылмашын тэхникыжым шинча.

Экипаж аэродром умбак лишэмэш. Барограф куд түжэм мэтр күкшытым ончыкта. Тыгань күкшыт гыч Фролов альэ пэрвой төршта. Тугэ гынат, гөрштышаш минутым куанэн вуча.

Командэ почэш командэ. Тэвэ нуно плоскостьышкат лэктын шогальыч. Шым арслан-влак пытартыш командым вучат.

Командэ почэш нуно шымыты-
нат трук тӧрштат.

— Эх, йӧратымэ мландэм!—ун-
чыльо тӧрштышыжла куанэн кыч-
кыралэш Фролов. Тудо онгым ок
шупшыл. Пушко гыч лэктын кай-
шэ снарӧдла мландыш вола... Мар-
дэж тудым кавашкэ нӧлташ тола-
ша—ок сэнэ, Фролов вийым ок цу,
эрэ вола, вола...

— Йӧратымэ мландэм!—адак пэ-
лэшташ тудо тӧча, но тыным¹ на-
лын ок кэрт, жапат укэ, вэт млан-
дымат йӧратэн мошташ кӱлэш...
Тудо кэртмыж дэнэ онгым шуп-
шылэш. Шаланышэ парашӱт уло

¹ Тыным—шӱлышым

капшым лучэкак шупшыл корштык-
тара. Тунам ижэ Фролов эркын
шӱлалта. Куанэн мландыш онча-
лэш. Вэт тудын ӱмбак тачэ ты тӱ-
жэм шинча лӱдын, чытырэн, куа-
нэн ончыш. Тудымак йӧратымэ
командирышт-влак куанэн ончышт...

Мландыш шогалын, тайнэн воч-
мо годемжак ончылныжо шогылт-
шо пилот вургэман ӱдырым ужэш.

— Нина!—кычкыралэш. — Тыла-
нэт кава гыч салам!

Ышкэжэ куанэн, чон йывыртэн
воштылэш. Пылышыжлан вучыды-
мо увэр шокта.

— Рэкорд!... У рэкорд!...

ПЭРВОЙ ТОШКАЛМАШ

Ойлымаш
Алдиар К.

АЛДИАР К.

ПЭШ ПЫЧКЭМЫШ. Парньа шуралташат ок кой. Пасушко ончалат, иктаж вич важык өрдыштө шогышо пушэнгын, альэ тэмбалнырак шогышо имньын ўмылкажым вэлэ ужат. Тылэч умбакыжэ сип пычкэмыш.

Коклан ик вэрыштэ да вэс вэрыштэ имньэ шўйсө йынгыр „линглон“ шоктэн йонгалтэш. Адак йужгынамжэ имньэ ончалаш кайшэ йоча-влакын ваш-ваш кычкыркалымэ йўкыштым колат:

— Пөтыр! Мыйын имньэ тушто уло мо?

— Андри! Мыйын имньым ужыч мо?

Лүдшырак йоча - влакшэ имньэ ончалмашкэ тулвуйым нумал кайатат, тулвуйыштым рүзэн пасушто куршталыт. Тыгайжым өрдыж гычын ончымо годым, тул ышкэ төрштылмыла койэш.

Чодра вэлнэ пасу дэчынат пычкэмыш, чылт шўчлак вэлэ койэш. Лач кок вэрэ гына ты пычкэмышым тул волгыдо күрлэш.

Тул воктэнэ рвэзэ, ўдыр - влак пэш рўжгат: мурышыжо—мура, йужышт ўчашат, адак иктаж рвэзыжэ уло йўкшө дэнэ „чорйк!“ кычкыралэш; воштылыт, төрштылыт—шып шинчышэ ныгэат укэ. Кө, мом моштымыжо сэмын ышкэн-

жым өнчыктынэжэ. Нарэзкэ чодра мўгыралт вэлэ шинча.

Тидэ—Логин йал рвэзэ-влак имньэ пукшаш толыныт. Умбалнырак койшо тул воктэныжэ Тойдэмыр-сола дэн Кантор йал рвэзэ-влак рўжгат. Нинэ кок йал рвэзэ-влак пырля утларак кэлшэн илат. Садлан ик пасушто лиймышт годым эрэ пырля шогалыт. Логин йал рвэзэ-влакшэ Кукшс-Корэм рвэзэ-влак дэнэ кэлшат.

— Йолташ-влак! Унам ваш лийаш лэкса, Тойдэмыр сола дэн Кантор йал рвэзэ-влак толыт,—пэчэ воктэнэ толшыжла Вөдыр Васлий кычкыральэ.

— Толшылан капкана виш, а тыйым ваш лийаш чылтат шонымаш укэ,—маньэ Пөтыа.

— Пэш күлэш тыйын ваш лиймэт! Тый Онисам ваш лийаш пэш шонэт да ок логал-ла,—койдарыш Васлий.

Васлий дэн Пётъа ик ўдырым тавалат. Пётъа Васлийым вий дэнэ сэнэн ок кэрт, Васлийжэ тудын дэч кум ий кугырак. Садлан Васлий укэ годым вэлэ Ониса дэн мутланаш тудлан логалэш. Онисажэ иктыжымат ок шўкал. Васлийжым пойан улмыжлан кōра йōрата. Пётъажын койышыжо да сын кунжо Онисалан утларак чонэш пижэш. Адак Пётъа кнагалан мошта, ончыкылык ўшаным утларак пуа. Пётъанат изажэ пэнгызэ илышан да, но тудлан ўшанаш ок лий, тудо Пётъан шочмо изажэ огыл. Пётъа ышкэжэ тулык икшывэ: ачажэ колэн, аважэ марлан кайэн. Садлан Ониса Пётъан суртшылан ок ўшанэ, лач ышкэнжым гына йōрата...

Пошкудо йал рвэзэ-влакым ужычат, рўжгымым чарнышт, иктэ вэсэ тул воктэкэ погынаш тўнгальыч. Укэ гынат огыт тылланэ ыльэ дыр, тачэ у йэн, Аксывай Кырльа толын. Садлан Кырльа воктэкэ погынат.

Аксывай Кырльа Тойдэмыр сола рвэзэ. Тудо исполкомышто тийэклан шога. Кырльан чийэмжат сай, эртак фабричнэ вургэм. Йолыштыжо кэм йылгыжэш. Эрдэ воктэнэ когыльыла галифэ оварэн шога. Капыштыжэ ныл кўсэнан фрэнч. Онгыштыжо „чулгэ“ значок йылгыжэш.

Логин йалыштэ тыгэ сайын чийэн коштшо ик рвэзат укэ. Максым Лэвэнэйтат исполкомышто изи тийэклан служба да, туло пэшкызэ йэн, оксам аныкла. Шонымыжо дэнэ пойынэжэ ала мо, садлан ышкэ ыштымэ вургэмымак вэлэ чийэн коштэш; йолэшыжат шукужо годым йыдалымак пидэи.

Кырльа тыгай огыл, чыган марий. Чумыр пашадаржым ышкэн-

жым тўзышашланак вэлэ кучылтэш. Кызытат,—мыйэ кō улам,—маншэ сэмын койышланэн шогылтэш.

Садланак Логин йал рвэзэ-влак Кырльа йыр пэш чумыргат. Кэрэк йэнг ўмбалнэ сай вургэмым ужын кодшаш манын шонышо сэмын, Кырльам йол гыч тўнгалын вуйыш шумэшкэ пэш шымлэн ончат.

Кырльа чиймыжэдэнэ вэлэ огыл, моло шотыштыжат рвэзэ-влак дэч йатыр ойырлалтын шога. Тудо тунэмшэ, йатыр ужын коштшо йэн.

— Кырльа, олаштэт могай увэр уло вара?—манын Пётъа пэлэштыш.

Кырльа рвэзэ ушэмыштэ шога. Тудо шукэртэ огыл Чарлашкэ рвэзэ ушэм погынымашкэ мийэн толын. Садлан Пётъа Кырльа дэчын рвэзэ ушэм нэргэн йодышташ шона.

Рвэзэ ушэм нэргэн апшат Пётъа тылэч ончычат колын, но рашыжак огэш шинчэ. Йалыштэ кугу йэн-влак лўдыктылын вэлэ ойлыштыт. Кодшо тэлым Кантор йалэш, исполком пэлэн партийлан сочувствуйышо-влакын йачэйкышт почылто. Ты нэргэнат Логин йалыштэ пэш шуко тўрлō ойлымаш шоктыш.

— Тидэ „обжор камандэ“. Тудо камандыш пурымо годым йумонгам омса лодэмэш пыштэн тошкалман. Тушко пурышо-влак кōн уло—тудыным кочкын кошташ тўнгалыт,—манын лўдыктылыт ыльэ. Утларакшым ты нэргэн Кэлдыбай кугыза күктэн кошто.

Тунам апшат Пётъа ты йачэйкэ нэргэнат пэш палынэжэ ыльэ. Кантор йалышкат ала кунар кана мийэн, тугэ гынат, палэн кэртын огыл. Йодышташ вожылэшат, мōнгō савырнэн толэш ыльэ.

Рвээ ушэм почылтмо нэргэн алшат Пöтьалан Максым Лэвэнтэй ойлэн. Лэвэнтэй ышкэжат тудо ушэмыш возалтын. Тулэч вара Лэвэнтэй дэчын Пöтья ала кунар кана йодыштын гынат, Лэвэнтэй раш умылтарэн пуэн кэртын огыл.

— Тыйэ Кантор йалыш мий, тушто тыланэт раш умылтарэн пуат,—манэш ыльэ.

Кантор йалыш мийашыжэ Пöтья йарсэн шуын огыл. Садлан иктаж кок тылээ годсэк Пöтья эрэ шонэн коштын, пэшак палэн налнэжэ. Кызыт Аксывай Кырльам ужат, ындыжэ Кырльа дэчын чыла палэн налам,—манын шоныш.

— Ожныжо ола нэргэн мом шинчэт ыльэ?—воштылалэ Кырльа.—Оласэ увэр нэргэн ойлаш тунгалаш гын, тыланэт олан чумыр

илиш корныжым ойлыдэ огэш лий

— Укэ, мланэм олажэ нэргэн ойлымэг огэш күл. Тый ышкэ мийэн коштмэт нэргэн ойло,—манын, Пöтья öрынрак йодо.

— Ойло, ойло, Кырльа,—пэлэштышт моло рвээ-влакат.

— Мый йошкар рвээ ушэмын уйээд, погынымашкыжэ мийэнам,—тунгалэ Кырльа.—Тушто рвээ ушэм нэргэн да тудын пашажэ нэргэн кутырышна. Адак йалыштэ рвээ ушэмым почшаш нэргэн канашышт.

— Мо тугай рвээ ушэмжэ?

— Ала ты значокэтымат тушто пуэныт,—йодыт рвээ-влак.

— Рвээ ушэмыш пашазэ дэн крэсаньык рвээ-влак пурат. Нуно совэт власлан полшаш тунгалыт. Спэкульант-влакым кучат, продроз-

вэрсткым погаш полшат. Адак кугырак-влакшэ Йошкар армыйыш ышкэ вольа кайат. Рвэээ ушэмыш пурышо - влаклан билэтым пуат, адак кажныжэ значокым сакаш тунгалэш. Тэвэ мыланэмат ты значокым Чарлаштэ пуышт. Тэат пурыза, тыландат тыгай значокым пуат.

— Йолташ-влак, ончыза! Мо тыгэ волгалтэш,—манын, ик рвэээ кычкырал колтышат, Кырльян ойжым кўрлө.

Кырля воктэнэ шогылтшо рвэээ дэн ўдыр-влак чыланат парньам шуйэн ончыктымо вэлышкыла ончал колтышт.

— Тидэ иктаж йал йўла дыр, укэ гын, мо тыгэ волгалтэш,—пэлэштыш Мэтрспан.

— Укэ, йал тыгэ огэш йўлө. Ончо сайынак, ик сэмын волгалт огэш шого, йужгынам изэмэш, йужгынам кугэмэш. Тидэ сар тул волгалтэш дыр,—маньэ Лэвэнтэй.

— Чынжак, кызыт чэх-влак Йул воктэнэ кучэдалыт. Тидын нэргэн мыланнат ойлышт,—умылтарыш Кырля.

— Озан олам чэх-влак налыт гын, вара Чарлашкыжат нуно вашкэ толын шуыт. Вара тыланэт, Кырля, пэш чот логалэш. Рвэээ ушэмыштэ шогышым чыла пуштыт,—манын, Кантор йал Король Пронька пэлэштыш.

Пронькан мутшо йоча-влакын кумылыштым пөртылдыш. Иктыжэ:

— Мый колэм гынат, рвэээ ушэмыш ом пура,—манэш. Вэсат тыгак вуйым рўзалэш.

— Мыйат ом пура. Айда кон кож укшым ужмыжо шуэш гын, пура,—манын, Пётъям шыдын ончалат, тул воктэч Васлий ошкыльо.

Апшат Пётъя ик мутым пэлэштыдэ тул воктэлан шогэн кодо...

КУКШО КОРЭМ II
гычын кўзышыла йал мучаш гычын кумсуртым эртымэкэ, нылымышыжлан кўжгө оралтан сурт логалэш. Кокпөрт йыгырэ шинча. Пөрт воктэнэ рушла капка. Капка вэс вэлнэ илашпурыдымо у пөрт. Ты кок пөрт, капка, у пөрт—чылажат урэм кутышэш ик лэвэдыш йымалнэ шинчат. Сандэнэ урэм гыч эртэн кайшыла,—ты суртышто Логин йалын эн пойан марийжэ ила,—ианын шонышашлык. Чынак, Логин йалыштэ моло тыгай кўжгө оралтэукэ. Тидэ—апшат Курин суртшо.

Курин оралтыжэ гына тыгэ пойанын ончыкта, а ышкэжэ тудочылтат пойанла огэш кой. Сурт кўргышкыжө пурэт гын, сайрак вургэмымат иктымат от уж. Кури ышкэжэ кэрэк кушко лэктэш гынат, эрэ ик салтак шиньэл дэнэ ургыктымо шўкшө пинчакым чийг. Апшатым ыштэн кажнэ кэчын пэш шуко оксам опта гынат, тудэчыныгунамат оксам арэн от кэрт.

— Окса кумырат укэ, эрэ вучымэш ыштэм,—манын вэлэ каласа.

Кури шөн ганьэ пэшкыдэ айдемэ. Оралдыжымат Кури ышкэ ыштыктэн огыл, тудын ачажэ Арпиш кугыза толашэн ыштыктэн.

Рэволюцо дэч ончычак Кури шонго ачажэ дэчын посна лэктын кайэн ыльэ. Кури ватыжэ мөнтыштө да мойын илэн коштмо годем, шонго Арпиш кугыза изи Пётъя уныкажэ, Чачук ўдыржө да ышкэж дэчат шонго ватыжэ дэнэ гына илэн.

Кызыт Кури ачажэ дэке, мөнтө илаш пурэн...

Имнэ пукшымаш гыч Пётъя толмо годем, апшат кудышто „чылт-чолт, чылт-чолт“ кыркалымэ

Йук шокташ тўнгалын ыльэ. Пётъя имньыжым кудывэчыш пуртэн колтышат, апшат кудышко куржо вэлэ. Кури изажэ ушнымэкэ Пётъя апшатым ышташ тўнгалэ, кугу чогыт дэнэ кыраш, адак пошым пошаш изажлан полша.

— Сайын тольыч, имньэтым когынъэк кондышыч?—Кури изаж Пётъя дэчын шыргыжалтэн йодо.

Кызыт Пётъя изажлан пашам ышташ полша да, изажэ Пётъям йората. Йужгынам ўзгарым пудырта гынат, вурсымаш укэ. Апшат кудышто коктын вэлэ лийыт гын, ончыкылык илыш нэргэн мутланат, сай пёртым ыштышаш нэргэн кангашат. Мо иктаж увэрым колын толэш гын, Пётъя эн ончычак изажлан ойла, тудлэч ойым йодэш. Кызытат Аксывай Кырлья дэнэ мутланымэ нэргэн ойлаш тўнгалэ.

— Изай, мыйэ имньэ пукшымашэш Тойдэмыр-сола Аксывай Кырльям ужым. Тудо шукэртэ огыл Чарлашкэ мийэн толын. „Рвэээ ушэм погынымашкэ мийэнам“, манэш. Пэш чаплын чийэн, онгыштыжо значок уло. Рвэээ ушэмыш пуршылан чылаланат тыгай значокым пуат, манэш...

— Тыйат пураш от шоно дыр?—кэнэтэ йодо изажэ.

— Укэ,—манын, лўдмыжө йөрэ Пётъя пэлэштыш.

— Тушко тыланэт пураш ок йөрө. Тушко пурэт гын, тыйым йумо карга, тамыкыш кайэт,—манын шыманрак Кури пэлэштыш.

Тылэч вара рвэээ ушэм нэргэн Пётъя изажэ дэнэ ныгунамат мутланэн огыл. Ушыжо дэнэ рвэээ ушэм нэргэн эрэ шонэн коштэш гынат, луктын пэлэштымаш укэ. Шонымыжо дэнэ рвэээ ушэмышкэ шурынэжат, но ёрын. Изаж дэч

лўдэш. Адак йалыштат комунист-влакым вурсыгыч шоктат. Пойан йэн-влак советым пэш шудалыт.

— Тидэ-влас мо, кугыжам луктын шуэныт, рэстан-влак власьыш кўзэн шинчыныт,—маныт.

— Тэвэ ончыза альэ, чылаMAT совет влас комуныш поктэн пурта. Тунам вара тидэ мыйын имньэ, мыйын ватэм манын от кэрт. Чыла иктыштэ лийэш,—чужла Кэлдыбай.

— Совет влас садыгак пэнгыдэмын огэш шу. Ошо-влак толын шуыт гын, чыла комунистым, кё советлан полшэн—сакалат,—лўдыктылэш Кукшо-Корэм пойан Тымапи.

Марда крэсаньык кокла гычынат йужыжо пойан йэнгын мурым мура. Нуныжо продразвёрским погымылан сырэныт.

Тошто сэмынак Пётъя изажлан апшат ышташ полша. Эрдэнэ эрак кынъэлытат, апшат кудыш ошкылыт. Кажнэ кэчын апшат кудышто йэн-влак тич погынэн кийат. Тушто ала мо тўрлыжымат колат. Пётъя кажнэ йэнгын ойлымыжым пэш шэкланэн колыштэш.

Апшат кудышко Кукшо - Корэм Тмапи чўчкыдын коштэш. Пашажэ кугу огыл гынат, кэчэгут апшат кудыштак эрара. Тмапи пэш пойан марий. Тудын мўкшат шўдө омарта утла уло. Имньым эрэ кумытым-нылытым кучэн. Рэволюцо дэч ончыч Озан оласэ банкыштэ оксам тўжэм дэнэ кийыктэн. Тарзым эрэ куча ыльэ.

Рэволюцо лиймэкэ Тмапим пызыралыыч. Контрибуцым йатыр тўлыш. Банкысэ оксажат тужакынак лийэ. Садлан Тмапи пэш сырэн коштэш.

— Чытыза альэ, ошо-влак толыт гын, тошто илышэм пёртылдэм,—шона.

— Толшаш кугэчылан совэт влас садыгак пыта. Кызыт чыла кугыжаныш-влак совэт ваштарэш тарванат. Совэт влас пытышаш нэргэн йэвангэлыштат пэш раш возымо,— манэш Тмапи.

Апшат Кури Тмапин ойжо дэнэ кэлша. Тудат тошто илышымак мокта. Садлан Тмапи Кури дэчын ёрын огэш шога. Мо шонымыжым чыла луктын ойла. Лач йорло йэн улмо годем вэлэ пэш шэкланэн мутлана.

— Тэмдан йал марий-влакат пэш пужлэныт. Киндэ дэнэ торгайшэ-влакым кучаш коштыт. Логинжэ коштэш гын коштэш, тудо коммунист. Миктан Виктыржэ да мойын молан коштыт? Айда торгайышт. мэшайат мо!—шудалэш Тмапи.

— Калык ындэ пужлэн, ойлыманат огыл. Акыр саман шуэш ала мо, манэш ошалгырак марда, крэса-нык.

— Комунист-влак пужэн пытарэныт. Мэмнан йалыштат йатыр коммунист уло. Кажнэ кэчын исполкомышто погынэн кийат. Тэмдан Логинда нуным вуйлатылэш—манэш учитыыл Макар.

Макар Чодра-түр йалыштэ учитыыллан шога. Поп дэнэ пэш таг ила. Совэт власым чылт ок йоратэ. Санья эргыжэ совэт пашам ышта да, тудын дэнэ эрэ вурсэдалэш ыльэ. Кызыт Санья граждан сарыштэ йошкар командирлан коштэш.

— Мыйын Саньямат пужлыш. Мыйэ тудым туныктэн толашышым, айдемэ лийжэ шонышым. Прапоршык школышто тунэмын лэктэ гынат, ушыжо ыш пуро... Кызыт аваже тудын вэрчын ойгырэн кийа, мый гын, омат шоналтэ. Тужагынак шүйэш гынат, пэш кугу таум вэлэ каласэм,—манэш Макар.

— Комунист-влакым йал дэнэ кучаш күлэш... Йыныс тукум сэмын туныктыман,—манын, йыр-ваш ончалын, шыпрак йэшарыш.

— Кызыт ындэ Опай дэнэ Ипай сэмын ышташ йөсө. Тунам тургыжыльэ да вэлэ лийын,—манэш Кури.

Пётъя учитыыл Макар ойлымын колыштын, Спайым шарналтыш. Опай лүйаш төчымө почэшак Пётъямыт пёртыштө кок арня годсэк слэдствэ лийэ. Тунам слэдоватыллан Логинын ойлымыжым Пётъя колыштын шога. Чылажымак ок шарнэ, иктым мондэн огыл.

— Опайын титакшэ кугу огылыльэ. Тудым пойан-влак ой дэнэ лүйаш төчэныт.

Опай пойан-влаклан вуйым пудэ ила ыльэ. Рэволюцо лиймэкэ, эн ончычак пойан-влак ваштарэш тудокучэдалаш тунгальэ,—маньэ тунам Логин.

Пётъян ушышкыжо Орчөмөй пүчкэдымым ончымыжат пурыш. Тудым пүчкэдэн ончымык, врач тыгэ ойлыш: „Орчөмөй Опай пэрымэ дэнэ колэн огыл. Тудо иктаж пүшэнгэ укшэш пылшыж дэнэ пэрна ыльэ гынат, кола ыльэ“.

— Тыгэже Опайым кулак-влак пушташ толашышт ужат. Макарат тыгак ойлас. Опайжым пуштын ышт шукто, но тудо амал дэнэ Ипайжылан логальэ,—шоналта Пётъя.—Опай ила ыльэ гын, кызыт үчым шукта ыльэ дыр.

Лүйаш толашымышт дэч вара Опай шукак ыш илэ. Иктаж кок арня чолырак вүрым шүвэдэн кийыш да вара колыш. Молан колымыжым Пётъят, адак йалыштэ модо йэнат палыдэак кодыч.

Иужыжо—örtшө лэктын, сандэнэ колэн,—маныт.

Иужыжо:—тэлым монча умбач.

чара йолын кайэн да кылмэн утэн,— маныт.

Пөтьян ушыштыжо чыла түрлө ойжат иктыш варка. Пэнгыдынжэ иктыжланат ўшанэн ок кэрт. Лач иктым гына рашак умлэн налын.

— Опайым Логин арала ыльэ, а тудыжо комунист. Комунистым кулак-влак пэш вурсат. Опайымат кулак-влак пуштыч, нуно орландарышт,—шона тудо.

— Айда, кочкаш кайэна,—манын, Пөтьян шонэн шогылтмыжым Кури изажэ кўрльö.

КАС ЙЭДА III
рвэзэ-влак погынэн, шинчылтмаш пörтыш коштыт. Тушко шолдыра качэ-марий-влакат погынат. Мутланат, воштылыт, мурат. Эрзак шойам шойыштыт, туштым туштат.

Удыр-качэ погынэн шинчылтмэ пörтыш Апшат Пöтьят кошташ йöрата. Тушто тудо ышкэнжын тагжым—Онисам ужэш. Тэлым Васлий кошташ огэш йарсэ. Садлан Пöтьалан Ониса дэнэ пörдалаш пэш вольна кодэш.

Погынэн шинчылтмэ пörтыш йужо кас граждан сар гыч сусыргэн толшо йошкарармэйэц-влакат мийат. Нуно сарыштэ крэдал коштымышт нэргэн ойлат.

Рвэзэ-влак сар нэргэн колышташ пэш йöратат. А Пöтья ныгэ дэчат чот. Чодра-түр школышто тунэммыжэ годым тудо ышкэат сарым ыштэн йатыр модын. Импералист сар годым кажнэ кэчын волостной правлэньэ гыч кондэн, тэлэграмым лудэш ыльэ. Кызытат сар нэргэн ойлаш тўнгалытат, пэш колыштэш.

Ик кас тыгэ Сэмон куван пörтыштö шинчылтмэ годым, Пöтья дэк савырнэн, Порис пэлэштыш:

— Тачэ Элэксэй толын, айда туддэкэ кайэна.

— Айда кайэна,—кэлша Пöтья. Чормак пörтыштö тул пэш волгыдын йўла. Устэмбалнэ самавар пушлан н шинча. Элэксэйын аважэ комака воктэнэ пэш пörдалэш: эргыжлан алá мо тамлым шолтэн пукшынежэ. Элэксэй үстэл воктэнэ йолжым пўтырал шинчын. Шинчажэ пэш пörтэш, түрвыжö шыргыжаш төчымыла койэш. Ачажэ омса пэлнэ „пык-пык-пык“ ыштэн тамакам шупцын шинча. Ольга ачажат, адак Кстич дэн Ондри шольыжо влакат пэш куанымыла койыт.

— Кутырэт, Элэксэй!—манын, Пöтья дэн Порис мийэн кыдым кучышт.

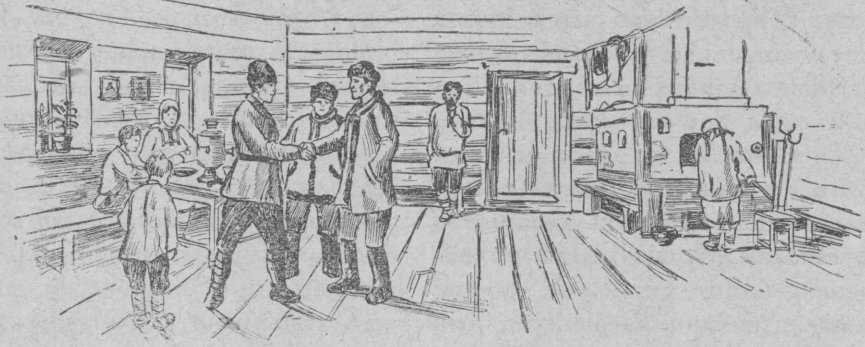
— Пэш сай! Вара ышкэжэ кузэ илыштыда?

Нинын почэш моло пошкудо-влакат толаш тўнгалыч. Логинат толын пурыш.

— Вара могай увэрым кондышыч? Йошкар армий сэнга, альэ укэ?—йодо Логин.

— Ышкэжэ кузэ утлэн толыч,—йэшара Чопай.

— Увэр пэш сай. Мыйэ Колчак фронтышто ыльым Колчакым Урал вэс вэлыш налын шуышна. Кызыт тудо Сибириш пэш чыма. Моло фронтыштат Йошкар армий пэш вийан сэнгэн кайа. Йошкарармэйэц-влак чот крэдалыт. Чийаш укэ гынат, пычал шагал гынат, ошо-влакым пэш почкат. Ик кана мэмнам ошо-влак авырэныт. Мэ луатик йэн вэлэ улына ыльэ, а нуно иктаж кум пачаш шуко. Лўдын шогаш гын, пычалым шу вэлэ ыльэ, но мэ колымэшкэ пычалым огына шу манын, ваштарэш лўлташ тўнгална. Чынак, мэмнан кокла гыч иктэ, плэныш пуалтына, манын пычал-

жым шуэн колтыш. Мый тудлан онгэшыжэ рэвольвэрым шындышымат, тудат пычалжым мөнгэш нальэ. Садэгычлүйылдын лүйылдынак сэнэн лэчна... Мыйэ ышкэжэ топ дэнэ кантужитлалтынам. Садлан мөнгө колтышт,—маньэ Элэксэй.

— Туштат комунист-влак улыт мо?—шыргыжалтэн Чопай йодо.

— Пэш шуко. Мыйэ ышкат 1918 ий гычынак комунист улам,—манэш Элэксэй.—Комунист осал улыт шонэт мо?

— Укэ, осал манмаш укэ. Так йодам,—пэлэшта Чопай.

— Тыштэ поян-влак пэш лүдыктылыт. Нуно комунист-влак нэргэн түрлө шойам шаркалат.—Садлан Чопайат йонгылыш умла,—Логин умылтара.—Комунист-влак дэчын лүдман огыл. Нуно йорло йэнгэрч кучэдалыт. Комунист-влак дэч посна рэволюцыжат огэш лий ыльэ. Тыйэ вот тидым альят умлэн шуын отыл. Кызытат поян-влак мурым мурэн коштат, Тапаймытым пэш аралэт. Тыланэт тидым кудалташ күлэш.

— Мэмнан ганьэ пычкэмыш йэнг мом пала,—манэш Чопай.

— Паша тунэмаштэ огыл. Мыйат шукак тунэмын омыл. Нэр йу

макэ ончымым чарнаш күлэш, мундыркырак ончэн моштыман,—туныкта Логин.

Логин ойлымо годым коклан ик кана Элэксэй вуйжо дэнэ савалта. „Тыдыжэ тыгак шол“ манэш ала мо.

— А тэжэ, йолташ-влак, комсомолыш пурэн улыда мо? Комсомол йачэйкыда уло?—йодэш Элэксэй.

— Мо тугай комсомолжымат рашогына шинчэ. Исполкомышто рвэээ ушэм уло маньыт. Тидым тэвэ Логин изай утларак шинча, мыйэ ышкэжэ мийэн коштын омыл,—пэлэштыш Пётъа.

— Молан огыда пуру? Пураш күлэш. Комсомол тэмдам туныкта. Комсомолыш ушнэда гын, кулак-влак дэнэ кучэдалаш куштылго лийэш. Пурыза, пурыза, пырля пашам ышташ тунгалына, мыйат комунист улам,—маньэ Элэксэй.

— Тыштэ мыйынат изиш титак уло. Мыйэ ышкэнэн йалыштэ пашам пэш шагалыштэнам. Рвэээ-влак коклашкыжэ чылт лэктынак омыл. Сандэнэ нуно өрдыжэш кодыныт,—ойлыш Логин.

Тыгэ, ылыш нэргэн, комсомол нэргэн йатыр жап мутланэн шинчышт. Пётъа дэн Порис пэш шуко

у увэрым Элэксэй дэн Логин дэчын колъыч.

Пөтья дэн Порис лэктын кайаш тунгалмэ годым, агытанат ик кана муралтыш. Моло пошкудо - влак шукэртак лэктын кайэныт ыльэ.

— Умылтарымыланда пэш кугу тау. Альэ маркэ мыйэ рашыжым палэн налын омыл ыльэ. Садлан возалташат öрын коштым. Ындэ обэзатэльтнэ возалтам,—манын, Пөтья Порис йолташыжэ дэнэ коктын лэктын кайышт...

Тидэ мутланымэ дэч вара Пөтья кажнэ кастэнэ Элэксэй дэкэ пурэн лэкдэ альэ иктаж вэрэ ваш лийдэ ок чарнэ ыльэ. Түрлө нэргэн йодыштын, умлаш толашэн коштын Погынэн шинчымашкат пырляа коштыныт. Адак йарарак жап годым кэчывалымат куржын мийа ыльэ. Элэксэй исполкомышкат коштэдэн, рвэээ ушэмын пашажым палэн налын да тудын нэргэн Пөтьалан ойлэн. Сандэн апшат Пөтья комсомолыш пураш йөршэш көнэн, Элэксэйлан йодмашым возыктэн да иктаж кум кэчэ күсэнштыжэ чыкэн коштын. Комсомолыш пурымым шижыт гын, вурсаш тунгалыт манын öрын.

Шоныдэжат огэш лий. Пөтьан моло энэртышыжэ укэ. Тудо тулык икшывэ. Ачажэ колымо годым Пөтья ныл ийаш вэлэ ыльэ. Аважат тудо ийак Кукшо-Корэмыш пойан Ильялан марлан кайэн. Пөтьам кочажэ дэн куваважэ ончэн куштэныт. Кызыт куваважэ колэн, кочажат шонггэмын. Акажэ тачэ-эрла марлан кайышашлык. Ышкэ шот дэнэ илашыжэ Пөтья альэ изирак, тунэмшэ огыл. Садлан Кури изажын шинчам ончыдэ огэш лий.

— Поктэн луктэш гын, кушко кайэн пурэм,—шона.—Рвэээ ушэмыш

пурымым ныгэ огэш шиж гын, пураш лүдшаш укэ. Кузэ йэнгын умшажым пэтырэт. Адак йодмашыжымат колан пуэн колтэт. Ышкэ намийэн пуэт гын, йэнг ужэш. Йэнлан пуэн колтэт гынат, увэр шарла.

Тыгэ Пөтья йатыр шонэн коштын.

Ик кана эрдэн күшыл мвчаш гын вошышыжла Максым Лэвэнтэйым ваш лийэш.

— Кушко кайэт, Лэвэнтэй?—йодо.

— Исполкомышко.

— Изишак вучалтэ,—маньат, Лэвэнтэй дэкэ чакрак мийыш. Вара йыр-ваш ончалын, шыпрак йодо:

— Тыгэ мыйын йодмашэм рвэээ ушэм йачэйкыш пуэт мо?

— Пуэн кэртам.

— Тугэ гын, на. Кузэ гынат ныгэланат ит ойло. Ойлэт гын, изай колэш, вара вурсаш тунгалэш,—сөрвала.

Лэвэнтэйлан йодмашым пуэн колтымо дэч вара Пөтья пэш йатыр жап лүдын кошто.

Пөтья комсомолэц лийын ыш шу. Пөтьан йодмашым пумо дэч вара йачэйкэ ик канат погынэн кэртын огыл. Йачэйкылан уком гыч полшэн шогэн огытылат, тудо шаланыш. Талырак комсомолэцшэ тунэмаш кайэн. Тунэмдымыжэ пашам ышташ шотым муын огыл.

ШЫЖЭ IV эр. Кэчэ пэш йуалгэ.

Йүдым изишак лум возын, мландым пырт ошэмдэн. Микалын Максым лэвашыштэ продрозвэркым пэш вискалат. Логин йал марий-влак почэ-почэ мэшакам нумал толыт. Кир виса воктэнэ Пөтья шогылтэш. Тудо кызыт йал совэтын сэркалышыжлан шога.

Кэнэжым Пөтьам пашазэ-крэ-

саньык инспекцын йалысэ групышкыжо сэркалшылан ойырэнэт ыльэ.

А йал совэтышкыжэ Лэвэнтэйим сайлышт. Вара Лэвэнтэй,—исполкомышто паша пэш шуко уло, йал совэтгэ ыштэн ом шукто,—манын, йал совэтышкэ вэсым сайлаш йодо да, Пётъям ойырышт.

Йал совэтыш пурымыж дэч вара Пётъя шогалашат огэш йарсэ. Кажнэ кэчын продрэвдорским псага, улам кычалэш. Адак дээртир-влакат пашам йатыр пуат—нуным кучаш күлэш. Апшат ыштымым шукартак чарнэн. Изажэ дэнат пэш шагал годым ваш лийэш.

Эрдэнэ изажэ апшат кудыш кайымэ годым Пётъя малэн кодэш. Кастэнэ мөнгышкыжэ толмо годым изажэ малэн лийэш. Лач йужгынам гына, кочмо годым, ваш лийыт. Тунамжат апшат ыштымыжэ годсо сэмын мутланымаш укэ. Пётъя мэр пашалан пэш вийан пижын да, изажэ пэш сырэн коштэш. Кунам ик кана гына изажэ ўшкыжла санга йумачшэ „мугыль“ ончалэшат, шыдын пэлэшта:

—Тачат ындэ кэчэгут йомын коштат мо?

—Кайыдэ огэш лий... Мэжым погэн пытарышаш уло. Исполком гыч пэш пэнгыдын күштэн кагазым колтэныт,—манэш Пётъя.

—Исполкомышто кагаз шуко

уло, тэк возгалэн кийат, а тый ганьэт дуракшэ ту кагаз дэч лүдэш, пашам кодэн кэчым эртар,—шүрда изажэ.

...Кэчывал эрталтымэкэ Максим капка ончыко энэртышан тэр дэнэ кум йэн кудал толын шогалыч. Имным кучышыжо кресаньык вургэмым чийэн. Кок йолташыжэ оласэ сэмын чийэныт, кыдыштышт портфель койэш.

—Йал совет вуйлатышэ тыштэ мо?—кудывэчыш пурымэкышт иктыжэ марла пэлэштыш.

—Вуйлатышэ укэ, возгалшыжэ мыйэ улам,—пэлэштыш Пётъя.—Тэ мо паша дэнэ толында?

—Мэ укомолын инструкторжо улына. Рвэээ-влак дэнэ погынымашым ыштынэна... Погынымашым ышташ пörтым ончыкто да лууыллан рвэээ влакым погаш күштө,—марла мутланышэ арава шүрган йэнг умылтарыш.

Ик жап эртымэкэ „шолт-шолт-шолт“ пэркалымэ йүк шокташ тунгальэ. Тидэ лувуй рвэээ-влакым погынымашкэ ўжын коштэш.

Микган ватын пörтыштө иктаж лу, луатик рвэээ шинчылтэш. Толшо йэнг-влак үстэл төрыштө мутланат.

Иктыжэ шэм пальтом чийэн. Шүргө-пылшыжэ күжгө, лүгыррак нэран, лэкташ тунгалшэ өршыжэ изишак шэмалгын койэш. Йолташыжэ дэнэ рушла мутланэн шинча.

Вэсыжэ изирак капан, арава шүрган, какши рвэээ. Тудыжо йошкар тужуркым чийэн. Йолташыжэ дэнэ мутланымэ кокла гыч рвэээ-влак дэнат пэлэшта.

—Поктэн пытарышым,—толын пурэн, лувуй пэлэштыш.

—Тугэжэ тунгалына мо?—йодо инструктор.

— Тўнгалшаш, ындэ толшо укэ дыр,—кэлшышт рвэээ-влак.

Погынымашым почмэкэ пэрвойак кугырак йэнгжэ ойлаш тўнгалыэ. Тўнхамбал илыш нэргэн да совет влас ончылно шогышо паша-влак нэргэн рушла ойлэн пуыш. Руш йылмэ дэнэ ойлымым рвэээ-влак пэш ышт умыло ала мо, йодмашым пуышат нөгат ыш лий.

Тидын почэш, рвэээ ушэм нэргэн марий рвэээ ойлэн пуыш.

— Ожно кугыжан влас годым пашазэ дэн шэмэр рвэээ-влаклан капиталист дэн помэшык кид йымалнэ илаш логалын. Кызыт рэволюцэ лиймэ дэнэ шэмэр рвэээ-влаклан эрык тольо. Нунат пашазэ дэнэ пырля ышкэ эрык вэрч кучэдалыт... Сайын кучэдалшаш вэрчын, шэмэр рвэээ-влак ушэмшыкэ ушнат. Ты ушэмжым РКСМ маныт,—ойла инструктыр.

Рвэээ-влак пэш шып колыштын шинчат.

Инструктыр умбакыжат йатыр ойлыш. Рвэээ ушэмшыкэ кө пурэн кэртэш, тушкө пурымэкэ мом ышташ тўнгалыт—чыла раш гына каласыш.

— Кө ышкэнжым пычкэмыш илыш гыч лукнэжэ, кө тушман вастарэш, совет влас вэрч кучэдалаш шона гын, тудо чыланат комсомолыш пуриман... Тэмдан йалэшат РКСМ йачэйкым почаш күлэш,—манын кошаргыш.

Пөтья инструктырын докладшым пэшак сайын колышто, ик шомакымат колдэ альэ умлыдэ ынэжэ код ылыэ. Тугэ гынат, значок нэргэн нымат ыш кол. Аксывай Кырля дэнэ мутланымыж дэч вара,—комсомолыш пурышылан значокым пуат—манын ўшанэн коштын. Садлан кызыт öрын шинчын.—Мондэн

кодыш гын вэлэ,—шона. Чу, ты нэргэн йодын ончышаш—шоналтыш.

— Йолташ инструктыр, йодаш лийэш мо?—шоктыш.

— Молан ок лий, пэш лийэш. Умлыдымаш нымат ынжэ код. Кө мом умлэн огыл гын, чыла йодса,—маньэ.

— Ик комсомолэц мыланна тыгэ ойлэн ылыэ: „кө комсомолыш пура гын, тудлан значокым, адак вургэмым пуат. Тидэ чын мо?“—йодо Пөтья.

— Укэ, чын огыл. Рвэээ ушэмшыкэ пурышылан лач члэн книшкам вэлэ пуат. Вургэмым, значокым тумаш укэ. Кө шона гын, значокым ышкэ налын пыжыктэн кэртэш. Рвэээ ушэмшыкэ значокым сакэн, койышланэн коштшашлан огыт пура, а паша ышташ, тунэмаш пурат. „Значокым, вургэмым пуат“ манын ойлышыжо ышкэжат альэ рвэээ ушэмым раш палэн огыл дыр,—умылтарыш.

— Ындэ йодмашта укэ мо? Тугэжэ ындэ комсомолыш пураш шонышым возаш тўнгалына. Кө пураш шона, памильыдам ойлыза,—манын инструктыр ручкам кучэн шинчэ.

Шып. Ныгэат йүкым ок пу.

— Огыда шоно мо пураш?—Михайлов угыч йодо.

— Ышкэ ўмыржым кажныжат чамана дыр. Комсомолыш пурэн, ышкэндын вуйэтым пытарыктымэ огэш шуыс,—Вөдыр Васлий пэлэштыш.

— Молан тый тыгэ шонэт?—Михайлов öрө.

— Шонымаш укэ, тудо кулак игэ. Садлан тыгэ лүдыктылэш,—Элэксэй умылтарыш.—Возо мыйым Мый партийштыжэ 1918 ий годсэк шогэм, а комсомолышто укэ. Альэ ийгодэм эртэн огыл.

— Мыйымат возыза,—пэлэштуш
Пөтья.

Ниңын почэш моло рвээ-влакат
возалташ тўнгалыч. Чылажэ шым
йэнг возалтэ: Элэксэй, Пөтья, Порис,
Эчан, Кстич, Шамат Сэргэй да Тро-
пим.

Возэн чарнымэкэ йачэйкэ вуй-
латышэ-влакым сайлаш тўнгалыч.
Йачэйкэ вуйлатышылан Пөтьям,
возгалшылан Элэксэйим сайлышт.

— Йачэйкылан пашам ышташ,
погынымашлан да лудын шинчыл-
таш клуб күлэш. Клублан йөры-
шө йара пөртым муыда мо?—йо-
до инструктыр.

— Мэмнан ик пөртэшыжэ клу-
бым ышташ лийэш,—манын Пөтья
ойым лукто.

— Йөра шол,—кэлшышт у ком-
сомолэц-влак.

— Моло ойлымашда укэ гын,
погынымашым пэтырмылан шот-
лэна,—манын, инструктыр кыньэл
шогальэ.—Тыйэ, Пөтья йолташ,
изиш варарак исполкомышко мий.
Мыйэ тыланэт клубланда сўрэт,
плакат, адак книшка-влакым пуэн
колтэм. Мыйын памильэм Михай-
лов. Миймэкэт мыйым йод, тушто
вара тыланэт ойлат...

МИКИТАН ВАТЫН пөрт гыч
рвээ-влак альэ лэктын шуын
огытыл ыльэ. Урэм капка йүк
„кроп“ шоктэн кодо. Вөдыр Вас-
лий ышкэ пөртшым кодэн, күшыл
мучашышкыла ошкыльо. Моло
рвээ-влак шаланыл кайымэ годым
тудо Тапайын капкаш пурэн йомо.

Погынымаш эртымэ дэч вара
сагатат эртэн ыш шу ала мо, йа-
чэйкым организатлымэ нэргэн чу-
мыр йал палэн нальэ.

Вүд нумалмэ жап альэ изиш

шуын огыл гынат, вөдрам нума-
лын-нумалын ватэ влак тавэ тўрыш
ошкылаш тўнгалыч. Корэм тавэ
воктэнэ иктаж лу ватэ погынэн
шогалын. Йатыржэ вўдымат кош-
талын, а каймаш укэ. Тапай ватэ
почым лугэн пыльгышэ пийла, ик
могырыш да вэс могырыш вэлэ
кугыргылэш. Умшажэ чылт лым
лиймаш укэ.

— Ындэ акыр саман шуэш. Ка-
манист дэн косможю антикрис-
тукым улыт маныт,—манэш.

— Сайланак огыл дыр,—шокта
ик могырышто.

— Кызыт калык дэчын киндым
погымо ок ситэ. Нуно уло киндым
погаш тўналыт маныт,—манэш Та-
пай кува.

— Кошарташыжэ, ындэ кошар-
гат, ойлыманат огыл,—шуйалта Вө-
дыр ватэ.

— Нунын вуйышт конторышто
илат. Апшат Пөтьям пырляк ту-
ныкташ наггайышт маныт,—
ылыжта Тапай ватэ.—Тэвэ, ача-ава
ончышо лийын огыл да, могай
рвээ кушкын. Пөтьяжэ апшат Ан-
дри дэчын шочын огыл маныт. Ала
могай эртэн кайшэ дэнэ Андри ватэ
малэн маныт,—Вөдыр ватэ чужла.

— Мэмнан пөрийэн-влак ала мо
нэрышэ улыт. Чэркан солаштат
комсажым почаш төчэныт да, пу-
эн огытыл маныт,—ик ватэ ойла.

— Чормак Элэксэйжэ ала кузэ
пөртыльо. Тудат рвээ-влакым йа-
тыр пужгалэн маныт. Манмыжэ
можо, мый ышкат ужам. Апшат
Пөтья ик кэчат Чормак дэк толдэ
ок код,—Чопай ватэ энгыра.

— Чуза, уна Ольга толэш. „Йол-
дам чотпидса“,—маньат, Тапай ва-
тэ вөдражым сакалтыш.

Тудын почэш моло ўдрамаш-вла-
кат тарванэн кайаш тўнгалыч.

— Э-э, каманистын акажэ толэш улмаш,—Ольанам ваш лийын, Вёдыр ватэ эныралтыш.

— Тугэ вэт, тэмдан гай поянын огыл,—Ольана Вёдыр ватылан карум пуыш.

Тидэ жапыштэ пöрйэнг-влак апшат кудыш тэмыныт. Кэлдыбай кугызан мөнгыштыжө иктаж вич күзö уло. Уло күзыжымат нигуш кучылташ. Тугэ гынат, адак толын.

— Тачэ күзэм йомдарышым да, ыштыкташ толым,—манын, үшандараш төчымыла, кок тошто öгым йэнг-влаклан ончыктэн ойла.—Ыштэн пуэт чай, Кури шольо.

— Ала, шуын кэртам гын? Пашажэ пэш шуко уло да.

— Мом ыштэт күзö дэнэ, киндэт садыгак ок лий,—тараташ төчэн, Тапай пэлэштыш.

— Пэш чот шужымо годым ышкэ логарыш ом кэр мо. Күзö сай лийжэ: мом тудын дэнэ ышташыжэ, шотым муаш лийэш. Пэш ок лий гын...

Кэлдыбай адак ала мом йэша-рынэжэ ыльэ, омса воктэнэ пэш „сырвык-сорвык“ вургэман палыдымэ йэнгым ужат, ыш кошартэ.

Тидэ жапыштэ апшат Кури возак гыч шолшо күртным луктат, сандалэш пыштэн пэрэн колтыш.

„Чыж-чож“ тул падраш влак шыжалтыч. Кок парчак Максим шараварыш мийэн кэрылтэ. Шыкш дэнэ пырльак когар үпш нэрышкыжэ пурыш.

— Ай-ай-й, пүшкыл пушыч, Кури,—маньэ Максим.

— Тидэ пүшкылмо мо, тэвэ рвэзэ комунист-влакэт пүшкыл пуат гын, тунам чотырак түргалтэш. Пожалэ, йолашэтшат от код,—пэлэштыш Тапай.

— Тунам вара мый гайэм ли-

йат,—маньэ омса воктэнэ йорло йэнг гай койын шогышо марий.

Тидэ мутым кольят, Тапай ыльжэ.

— Тыйжэ, родо, кусо лийат?—йодо.

— От вожыл мо тыгэ йодашыжэ, чай пазарыш миймэт годым аракамат икана вэлэ огыл пурэн йүнат... Лопка йэр Кпитоным мондышыч мо?—пэлэ шыргыжалтыш öрдыж марий.

— Ой, йумо аралэ! Мо, чылт пьтэнатыс,—Тапай öрдыж марийлан кыдым шуйалтыш.

— Ала тэмданат комунист-влак улыт?—Максим йодо.

— Улыт ыльэ да... иктэ коддэ мэнуным йэрэш йүштылтышна. Кызыт шыпланэныт.

— Мланнат тыгэ күлэш,—иктэ пэлэштыш.

— Опай, пашатым мондышыч мо?—руальэ Тапай.

Опайым луйаш төчымö йала иктыланат кугу нэлыжымак ыш кондо гынат, Логин йал поян кашакым йатырак чуриктарыш. Тунам куд йэнгым нангайэн пэтырэн, чурмаштэ йатыр шинчыктышт. Молыжат „ындэ логалам“, „ындэ толын шуыт“ манын, чытырэн илышт. Титаканжат, свэчылжат тунам пэшак шукын улыт ыльэ. Вич шүдö йэнг утла, индэш йал гычын үжыктэн йодыштыныт. Кок слэдоватьыл кок арньа чоло йодыштын илэныт. А вара чыла матэрайалым погэн нангайышт да альат нымогай увэрат укэ. Ныл судыш үжыктэн огытыл. Ны йыла пытэн манын увэртэрэн огытыл. Сандэнэ поян-влакэт лүдын илат.

— Мый шонымаштэ кажнылан ышкэ шочшыжым кучыман. А ачаважым чумыр калык кучыман.

Тыгэ вэлэ йён, моло сэмын ышташ
ок лий,—йэшарыш Тапай.

Тидэ кэчын апшат кудыш йорло
альэ ўшанаш лийдымэ ик марда
оза иктат ыш тол. Садлан пойан-
влаккан кангашэн кийашышт пэш
йён лийэ. Комсомол йачэйкым ша-
латышашлан нуно түрлө йёным
кычалыч, түрлын кангашышт.

Кантор йал гыч Пөтья ик ну-
малгыш книшка, плакат да вождь
дэн писатыл-влакын сүрэтыштым
нумал тольо. Книшкажым йумо
шөрлык йумакэ чумырэн оптыш,
а плакат дэн сүрэт-влакым ойырэн
кодэн, пырдыжэш пижыктылаш тў-
нгальэ. Сүрэт йумалнэ „Карл Маркс“
„Ф. Энгельс“, „Чэрнышевский“, „Го-
голь“ да моло түрлынат возгалымэ.
Нинын коклаштэ шукыжо нэргэн
Пөтья колынат огыл. Тугэ гынат,
ышкэнжым тыгэ ўшандара:

— Нинэ, очыний, кугу йэн улыт
дыр, садлан сүрэтлэныт,—шона.

Тидэ жапыштэ апшат кудо гыч
Пөтьян изажэ толын пурыш.

— Йумо шөрлыкшым молан кар-
гэт,—манын, тудо пэрвойак шөр-
лык воктэлан пыжыктымэ „Карл
Маркс“ дэн „Ф. Энгельс“ сүрэтым
кушкэдын, кўвар ўмбаке шуэн
колтыш.

— Чыла кызытак погэн нан-
гайэ, укэ гын, иктэ коддэ тулыш
кышкэм,—йолым тошкалын-тошка-
лын кычкырал колта Кури.—Ыш-
кэжат тыштэ ит шого. Антихрист
игэ дэнэ пырля мый илэн ом кэрг.
Лэк манэм! Альэ кучэн луктын
шуымым вучэт.

Канторйал гыч толшыжла Пөтья
тыгэ лийам манын чылтат шонэн
огыл ыльэ. „Ныгэ дэчат лүдмө ок
кўл, комсомол полша“ манын, Ми-
хайловат ойлэн ыльэ. А кызыт
чылт орын шогальэ, нымом шонэ-

нат ок мошто. Йылмыжат тўншө
гай лийын, ик шомакымат ойлэн
ок кэрт.

— Тыланэт йылмэ дэнэ ойлымо
ок йөрө ужат, альэ омсам от му.
Тэвыс уна омса,—маньат, Пөтьам
кугу шэм копажэ дэнэ шў гычшө
кучэн, омса вэлышкыла „тын-тын-
тын“ вэлэ ошкылыктыш.

Омса чот пэрымэ дэнэ комдык
почылт кайэн пырдыжыш „пргоп!“
мийэн пэрныш. Пөтья вэс пөрт ом-
сашкэ санга дэнэ мийэн шунгалтэ.

— На, горэтымат пырляк нан-
гайэ, мыйын пөртым ит амыртыл,—
манын, книшка орам Пөтья ўмбаке
„ву-у-ушт“ шуэн колтыш.

Книшка ора йумач кыньэлмэки-
жэ, пөртшө шорыкла нимом шо-
ныдэ, Пөтья кудывэчэ йыр савыр-
нэн, пакчашкэ лэктын ошкыльо.

Йүд йумачынла пычкэмыш йүд
йал ўмбаке шарлэн толэш. Йүштө
мардэж пызлэ уам тарватылэш.

Пөтья пызлэ йумач мийэн шога-
лын, эртышэ илышыжым шонэн,
йүкым лүкдэ шорташ тўнгальэ.
Колшашыжэ пэлэш ачажын орен
куршталмыжэ ушышкыжо пура.
Ачажэ колымо годым Пөтья ныл
ийаш вэлэ ыльэ. Садланак ачажэ
колымылан чылтат ыш ойгыро.
Тойаш нангайымышт годым пөрт
коклаш кўзэн, карниз кокла гыч
ончэн кодо. Ик мыньар жап эрты-
мэкэ аважэ йүаш, түрлым кычал-
тылаш тўнгальэ. „Мыйын марлан
кайышашэм тый кучэн ашнэт“ ма-
нын, Пөтьамат чўчкыдын кыра
ыльэ. Вара Пөтьам да Пөтьян шў-
жаржым Маринам кудалтэн, Кук-
шо-Корэм марилан марлан кайыш.
Тунам Пөтьам Кури изажэ аралы-
шыла койо. Садлан Пөтья ачажэ
нэргэн ойганэн шонэн огыл.

Кызыт Пөтьян пытартыш энэр-

тышыжат пытыш. Йӱратэн илымэ
изажэ сурт гычшо поктэн лукто. Ти-
дэ Пӱтьалан пэшак нэлын чучо.

Ышкэтын илэн кунам мый сур-
тым погэм, кӱ мланэм полшаш тӱ-
нгалэш. Умыр мучко орланэн или-
мэшкэ лучо ышкэмым пытарэм
гын, сайрак лийэш. Илэнат ныгэм
ом куандарэ, колэм гынат, ныгат
мый вэрчэм ок ойгыро,—шоналтэн,
пызлэ йӱмач тарваныш.

Пызлэ дэч умбалнырак монча
шинча. Тидэ мончам Пӱтья ышкэ
кидшэ дэнак чогаш полшэн. Сад-
лан ончэн эртышыжла, тудлан
монча пэшак жалын койын кодэш.

— Чэвэрын, монча, ындэ пураш
ом тол. Альэ маркэ мушкын ашны-
мэтлан тау,—манын, апшат кудо
вэлышкыла Пӱтья эрта.

Апшат кудо дэч корэм тӱрыш
мӱндыр огыл, курыкым волэтат,
туштак. Тэний пийам пийалымышт
дэнэ корэмыштэ вӱдшат шуко уло.
Адак ончычшат кэлгэ выньэмлаштэ
вӱд эрзак тич шинча.

— Ий кызыт кӱжгӱ огыл, вакэ
укэ гын, пудырташат лийэш,—ма-
нын, Пӱтья вӱд тӱрыш мийэн шо-
гальэ.

КЭЧЭ ПЭШ ЧОТ ырыкта. Млан-
дэ умбалнэ чара йолын кошта-
шат ок лий: кэчэгут мландэ умбакэ
шокшо кэчэ йол йогымо дэнэ млан-
дэ тул гай ыра. Йӱр пэшак шукэри-
сэк лийын огыл. Садлан олыкышто
шудат кошкэн пытэн, шурно пасу-
ат шэмалгын койын вэлэ шинча.
Кушто ик вэрэ шочшо йырвык-
йарвык шурно мландымап пэтырэн
ок кэрт. Пушэнгэ лышташат кок-
лан нарынчэмын.

Вольык пасушто мӱшкырым тэ-
мэн ок кэрт. Ушкал-влак кэчыва-

лымак пасу гыч пӱртылын, урэ-
мыштэ ломыж коштыт. Йэн-влакат
вуйыштым кумык сакэн, ойгырэн
коштыт. Нуно кажнэ кэчын пасуш-
ко лэктэдэн ончат, пыл помышыш
вуйыштым нӱлтат.

— Кэч ик кана сай йӱр толшаш
ыльэ. Киндэ чылт кошкэн пытэн
вэт,—маныт.

— Ындэ ижэ толэш гынат, кин-
дым шукак от нал, кӱлэш жапшэ
эртэн,—манэш вэсыжэ.

Тидэ жапыштэ Логин йал ком-
сомол йачэйкыланат паша шуко
логальэ.

— Тэ йумым огыда шотло, мыс-
кылэда. Сэдлан мэмнам йумо кар-
гэн. Тэмдан вэрч чумыр калык ор-
лана,—манын, комсомолэц-влакым
шудалыт.

Лушкыдырак комсомолэцшэ тыгэ
вурсымо дэч лӱдын, комсомол гы-
чат лэкташ тӱнгальыч.

Тидэ жапыштэ Пӱтья дэн Чормак
Элэксэй Волкомолышто пашам ыш-
тэныт. Ышкэ йалысэ комсомол йа-
чэйкыжымат нунак вуйлатэныт.
Садлан нунын умбак кок пачаш
нэлэ паша логалын. Моло йаллаш-
тат комсомол йачэйкэ влак томам
шӱлат. Туштат пойан-влак комсо-
мол йачэйкэ-влак ваштарэш тӱрлӱ
амал дэнэ пэш вийан кучэдалыт.

Лопка йэр йалыштэ комсомол
йачэйкым шалатышашлан кулак-
влак лӱмын ик йэнгын мӱкш омар-
та гыч мӱым шолыштын, ик ком-
сомолэцын вӱташкыжэ нарийэн то-
йэныт. Вара обыск дэнэ мийэн,
тудо мӱым муыныт да чумыр ком-
сомол йачэйкым шолыштмашэш
титақлэныт. Тидэ амал дэнэ чыла
комсомолэцым кырэн, йэрэш йӱш-
тылтэныт.

Лопка йэр комсомол йачэйкым йол
умбак шогалтышашлан Пӱтья дэн

Элэксэйлан ик арньа годым Лопка йэр йал гыч лэkdэ пашам ышташ логалын. Тунам кандаш кулакым кучэн, Чарлашкэ колтышт.

Ик мыньар кэчэ гыч „кучэн колтымо кулак-влак мөнтö пörтыльыч“ манмэ үвэр шоктыш. Ала тидыжат моло кулак-влакын шулдырыштым куштыш, ала кулак-влакын үдымö урлыкыштлан шытэн лэкташ мландыжэ сай пушкыдэмшэ улмаш,—кэч кузэ гынат Лопка йэр почэш мөло йаллаштат кулак-влак вуйыштым чотыракак нөлташ тўнальыч.

Шужэн пытышэ крэсаньык-влак тугакат пэш чот шыдэшкэн коштыт.

Ик пычкэмыш кастэнэ Максым пöрт воктэл изурэмыштэ Пöтья Ониса таңжэ дэнэ шинчылтын.

Моло рвзээ дэн үдыр-влак малаш кайэн пытэныт. Нинэ дэч моло изурэмыштэ ныгат укэ. Онисам кыдал гычшэ öнталын, пэл кидшым пулвуйышкыжо пыштэн, öрдышкө, корэм үмбакэ Пöтья ончэн шинча. Шинчажэ пычкэмыш йүдым шүтымыла тура онча.

— Мом тыгэ лүйэт, Пöтья,—йодо Ониса.

— Лүймаш укэ, ик онгайым шонэм,—манэш Пöтья.

— Ала мыланэмат ойлэг. Тыгэ пöкмөрла шинчэн йыгыжгэтат укэ гын.

— Изиш чыталтэ, альэ шонэн шуктэн омул.

Адак мут пытыш. Адакат йокрок пычкэмыш гына кодо. Онисан умша көргыштö изин шүшкымö

йүкшым от кол гын, нинэ ала көн
ұмылка койыт манын вэлэ шонэт
ыльэ.

Укэ, Ониса ок чытэ. Пөтья могы-
рыш мэлын савырнышат, ныжыл-
гэ кидшэ дэнэ Пөтьан онлашыжым
нөлталын, шинчашкыжэ тура он-
чалъэ.

— Мом шонэт, Пөтья, ойло.

Онисан шокшо шұлышыжө Пө-
тьян шұргым ырыкта. Тулла йү-
лышө шинчажэ Пөтьан көргышкө,
шұмышкө вошт пурэн, вұрым тар-
вата. Вычкыж тұрвыжө шупшалаш
вучымыла койэш. Пөтья вийнэн
шинчэ, Онисам пэнгыдын өндалын,
„чоп“ шупшалъэ. Вара шыргыжа-
лын ойлаш тұнгалъэ.

— Шинчэт, Ониса: тый тура от
лий ыльэ гын, мэ кызыт тыгэ шин-
чэн огына кэрт ыльэ. Мыйын ол-
мэш ала кө иктажэ вэсэ тыйым
өндалэш ыльэ.

Ониса ыш умло. Öрын Пөтьам
тура ончэн шинча.

— От умло мо?

— Чылт укэ,—маньэ Ониса.

— Умаштэ шыжым, комсомолыш
пурымэкэм, изай пэш чоныш вита-
рышат, мый вұдыш пурэн кайаш
мийышым. Ий кылмэн. Садлан
кэлгырак выньэм турам кычалын,
вакым шұташ шонэн шогэм ыльэ.
Тидэ жапыштэ кұшыл пийаштэ
мурымо йүкым колъым.

— Могай мурым, кө мурэн?—чы-
тыдэ йодэш Ониса.

— Чытэ изиш, чыла раш ойлэм...
Кө мурымыжым ом ойло, мурал-
тэн гына пуэм. Тый вара ышкэ па-
лэ. Тудо тыгэ мурыш,—маньэ Пөтья.

Умша көргө гыч пэлэ йүкым
луктын, эркин Пөтья мураш тұ-
нгалъэ:

„Вү-ү-үдшат йо-ога
Сз-з-эржэ кодэ-эш

Лышташыжэ йо-о-ога
Пушэнгыжэ кодэ-эш.
Мэ-эжат мурэна
Мурнажэ ко о-одэш,
Ой ко-одэш, ко-о-одэш
Мотор танна кодэш...“

— Ындэ палышыч! Кө тидэ мурым
йөрата?

Ониса шыргыжалтэн, Пөтьам
ышкэ дэжыжэ шупшыльо да шуп-
шал колтыш.

— Умбажыжэ ойло,— пэлэштыш
Ониса.

— Умбажыжэ пэш шуко ойлы-
шашэм укэ. Тыйын мурымэт ышкэ
мурымэмла чучо. Чынжымак, тунам
млэнэм тидэ мурым мураш күлэш
ыльэ... Тунам тый мыйын көргө
вийэм пөртылдышыч. Изай дэч
лүдмэмат пытыш. „Тыгай мотор
танэм дэнэ сурт дэч поснат илэн
кэртам“, манын шоналтышым да,
сэрышкыла мөнгө ошкылым.

Пөтья Онисам ышкэ онгышкыжо
шупшылын, чоткыдын өнтальэ да
туп гычшо вүчкалтыш. Ониса Пө-
тьян кид гыч мучышташ төчымыла
тарваныш. Пөтьалан тидэ ыш
кэлшэ. „Ойлымэм дэн йөратымы-
жым шөрышым мо“ шоналтэн,
шинчашкыжэ ончалын йодо:

— Ала йоңылыш лийнам, ала
тый мыйым от йөратэ?

— Ом йөратэ гын, тынар пичкэ-
мыш йүд мартэ пэлэнэт ошат шин-
чэ ыльэ,—йол йұмажыжэ ончэн,
Ониса пэлэштыш.

— Молан вара өрдышкө ончэт,
савырнэ,— Пөтья Онисам пулыш
гычшо кучэн савырналъэ.

Тидэ жапыштэ ұлныла йэнг ош-
кылмо йүк шоктыш. Изиш лиймэк
Чопайын пийжэ опталтыш. Тудын
йүкэш моло пий-влакат пожалтыч.
Пий йук тымык пычкэмыш йудым
пудратыш.

Ик вэрэ:

— Ам-ам-ам!

Вэс вэрэ:

— Ом-ом-ом!

А кумышыжо шодо логаржэ дэнэ лоргыкта вэлэ.

— Кө тидэ коштэш!—кок йэнгын лишэммыжым ужын, Пөтья йодо.

— Мэ шангысэк тыйым кычал коштына. Мөнгышкэтат кок кана мийшна. Ала имнэ пукшаш кайэ-нат манын, кукшо корэм олыкышкат мийэн толна,—Пөтьамыт воктэк мийэн шогалын, Элэксэй пэлэштыш.

— А тидыжэ кө?—лапрак лийын, Элэксэй дэнэ пырля толшо рвззым палаш төчэн, Пөтья ончалыэ.

— Йыныс Мичуш,—маньэ Элэксэй.

— Молан вара пэш күлэш лийым?—Пөтья йодо.

— Сэкрэт уло.

— Мо сэкрэтшэ можо, ойло. Ониса дэч лүдмэт ок күл. Тудо вашкэ ышкэак комсомолка лийэш,—маньэ Пөтья. Вара Ониса мogyрыш савырнэн, вачыжым пэрэн йодо: тыгэ вэт Ониса тангэм!

— Тэ пурэн улыда гын, мланэм молан ок лий. „Удрамаш дэн пөрийэнгын праважэ ик гай“ маныдас ышкак.

— Молодэц, Ониса! Тыгэ күлэш. Тэат пурэда гын, мэмнан вий куатлэ лийэш. Вара поян-влаклан шүлалташ эркым огына пу,—Элэксэй—ат Онисам вүчкалтыш.

Вара чыланат пөрньа үмбака погынэн шинчычат, Элэксэй ойлаш тўналыэ.

— Шучко паша лишашлык, Пөтья йолташ. Мланна тачак тидэ шучко ваштарэш ышкэнан вийым шогалташ күлэш. Кулак кашакэт киндэ магазиным шалаташ йамдылалтэш...

— Ну тидыжэ нунылан ок тўкнө. Тыжак шўйыштым кўрлыт,—ўшаныдымыла Пөтья ойла.

— Ёршаш чылт укэ. Кызыт шужышо калыкым тарваташ пэш лийэш. Киндэ вэрч шужышо йэнг ала кушкат кайа,—ўшандара Элэксэй.

— Мый ышкэ ужынам,—коклаш пурэн Мичуш пэлэштыш. — Мый шангэ йўд ороллан коштшэмла Кэлдыбай кудышто тулым ужым. Чакырак мийшым: мутланымэ йўк шокта. Чылажымак ыжым палэ. Кэлдыбайын, Тапайын, Водыр кугызан, кукшо корэм поян Тмапийын йўкыштым рашак кольым.

— Вара мом ойлат?—Пөтья йодо.

— „Эрла магазин пудырташ кайэна. Моло йаллаштат тарванаш көнат“ маныт,—Мичуш умылтара.— „Комунист дэн комсомолэц-влак шижыт гын, нуным нийалына“ маныт.

— Мичуш чыным ойла. Мыйат шангэ ватэ влак коклаштэ тыгэ ойлымым колаш төчышым.

— Кө, кушто тугэ ойлат?—Элэксэй дэн Пөтья иканаштэ йодыч.

— Кэчывалым Максим ватылан тувыр мушкаш полшаш мийшы-мат, Тапай ватэ дэн Максим ватын йышт мутланымыштым кольым. Вўта воктэн мутланэн шогат ыльэ, вара мыйым ужыч да чарнышт. „Пөрийэнг-влак магазиным шалаташ кайаш ойлат“ манын, Тапай ватэ ойлыш,—умбакыжэ Ониса йэша-рыш.

— Мый тыгэ шонэм...—Пөтья ойлаш тўналын ыльэ, но мутшым кошартэн ыш шукто: тидэ жапыштэ Максим вўта шэнгалнэ „шорт“ шоктыш.

Чыланат йўк шоктымашкэ ончал колтышт. Пылышым шогалтэн пэш колыштыт. Укэ, шып.

— Навэрнэ пий коштэш дыр,—
Элэксэй пэлэштыш.

— Мый тыгэ шонэм: магазиным
вий дэнэ аралаш чыла комунист
дэн комсомольэц влак погынэна гы-
нат, огына сэнэ Мэмнан оружий
шагал. Пазар йал гыч польшым
йодаш күлэш. Тушто кажнэ ийын
кум вольсын допризывник-влакым
туныктат. Садлан тушто оружийат
шуко уло. Ала иктаж коло йэнгым
колтэн кэртыт да мланна винтов-
кым пырляа колгат. Тыгэжэ ыш-
жэнан организацыгэ могэ мэ иктаж
витлэ воружон йэнгым погэн кэр-
тына,—маньэ Пётъя. Вара изиш
шоналтэн шинчышат, йэшарыш,—
Логин изай дэк мийэн ончышаш.
Тудо мом ойлэ, ала иктаж вэс йо-
ным муэш.

— Пазар йалыш колташ көнэна
гын, көм колтэна? — Элэксэй йодо.

— Тыйын шольбычым, Кстичым
колтэна гын, мо лийэш?

— Кстич дэн пырляа мыйат кай-
эм,—Мичуш пэлэштыш.

— Тыгэ эшэ ўшанрак, — Пётъя
жоныш.

— Айста тугэжэ Логин изай дэк
кайэна, — манын Элэксэй тарва-
ныш.

Элэксэй почэш молат кыньэл шо-
галыгч.

Рвэээ-влак почэш Ониса ыш кайэ.
Пётъямыт каймым Выльып пөрт
лукэш шогалын изиш ончэн шогыш
да, вара мөнгыжө ошкыльо.

Изурэм пустанэ.

И VII
ЎДЫМ ЛОГИН дэнэ йатыр
шинчылтмышт дэнэ Элэксэй эр
пэлэш ижэ мөнгышкыжө толын
пурыш. Кугырак шольбыжым Ксти-
чым кычкырышат, пазар йалыш
жудалаш күштыш.

— Тэвэ тидэ пакэтым Волком
сэкрэтар Павловлан пу,—маньэ.—
Отвэтшымат пырляак кондо. Тый
дэнэт пырляа Мичуш кайа. Йара
имнын кайза, укэ гын, вашкэ
мийэн огыда шу.

Кстичын кайаш тарванымэшкы-
жэ волгалташат тўнгальэ.

Нарочный-злакым ужатэн кол-
тымэк, Элэксэй окна йанакэшэнэр-
тэн шинчын, урэмыш ончаш тў-
нгальэ.

Элпай-сола вэлым эр ўжара ка-
вам волгалтарэн кыньэлэш. Пыч-
кэмыш йүд кас вэлышкыла нуш-
кэш. Пычкэмыш йүдым поктымы-
ла, эрвэлым изи мардэж пуалэш.
Логин йал ўмбач эртышыжла тудо
пушэнтгэ вуйым лўнгыктэн кода.
Элпай-сола корно ўмбалнэ кок
имнэшкэ кудалгыч койэш.

Элэксэй Логин дэнэ мутланымы-
жэ нэргэн шонэн шинча. „Логин
чылт лүддымө айдэмэ. Магазиным
шалаташ кулак-влакын шонымышт
нэргэн ойлымым чылт өрдэ ко-
лышто, пуйто тидэ лийшашым он-
чычак вучэн шогэн. Мый гын, Ми-
чуш дэч тидэ увэрым колмэкэм
шогалашат вэрым мудымо гай лий-
ым. Мом ыштэт, ужын коштын
шол тудо, мэмнан гай ужар вуйан
огыл. Рэволюцэ дэч ончыч эрэ
Озан олаштэ илэн, пашазэ йэшэш
шуаралтын. Садланак тудо пэнгы-
дэ шўман“,—шона Элэксэй.

Элэксэйын ушышкыжо адак пэш
шуко моло шонымашат пура. Но
иктыжат вуйэш пэнгыдын шинчэн
ок код, адак мучашышкат ок шу.
Иктэ почэш вэсэ, — ластыкын-лас-
тыкын эртат. Элэксэйым омо пэш
пызыра, шинча комдышыжо вийэ-
шак вола.

Малэн колтыш.

Макйўмал корэмыш Элэксэй им-

нэ пукшаш мийэн. Имньым вүранлымэкыжэ тумо йўмак мийэн шөрмычым гына сакэн шуктыш, Канторйал вэлыштыла пэш шуко калыкым ужо. Крапльам, шаньыкым, товарым нумалыныт. Кычкырат, мушкындым рўзат. Ватэ-влак шарпанымат пидын огытыл, шала ұп дэнэ ошкылыт. Нунын кыдысэ шовычыштым, ұпыштым мардэж шэнгак шупшэш, ала кō койдымо йэн шэнгач шупшын кучымыла койэш. Йэн-влакын йол йўмачышт шыкш кыньэлмыла койын пурак тўргалтэш.

— Кушко нинэ тынарын кайат,— орын шона Элэксэй.

Тидэ жапыштэ Ложаш энэр вэлым йара имньэ дэнэ Пōтья кудал толын шогальэ. Имньыжэ пэш пўжалтын, кызыт вўд гыч лэктын шогалмыла вэлэ койэш. Пōтья ышкэжат пэш шўлэштэш, ойлэнат оккерт:

— Ва-ва-вашкэ! Вашкэ! манам,— оила тудо.

— Кушко вашкашыжэ?— йодэш Элэксэй.

— Отуж мо, уна, калыкым! Логин изайым пушташ кычал кайат. Тудым утараш кўлэш. Калык мийэн шумо дэч ончыч исполкомыш мийэн увэртарышаш. Тудо тушто нымом шиждэ шинча чай.

Элэксэйат имньыж дэк содор куржын мийыш. Вўрангым рудэнат ыш шого, чот шупшылыат, вўран „шорт“ вэлэ шоктыш: кўрльō.

Ложаш энэр коч вик корно дэнэ Пōтья дэн Элэксэй Канторйалыш пэш кудалыт. Имньэ умша гыч паргына лэктэш, шадыргэ пушыж дэнэ Элэксэйын мogyрым шэргылтара. Коклан икана имньышт „шрок!“ да „шрок!“ пўргал колтат. Йал эрэ лишэмэш. Тойдэмыр-со-

ла вожын корнат „пылт“ вэлэ койын кодо. Кайыкла писын кайат.

Калыкат йал вуйыш лишэмэш. Кычкыралмэ, тужмо йўк рашрак шокта.

— Айда имньэт чотырак покто, Пōтья. Кузэ гынат нуно дэч ончыч йалыш мийэн пураш кўлэш, укэ гын нуно мэмнан корным пўйалат,— кычкыральэ Элэксэй.

Укэ, толашымышт арам лийэ. Нуно дэнэ пырльак Канторйал йал вуйыш калыкат мийэн шуо.

— Пōтья дэн Элэксэйжым кучышаш,— шоктыш йэн рўчаштэ.

— Кучышаш, кучышаш! Нуныжат Логинын игыжак улыт. Кучэн пуштшаш,— кычкырат молышт.

Коран кудалаш Элэксэй шөрмыч кылым шупшылаш тўнгалын ыльэ, кидвурго гычшо Тапай ватэ шуарвондо дэнэ шолэн колтыш. Элэксэй имньэ ўмбач пōрдын волэн, сангажым капка мэнгэш мийэн пэрыш. Шолт!— шокшыш.

Элэксэй „пурт“ пожалтэ, сангажым нийалтэн колтыш.

— Ай-ай-йа, йанакэш пэрышыш ужат,— маньэ.— Тэвэ капка мэнгэт кушто улмаш. Ха-ха-ха— воштыльо.— Адак кидвургэм пызырэн малэнам ала мо, пэш коршта,— маньын, нийалтэн онча.— Шукат малэнамыс малаш шонэн омул ыльэ. Ты мартэ магазинжымат шалатэн пытарэныт дыр,— шоналта.

Упшыжым содор упшалыат, урэмышкэ лэктын кайыш.

Ўлнō Вōдыр кугызан пōрт тураштэ йэн-влак шукин койыт. Рўжгат, коклан вурсэдалмыла шокта. Ик йэн кўшкō кўзэн шогалын да, пэш оила, кидшэ дэнэ лупшкэдылэш.

Элэксэй йэн погынэн шогыманькэ ошкыльо.

— Молан альэ мартэ толын отыл?—Элэксэй ваштарэш лэктын, Пётъя йодо.—Тыштэ, уна, мэмнам пэш ишат. Логин изай кунар кана шогалын ойлыш, огыт колышт.

— Пазар йал гыч нимо увэр укэ?—Элэксэй йодо.

— Нимат укэ. Толын огыт шу, маньын лүдылтэш. Очыний, орышо йэн-влакым мут дэнэ сэнгаш ок лий, иктаж кумло воружон йэн күлэшак ыльэ.

— Уна толыт, толыт!—ўлыл му-чашыш ончыктэн, иктэ кычкы-рральэ.

Чынак, Кукшо-Корэм йал вэлым иктаж витлэ йэн толгыч койэш.

— Йолташ-влак, ушдам кучыза! Вэт кызыт магазиным шалатэда гын, мом вара ўдэда. Шыжэ агажэ нэр йумакадак толын шуын вэт.

— Ага мартэ шужэн колэт гын, вара кёлан күлэш тыйын сэмэнат!—Максым тужэш.

— Йолташ-влак, колыштса! Кочкаш киндэ вашкэ лийэш. Кострома дэн Ивановознэсэнск гыч мэмнан областьлан кок пойээд киндым оптэн колтэныт. Тудо вашкэ Зелёный-Долыш шуэш. Иктаж кок кум кэчэ гыч мэ тудым йалышкына кондэн шуктэна. Чытыза изишак!

— Логинын киндыжэ улыс, пажалэ тудо тэмдам туныкта. Спэку-льант дэч шупшын налын опы-мыжым тудо иктаж кум ийыштат кочкын ок пытарэ. Шуралза ту-дым пүкэн гычшэ!—кычкырат.

Логиным Элэксэй вашталтыш. Красноармэйский картушым на-лын, пёкэныш күзэн шогальэ.

— Йолташ пошкудо-влак—кыч-кыральэ Элэксэй.

— Адак вэс нолнэр күзыш, — шоктыш шэнгэлнэ.

— Кум шүдö ий годсэк мэмнам Романов тукым тыштэ кучэн аш-ныш,—йол пундашыжым пэрал-тэн, Элэксэй ончыкта.—Кум шүдö ий годсэк мэмнам руш кугыжа пы-зырэн илыш.

— Чарнэ-э! Шүдö кана тидым колын улына. Мом мланна эрэ ик кол вуйым нултыктэт, тый киндым пу,—кычкыра Йогор.

— Налын шуза, мом ончэн шо-гэда!—моло дэч ончычрак толшо ик Кукшо-Корэм. марий кычкы-ральэ.

— Йорло пошкудо влак, тэмдам пойан кашак онталэн нангайы-нэжэ. Нунын ўдашышт шурно уло, магазиным шалатэда гын, тэак ур-лык дэч посна кодыда. Кочкашда-жэ вашкэ киндэ толын шуэш. Со-вэт власть тыланда полшаш тўна-лэш,—Пётъя уло кэртмыжым кыч-кыра.

— Шуко полшыш совэт влас-тьэт!

— Кушто мэмнан киндыжым ужы-нат?!—кычкырат.

— Туржын налза, мом ончэн шо-гэда,—пойан Тмапи кычкыра.

— Туржын налаш Опай жап огыл, ындэ власть пэнгыдэ,—ик йорло марий Тмапи нэр воктэк мушкындым ончыктэн ойла—күлэш гын, мэ тэмдам туржына.

— А, тэ тыгэ шонэда. Пошкудо-влак, колыда мом ойлыш. Нунын вэрч мэ тыгэ шужэн илэна да, нуно мэмнамак кучэн почкынэшт,—Тапай Эчан агытанла төршталтыш.

— Айста кайэна, магазингэ, ис-полкомгэ шалатэна. Ок күл мланна тыгай власть. Ожно тыгэ шужал-тын огыл,—Кэлдыбай ошкылаш тўнальэ.

— Айста! Айста!—молат тарва-нышт.

Пойан-влак почэш калык пэлыжэ утла ошкыльо. Йорло-влак да ик мыньар марда крэсаньык-влак вэлэ вэрэшыштак шогэн кодыч.

— Пöтыр, код, кушко кайэт,— Васлий кычкыра.

— Кайэн ончэм, ала иктаж пуд мланэмат логалэш.

Изиш кайымэк адак лу-лучко йэн ойырлэн кодо.

— Йолташ-влак, айста мээт кайэна, мом тыштэ нэрэн шогэна,— йорло дэн комсомолэц-влак могырыш савырнэн, Логин пэлэштыш.— Мэ шалаташ огыл, а вий дэнэ магазиным аралаш тўнгальна.

— Айста кайэна!

— Айста!

— Мэ йолгорно дэнэ вигак кайэна, нуно дэч ончыч мийэн шуаш кўлэш.

— Пöтья, Онисат кушко мийэн?— ұлычла йара имньэ дэнэ кудал толшо ұдырым ужын, Элэксэй йодо.

Ониса толмым вучаш Пöтья моло дэч ойырлэн кодо.

— На, содор луд,—маньэ Ониса, помыш гычшэ луктын пакэтым пуыш.

Пакэт ұмбалнэ „Волкомыш, Логинлан“ манын возымо.

— Пöртылза!—кычкыральэ Пöтья. Вара кўшкө нөлталын, пакэтым ончыктыш.

— Кужак муыч тидэ пакэтшым, кө пуыш?—Онисалан имньэ ұмбач волаш полшышыжла Пöтья йодо.

— Чытэ тэвэ изиш шўлалтымэшкэм, пэш чот кудалынам, шўлышэм пич лийын.

Логин да моло йорло-влэк толын шогальыч.

— Мо тугай, молан савырышыч?—Логин йодэш.

— Тэвэ тыланэт пакэт уло, луд,— Пöтья шуйалтыш.

Логин пакэт ұмбалым изиш ончалыат, ик лук гыч кучэн конвэрттым кушкэдэ. Писэ шинчажэ кагаз ластыкыштэ куржталаш тўнгальэ. Лудмыжо сэмын тўсыжө койнылыжэш.

— Ындэ колыштса чыланат,— маньэ Логин. Запискам йўкын лудаш тўнгальэ:

„Пагалымэ Логин йолташ!

Сэрышэтым налынам. Полышым иктаж коло воружон йэнгым колтэм. Кажныжэ кок винтовкым намийа. Тыландат коло винтовко лийэш. Жапыштэ мийэн огыт шу гын, кузэ гынат аралаш төчыза. Мый колынам, тэмдан тўнгалтыштак жэртвэ лийын, но тидым чыташ логалэш. Тугай жапыштэ мэ кызыт илэна, чыла чытыдэ ок лий.

Тыйын йолташэт—Павлов“.

— Акө тугай жэртвыжэ?—йодын, Элэксэй Ониса могырыш ончал колтыш.

— Ониса вуйым кумык сакэншып шога. Ош изи парняжэ дэнэ шовыч мучашыжым кучылтэш. Шўм пырткымыжэ шовыржо вошт палэ.

— Мо лийын, Ониса, ала тый шинчэт,— Ониса вачыш кидым пыштэн, Пöтья йодо.

— Имньэ пукшыма гыч мэмнан Сэмон имньым кондэн огыл. Вара мый эрак имньэ кычалаш уржа вэчыш кайышым...

— Вара?—чытэн кэртдэ Логин йодэш.

— Вара имньым йўлшө корэм вэс вэлан кучышымат, корно дэнэ толам ыльэ.. Кукшо-Корэм корно лэкмаш дэнэ кок йэнгым ужым...

— Кстичдэн Мичушым пуштынтыт мо?—Элэксэй йодэш.

— Пуштынжак огытыл, күзө дэнэ шуэрэн чот сусыртэныт...

— Кушто нуно кызыт улыт? Лэ-вэнтэй йодо.

— Лач Пазар йалыш кайышэ марийым вэрэштым да, тудлан пыштыктэн, Пазар йал больницыш нангайшым. Вара ышкэжэ комунист комитэтыш пакэтым пуртэн пуышым.

— Пакэтышым кушто муынат?

— Кстичын помыштыжо ыльэ. Больницыштэ вургэмыштым кудаשמэ годом лэктын возо.

— Молодэц, Ониса! Тыйым комсомолыш пурташ лийэш! — Логин вүчкалтыш. — А ындэ айста содор Комбо-шүргыш куржына. Отряд толмэш магазиным аралэн шогыкташ күлэш. Тый, Пөтья, тыжак код, ала титакан-влакын кышашкышт логал кэргат.

КИНДЭ МАГАЗИН утлыш. Кулак-влаклан шэмэр марий-влакын урлыкаш киндыштым кочкаш ыш логал.

Логин йал комунист, комсомолэц да йорло-влак Канторйал урэмыш пурэн гына шуыныт ыльэ, исполком шинчымэ мучаш гыч коло кум имньэшкэ кудаал тольыч. Пэлэнышт нуно коло кум уто винтовкым кондэныт. Логин дэн йолташыжэ содор гына тидэ винтовкым налын, отряд дэнэ пырля вик корно дэнэ, магазин толаш кайышэ-влакым авыраш куржыч. Тойдэмыр дэн Комбо-шүргө коклаш нуным поктэн шуын, мөнгө пörтылдышт. Главарь-влакым—пойан Тмапийым, Кэлдыбайым, Вөдыр кугызам да молым тужакак арэстоватлэн, Пазар йалыш пэтраш нангайышт.

Эрлашыжым кастэнэ Логин йалэш кугу погынымаш лийэ. Пөрньа үмбак күзэн шогалын, Логин пэш чот ойлыш:

— Йолташ-влак, пошкудо влак! Кулак-влак мэмнам, йорло крэсанык-влакым адакат ышкэ кулышкышт савырынэшт. Садлан нуно йорло-влак вэрч кучэдалшэ комунист дэн комсомолэц-влакым угыл шэнтгэч пуштэдат. Опай сэмын виш пушташ нунылан ындэ эрык укэ, влас пэнгыдэ. Влас сүмырлымым шэм корак-влак пэш вучат гынат, тудо ындэ ныгунамат лийын ок шу. Ышкэнан эл тушман-влакым вэлэ огыл, вэс эл империалист-влакымат чыла поктыл колтышна. Ындэ тушман-влакын үшан пытэн. Садлан нуно угыл шэнтгач пуштэдаш пижыныт...

Логин пүжалтшэ сангажым каргуз үмбалжэ дэнэ үштыльö да умбакыжэ ойлаш тўнгальэ:

— Тушманын шакшэ кидшэ тэнгэчэ мэмнан самырык борэц-влак үмбак логалын. „Опай изажым кошартышна гын, Мичушымат шокшыньэк пытарэна“ шонэныт чай. Пушташ төчышö шакшэ тушман-влакым пролэтар диктатурын писэ кэрдыжэ—чэка палэн нальэ. Нуно ындэ огыт утло. Кстич дэн Мичушым чэркэ старыс Вөдыр кугызан эргыжэ дэн Кэлдыбай кашак пушташ төчэныт. Нуно кызыт пэнгыдэ кидыш логальыч...

— Тэнгэчэ кулак-влак тэмдан ышкэндан киндым шолышташ, вэс ийланэт тэмдам шужыкташ шонэн нангайышт. Тэ, шукужо, мэмнан мутым ыжда колышт, кулак-влак почэш ошкылда...

Йэн-влак ышкэныштын титакышт дэч вожылыныт, Логинын йулышö шинчажэ дэч ышкэ шинчаштым шылтат, вуйыштым кумык сагат.

— Тэ мэмнан ойлан ыжда үшанэ. „Совет власть полшаш тўнгалэш“

манмынам ушышкыда ыжда пыштэ. Уна, тэвыс, кыдыштэм ончыза,—Логин кидшым кўшкө нөлтэн, кагазым рүзэн ончыкта.

— Тэмдан магазиным толаш каймыда годым исполкомыш нарьад толын. Мэмнан волысьлан совэт влас луаткок, тўжэм пуд киндым колтэн. Кажнэ йэдаклан ик пуд гыч логалэш! А тэ магазиным шалаташ коштыда, шўргыланда намысын ок чуч мо?

— Пэш кугу намыс,—манэш иктэ.

— Кыньэрвуй тыштак да, пурлаш ок лий,—манэш вэсэ.

Логин почэш пөрньа ўмбак чормак Элэксэй кўзыш.

— Йолташ-влак,—маньэ тудо.— Кугу зийан гыч мэмнам Ониса утарэн. Айда тудлан чумыр калык дэнэ таум каласэна.

„Роп-роп роп“ совым кырымаш йонгалтэ.

— Пошкудо-влак,—Ониса ойлаш тўнгалъэ.— Комсомолэц-влакым кулак-влакын пушташ тōчымыштлан мыйын вашмутэм тыгайэ: тачак комсомолыш пурэм.

— Кача-ать! Качать Онисам,— Логин кычкыралъэ.

Йэн-влакын вуй ўмбалнышт Ониса „пулт“ да „пулт“ койаш тўнгалъэ.

У ИЛЫШ ЫШТЫМАШТЭ

АЙРУША ПАВАЙ

Илыш гыч налмэ протокол

Са-му-ви

МИШКАН ЙАЛ. ¹7-лэтка школ.

Тыштэ экспэдиций эрвэл марий-влакын йылмыштым тунэмэш. Тачэ литератур йылмым тэргымэ

кэчэ, мэмнан пэчэтлымэ газэтым, кнагам калык ыгла гын, укэ гын, манын, экспэдиций палынэжэ.

Экспэдиций ончылно Айруша

павай¹, 63 ийаш. Колхозник. Окэн² ок моштэ. Шүвырчө. Шүвырым шоктэн тэний пэрвой прэмийым налын.

Айруша кошаррак, кужурак нэран. Пондашыжэ чалэмаш тўналын. Тамакам шупшмащ укэ. Аракам изишақ подылэш. Шүргө-вылыш гыч 40 ийашла вэлэ койэш.

Айруша павайын кызыт эн чот шонимашыжэ— „как нибудь кавказский шүвырым налаш“.

— Могай тугай кавказский шүвыржө?—манын йодымат, тудо мал дальэ:

— Кавказский шүвыр—тудо клапанан шүвыр. Шүвыронг гыч шүлыш клапан улмыж дэн лэктын ок кэрт. Пызыралатат, ижэ йүк дэн пырля шүлыш лэктэш. Тыгай шүвыр дэн мурым шокташ пэш айвāt. Онат ок коршто.

Айруша, „айвāt“ маньат, шүвылжымат тамлын нэлын колтыш.

Шүвырчө Айруша—колхоз илышын танжэ.

— Колхозышто кузэ илэда?—манын йодымат, чурийжым сэрйозно ыштэн:

— Айвāt, пэш айвāt илэна,—маньэ,—йумылан тау—киндэ уло, волюкаты погынаш тўналын.

— Колхозыштыда пашада кузэ кайа?

— Ничэво... айвāt... Тыгэракын кайа гын, илыш йөрала койэш... Машина пэш куго полышым мыланна пуа вэт.

— Сорла дэн кызытат түрэдыда, альэ укэ?

— Укэ манашат лийэш ала мо ындэ. Йужгынам гына, комбайнлан корным ышташ, ага тўрым сорла дэн түрэдыт... Варажым—эртақ ма-

шина дэнэ гына паша эртаралтэш.

— Машинажым огыт пудыртыл?

— Эн пэрвой пудыртылыт ильэ. Кызыт ындэ пудыртылмо ок шокто... Рвэзэ калыкэт машинәтым ку-чаш казыр тунэмэ. Айвāt ыштат.

— А тый колхозышто могай пашам ыштэт?

— Эргым коньухлан шога. Мыйат тушто полышкалэм: сўспаным да мойын ачалэм, кэрэмым пунэм пасум оролэм... Колхозышто паша чылаланат сита вэт! А мый паша дэч отказать нигунам ом ыштэ. Кэртмэм чоло эрэ ыштэм. Значыт, паша вэлэ пукша вэт.

Айруша павай мутланаш йөрата. Йылмылан—уста марий. Ойлаш ок өрканэ.

— Айруша павай, тый газэт окымым колынат?

— Колынам... Чүчкыдынак огыл. Мый вэт чомный йэнг улам... Макаганьэ, нэграмотный.

— Тугэ гынат, ушэтым ушкал кочкын огыл чай,—мыйат воштыл маньым.

— Ай-ай-ай кузэ ойлэт? Ушкал кочкэш ильэ гын, шүвыржымат шоктэн ом кэрт ильэ вэт!.. Мый такшэ шонэн моштэм... Райзвэ сылнынак ок лэк гын вэлэ?

— Йөра, павай! Шонэн моштымэтым палэн налаш тўналына... Мэ газэтым окаш тўналына. Тый мом умлымэтым мыланна каласэн пу.

— Йөра... Мый колышташ такшэ пэш йөрэтэм.

— Пэрвой май пайрэмым колынат чай, павай?

— Колынам. Тудо пэш айвāt пайрэм. Шошым лийэш вэт?

— Колышт, павай! Мый тыланэт „Комун корно“ газэт гыч изишақ окэн пүэм. Умлэт гын?

¹ Кугузай

² Лудын

Айруша шып лийэ. Пылышым шогалтэн, колышташ тўнгалыэ. Мый вара лудын пушым:

„ССР Ушэмыштэ шэмэр-влак коммунист партий вуйлатымэ дэн социализм ыштымэ фронтышто тўнхамбал историйыштэ лийдымэ сэнгымаш-влакыш шумаш дэн пэрвой майым пайрамлат“.

— Умлышыч, павай?

— Луд-йа адак. Мутшо чыла марла да, савыртышыжэ ала молан вэс тўрлын чучэш.

Айруша шўргыштө ала могай досадэ койо.

Мый адак кок кана окэн пушым. Айруша тўрвыж дэн оқымо почэш мутым каласэн кайа. Шинчажэ йывыжгын ала мом мўндўрк шонэн онча. Парньажэ, мут пэлэштымыж годым, „пырт-пырт“ тарванылэш. Айруша уло капшэ дэн шижын умлаш тōча.

— Умлышыч?

— Умлышым.

— Каласэн пуэт умлымэтым?

— Значыт, ССР Ушэмыштэ социализм ыштымаштэ, коммунист партий вуйлатымаштэ... май пайрамым ыштат...

Айруша павай тидым каласышат, шыргыжал колтыш. Куанэнрак адак ойлаш тўнгалыэ.

— Ыштат—ыштат... Пэш айвāt ыштат шол! Просто, чэстный ышташ тōчат. Мыйым тунам шўвыр дэн луктыт. Мый варажым шўвырым шоктэм. Вот садыгэ кадырлэн ыштэна.

— Социализм ыштымэ фронт манмыжым умлэт?

— Тудо, значыт, лийэш—„социализмым прāмай чон дэн, значыт, кучаш... до послэдний капли кроги служить ыштэ...“ Тугэ, вэт, чын закон тийыш (кўлэш).

— А мо лийэш: тўнхамбал историйыштэ лийдымэ сэнгымаш?

— Тўнхамбал манат?

— Ыйэ!

— „Тўнхамбал сэнгымаш“... Могын тудо? Укэ, мый тыдым савурэн каласэн ом мошто. Што мый... настоящий мака ганьэ, нэграмотный, чомный. Вуйэмат тужаш тўнгалыэ. Ала мо мудрāнā сэрымэ...— Айруша вуйжым сайыш.

Мый тидым ужымат, Айрушан чонжым нōлташлан каласышым:

— Павай, тый настоящий рвэзэ йэн гай писын умлэт улмаш... Йужо рвэзэ йэнгат, пожалуй, тынарэ умлэн ок кэрт ильэ...

Айруша шыргыжал колтыш.

— Айда шонго вуйэм дэн изиш азапланэм... Мый вэт шукужым кōргō чон тул дэн умлэм. Мый йужын шонымыжым ик мут гычак палэн кэртат.

— Туалгын тый пэш чойа улат павай?

— Чойажэ—можно... Изи годсэкак йэн шинчам ончэн илышымат, нэлэ мутэтым шўмыш пышташ пэш тунэмым... Мый гай бэдньакым псйан-влакэт шўрдылыт ильат, уло капэм вургыжын кайа ильэ... Кэлэсыр мутым шижаш мый тунам пэш тунэмым.

Айруша нэлын шўлалтэн колтыш:

— Илымэ курымышто чылажымат ужаш колаш вэрэштэ,—манэш. Мыйат, нэлын шўлалтымыжым ужымат, чытэнрак шинчаш тўнгалыым. Вучалтэм: кунам нэлэ шонымашыжэ эрта гын? Айруша кок минут чоло гыч адак вэсэлан ончал колтыш. Нэлэ шонымашлан тудо вуйжым ок пу, виднэ.

— Ындэ умбакыжэ сэрымашым

окэна. Колышташэт нойэн от ул?

— Укэ альэ. Око!

Мый адак умбак тидэ статья гычак лудын пушым.

„Кодшо ийыштэ 1-шэ майлан районыштына 1278 га вўдалтын ильэ гын, тэний пырчан шурно вўдымаш планым (шэмшыдан дэч посна) 100% шукталтын, тудын качэствэ мogyржо кодшо ийласым тагастарымаштэ кўкшө вэрым налын шога“.

— Умлышыч?

— Ийэ. Виднэ тэний шурно шукырак вўдалтын. Конэшнэ, калык шарла. Киндэ, значыт, кочкаш кўлэш. Шукырак вўдэт гын, илашат айвэт лийэш.

Айруша шонымашым эрэ ышкэ сэмынжэ кугыртылэш. Калык шурным утларак ўдымылан уло чонжо дэн куанэн шинча.

— Пырчан шурно вўдымаш план 100% шукталтын,—манмэ мо лийэш?

— Тидэ чистый сортым вўдымаш лийэш... сортовать ыштэн вўдымө... Планжым тэмэн, артыкшэ¹ дэн тэмымаш. Планжым эртарэн колтымаш лийэш.

— А мо лийэш: качэствэ мogyржо кодшо ийласым тагастарымаштэ кўкшө вэрым нэлэш—манмыжэ?

— Значыт, айвэт.. Ончылко тошккалмаш, тыршымаш лийэш. Киндэ шочэш гын, кўкшө вэрым налын шогэт. Орланэн от илэ. Вуйымат кўкшын кучэн коштат. Значыт, чонышто куанымаш тунам лийэш.

— Вот-вот, павай. Пэш сай ойлышыч.

— „Качэствэ мogyржо“—манмыжэ мо лийэш гын?

— Тудыжо.. Хваткэ маньыч вэт? Ала мо рашак ом умло.

¹ утыж

Мый угыч ойлэн пушым. Айруша шып шинча. Ок ыглэ. Ала мом вуйжо дэн оила:

„Тудо, стало быть нэхватка лийэш ала мо... Кузэ тудо нэхваткыжэ?! Мэмнан кэзыр чыла уло вэт... Ожно мый тыгэ ом илэ ильэ... Укэ, йолташэм, мый тыдым умлэнжак ом кэрт... Нэ знай...“

Айруша павайын шўргө-вылышыжэ шэм пыл дэн лэвэдмэ сэмын пэтыралтэ. Ушыштыжо тудо ой дэн ойым пидын ыш кэрт. Кужо прэджэньэ дэн сэрымашэт чонышкыжо витэн ыш шу. Статьяжат пэш кўчымын возымо... Кўчымө киндым кочкаш кө йөрата? Шонго йэнлан киадым особэнно сайын кўйыктыман... Газэт мутна—пэш кўчымө...“

— Павай, тэндан йалыштэ кулак-влак дэн кучэдалыт чай?

— Ыйэ... Кок-кум ий лийэш ындэ... Йатыр толашышна.

— Мый сэдэ нэргэн газэт гыч окэн пуэм. Колышт!

— Йөра. Окы-йа!

„Пудыртымо клас тушман альэ пытарэнрак шуктыдымо, социализм ыштымын түрлө ужашыштат түрлын чаракым шындаш тыршат. Сандэнэ, пашан кажнэ участкыштыжат клас саклык дэн мут кучымаш лийжэ“.

— Око-йа ик кана адакат. Каласаш гын, умлэн каласаш тийыш вэт! Зрэ ойлышташ о кэлшэ.

Мый шуэнрак, раш, ик кана огыл, кок кана лудын пушым. Манаш гын, тидэ кўчымө газэт йылмэ кэрэк көн ушымат сыравоч дэн тўклымө сэмын вэлэ тўклэн шында. Кўртнө онгаш пу пудам кырымэ сэмын вэлэ чучэш.. Тугэ гынат, ала „идэйжэ“ ок йом манын шонэтат, тэргэн, лончылэн шинчэт...“

— Умлышыч?

— Умлымыла чучэш. Значыт, тыдэ лийэш—пудыртымо класс түрлө мутым кучаш тырша. Социализм ыштымаштэ чаракым ышташ тырша. Сандэнэ класс саклык дэн мут кучымаш лийжэ—манмэ лийэш... Тыгак, чай, ойлышым? Йонгылыш шым лий гын?

— Укэ. Пэш прәмәй ойлышыч.

— Тугэ гын, йөра. Прәмәй ойлаш тийыш. Укэ гын, йонгылыш лийэш гын, о йөрө вэт! Тэнийсэ саманыштэ мутым пэш прәмәй ойлыман. Йонгылыш лийэш гын, тудо калык коклаштэ йонгылыш шарла...

— Пудыртымо класс тушман альэ пытарэнрак шуктыдымо—манмыжэ мо лийэш?

— Калык, значыт, альэ ик корныш пурэн шуын огыл. Колхозыш пурдымыжо түрлө мутым шонэн коштэш... Колхозыш пурэн огылат, түрлым вучэн ила. „Ала тыдэ лийэш, ала тудо лийэш“, манын шона. Чувар¹ йэнгжэ түрлө мутым ўшандарэн, чаракым ыштэн коштэш... Пурыдымо йэнгым ишандарэн... Садыгэ калыкшэ колхозыш пурыдэ шога. Законжо ала йылэ лийын кайа манын вуча. Вот мэмнан авылыштат тыгай случай шуко лийэ.

— „Сандэнэ, пашан кажнэ участкыштыжат класс саклык дэн мут кучымаш лийжэ“—манмыжэ мо лийэш?

— Тидэ пэш айвәт мут. Значыт, вийгэ вэр гычат, осал тушман мутым чыкаш огэш күл. Класс саклык дэн кучаш тийыш законом айвәт. Ик кангаш дэн законом ончылко тыршаш пырля кучаш тийыш... Законом нөлталаш күлэш.

— Колышт, павай! Мый умбакыжэ окэм:

„Мэмнан йөсылыкна - влак чыла

¹ Чувар—йужо

шэнтэлан кодын, альэ нымо чот дэнат ойгыртыдэ йол шогалтэн кийаш лаваш папалташ лийэш мо? Укэ, Лэнин йолташ подпольышто улмыж годымак: „сэнгымаш дэн моктанаш огэш күл, а ситыдымаш-влакым чотыш налын, кучэдалмашым адакат чот вийандаш“—манын партийлан шижтарыш“.

Айруша павай шып шинча. Вуйыштыжо ала могай нэлэ, йөсөшонымаш коштэш. Нэр көргыжымат ик кана парньяж дэн удырэннальэ. Шинчажымат туржал, кугынына шүлалтэн, малдалыэ:

— Да... мэмнан йөсылык-влак чыла шэнтэлан кодын... Тугэ гынат, омо шуын папалташ о лий. Паша ышташ күлэш. Йүдшө - кэчыжэ... малыдэ. Чыла ситыдымаш-влакым пытараш күлэш и... ситараш күлэш.

— Павай, Лэнинын кузэ каласымыжым умлышыч?

— Знамэ, тудо Лэнин правильнэ ойлэн. „Кучэдалмашым ойгыртэн шукташ о күл“—манын... шэмэр калыклан... Пашам шэмэр калыклан вийандаш тийыш... Мо нәстә күлэш... машинә мә, сэйалкэат мә, трактырэт мә... Чыла ышташ тийыш. Моктанаш ок күл... ыштэн шуктыдэ. Укэлык ваштарэи кучэдалмашым, сэнгымашым вийандаш күлэш.

— Павай, Лэнинжэ партийлан могай мутым шижтарэн кодэн?

— Лэнин подпольышто улмыж годым сэнгымаш дэн моктанаш огэш күл—манын. Ситыдымашым эрэ эскэрэн шогыман манын ала мо... Ситыдымаш калыкым вэт пэш чот орландара... Мый йужгунам, ок ситэ гын, малэнат ом кэрт. Чон просто тул гай вургыжэш...

— Партийжылан Лэнин мом каласэн?

— Партий ситыдымаш-влакым шижтараш тийыш. Партийлан ик кангаш дэн законым шуктыман. Законом тупландарэн шындаш тийыш. Вийангын шичшэ тудо.. Вара закон почэш айвӓт лийэш илаш..

— Ындэ тачэш сита... Шуко кутырышна. Эрла адакат тол.

— Пэш йӓра — Айруша павайат малдальэ: Вуй ушат шаланаш тӓнгальэ ала мо... Вуйыштэм... „вуж-ж“ вэлэ чучэш.

МЫЙ Айрушалан ик чарка аракам йӓктышым да, тудым столовойыш нангайышым. Мишканыштэ столовой кок кыдэжан. Шэнгэл кыдэжыштэ отвэт работник-влак кочкэдылыт. Ончыл кыдэж дэч тудо тамака лышташ тӓсан кӓжгӓ занавэскэ дэн ойырлалтын. Лукуш-то кид мушкыш, кид шовыч уло. Устэл ӓмбалнэ — графин дэн вӓд. Пырдыжыштэ — Сталин йолташын портрэтшэ.

Айруша павай дэн коктын шэнгэл пӓлэмыш пураш тӓнгалнат, повар куржын толын шу:

— Товарищ, старика надо бы в передней столовой остазить, — маньэ.

— Ничего, товарищ! Он у вас в районе знатный человек. Ему где угодно можно обедать.

Поварат, вуйым сақэн, кухныйшыкыжо пӓртыльӓ.

Айруша устэл коклаш шинчэ да, малдальэ:

— Ой, тыштыжэ айвӓт улмаш! Пырдыж йандар. Устэмбал чиста. Ну, тау пургымэтлан!

Мишкан столовойышто мэнью эрэ ик сэмын: койа сӓсна шыл шӓр, котлэт, тушеная свинина. Особый заказ дэнат обэдым йамдылат.

Марусья лӓман тыртыш, йытыра

удыр мундырала калык коклаштэ пӓрдын, кочкышым пуэдэн коштэш. Шинчажэ эрэ шыргыжэш. Воктэ-кэт мийа да, шыма йылмыж дэн:

— Что вам угодно? — манын йодэш. Мо кӓлэшым каласэтат: а хлеба вам надо? — угыч манэш, — сколько?

ӓ минут гыч кочкышыमत, киндымат, приборымат, чыла ончыкэт кондэн шында.

Айруша тидым шыл гына шыргыжын ончэн шинча:

— Айвӓт удыр... Пашатым кӓзыр вэлэ ышта. Мэмнан марий кувам налат гын, шолгымо обэдыжым иктаж 10 минут пуэн эк кэрт... То кӓмыжшӓ лавран, то калакшэ¹, то шовычшо йандаржэ укэ. Тэк вара мутайэн коштэш...

Айруша павай шыл шӓр гыч шылжым кошталын лукто да: „шылжым эн ончыч кочкаш“ малдальэ. Кок кидшэ дэн шыл катышым кучэн, шӓвылтэн-шӓвылтэн, тамлэштын, йылмыж дэн „чок-чвок“ пэралтэн кочкаш тӓнгальэ.

— Павай, кидэтым ит амыртыл. Тарэлкат воктэнэ изи шаньык уло. Шаньык дэн шуралтэн налын коч.

— Э-э-э, омаг уж. Кочмэм шуын ильэ да, казыррак кочкаш пижым ужат...

Шылжым мӓнгэш тарэлкаш пыштышат, кид копажым тамлэштын-тамлэштын нулаш тӓнгальэ. Нулэн пытарышат, шаньыкым кум парньа мучашыж дэн кучэн, шыл катышым шуралтэн пыштыш. Вара кочкаш тӓнгальэ. Шыл катыш гыч шӓр йога, Айруша умша гыч шӓвыл вӓд йога... Онжо нӓрэн пытыш.

— Шаньык дэн кочкаш онай огыл улмаш, — малдальэ. Адакат шыл катышым кидышкыжак налын, пу-

¹ совлажэ

фын-пурын, кўрыштын-кўрыштын кочкаш тўнгалъ.

Кочкын тэмна. Айрушан санга гыч, шўргө гыч пўж вўд „чып-чып“ вэлэ йога. Ончылан сагышыжым налыат: „ай пўжалтынам улмаш“ манын, шўргыжымат, сангажымат ўштыльө. Вара нэржым „льопрок“ нўшталын:—ындэ пэш айвāt—малдальэ; — мўшкыр тэмэ, чонланат куштылго лийэ. Тыгэрак илаш гын, ай-ай айвāt лийэш ильэ.

— Ындэ тыгэрак илаш тўнгалман... Сталин йолгаш колхозниклан улан лийаш кўлэш, манын вэт... Колынат чай?

— Колынам.. тудыжым... Знамэ, улан лийаш кўлэш. Киндэ лийэш гын, вольык лийэш гын, вара пайарла илэт. Ожнат пайар-влак тыгак чаплын кочкын илэныт гын?

— Нуно йөра... айвāt кочкыныт.

— Ындэ, виднэ, мыланнат айвāt кочкаш-йўаш пагыт шуэш... Шужак ильэ... Шэмэр калыкынат рākāt илымыжэ шуэш вэт!..

ЭРЛАШЫЖЫМ Айруша эрдэн эрак тольо.

— Айвāt илэда-кутырэда?.. Тэнтгэчсэ ойлымаштэм иктаж йонгылыш ыш лий чай?

— Укэла койэш.

— Тугэ гын, йөра. Алама мут калык коклаштэ шарлыман огыл. Сākой адэмэ уло вэт. Йужыжлан пылышыш иктэ пура, йужыжлан вэсэ пура. Калык чон төр огыл вэт. Осал йэнлан—осал мут кўлэш, поро йэнлан—поро мут. Поро мутым ойлэт гын, ышкаланэтат куштылго.

— А мо тудо поро мутшо? Кузэ тудым палыман?—манын йодым.

— Поро мут—тудо адэмын чон гыч лэкшэ мут. Мāзәр Ленин эрэ чон гыч лэкшэ мутым ойлэн: кузэ

калыклан сайым ышташ, кузэрак, значыт, илышым төрлаташ. Тудо вот поро мут лийэш... Ындэ мый, көнэшнэ, Ленин гай поро мутым ойлэн ом мошто. Мый чомный, нэграмытный улам... А чонэм Ленин чон гайак шижэш... Поро мут тудо мут дэн гына огыл. Тудо паша гыч лэктэш ала мо... Тугэла чучэш...

— Вэрно, прāmāй, павай, ойлышыч.

— Прāmāй улдэ! Нэужльи мый шойакым ойлышташ шонэм!..

— Ындэ айда адак окэна.

— Око!

„Бригадылаштэ массэ политик пашам кумдан намийэн, клас тушман дэн кучэдалмашым да кулацки койыш дэнэ садыгак йолко, прогульщик да бракодэп-влак дэн йөршэш кучэдалмашым намийаш. Ты паша йыр чыла колхозник-влакым мобилизоватлэн, сэдын дэнэ „чыла колхозым большевик колхоз, колхозник-влакым улан ышташ“ (Сталин)“,—манын мый „Комун корно“ газэт гыч лудын пушым.

— Тыдыжэ йөсырак ындэ... отвэчать ышташ,—маньэ Айруша:—адак ик кана око. Умлэн шукташ кўлэш.

Мый лудым да, йодым: „кө дэн кучэдалаш кўшта газэтэт?“

— Тыдэ, значыт, пашам кумдан намийаш кўлэш, манэш. Кучэдалын - кучэдалын... Партий мутым колыштын. Чыла колхозник-влакым уланым ышташ тийыш...

— Кулакшэ нэргэн мом сэрымэ?

— Кулакшэ... тыдэ увольнятыся лийын толын.. Тудым колхозыш пуртат. Варажым тудо мэмнан гайак төр йэнг лийэш. Тунам вара вийгэ ик корныш тошкалыт... Колхозыш ок пура гын, ту йэнгэ илэнжат огэш кэрт вэт... Потому-

што мўшкыржō тэмашат рādшэ о лий тудын. Огыл пурмōнгō... тудлан кэчэ укэ вара...

— Газэтыштэ тыгэ каласымэ, колышт: „Клас тушман дэн кучэдалмашым да кулацки койыш дэнэ йолко, прогульщик да бракодэл дэнэ йōршэш кучэдалмашым намийаш“... Тидыжым кузэ умлэт?

— Йужо уло, вэт... кулак-влак дэн гулять ыштышэ, мутланэн коштшо... Тудын вургэмжэ гына колхозышто, а кўмўлжō, значит, чонжо тудын колхозышто огыл... шонымо шонышыжо... Думать ыштэн коштэш тудо вэс тўрлын... Тудлан тыгэ ышташ тийыш огыл. Ышташ кўлэш адэмэ-влак дэн пырльа. Пырльа ыштэн вэлэ, вэт, паша айвāt кайа... Лийэш просто прелесть.

Тыгэ маньат, Айруша кидшы-мат шуйалтэн, парняжым шаралтэн колтыш. Прелесть“ маньат, „прелестышым“ ончылныжак ужмыла койо.

— А всō таки кулак дэн, прогульщик дэн, бракодэл дэн мом ыштыман?

— Йōршэш кучэдалаш тийыш... Нунын чоныштышт тошто пуш шуко уло! Эрэ шōрын ончат у илышым. Без всякого туртыкташ кўлэш нуным... Тыгэ вэлэ паша айвāt кайа.

— „Колхозым большэвик колхозыш савыраш“— манмыжэ мо лийэш?

— Тудо лийэш, значыт, самый сознательный и старательный колхоз... большэвик колхоз лийэш. Большэвик колхоз чыла шуктыктэн шога, калыкым тунукта, умлыктара... кузэ илаш.

Айруша павай ышкэ шотшо дэн чыла умла. Ордых гыч ойлэн-ойлэн йужгунам самый точкышкыжак ми-

йн шуэш. Тудын мутшым колыштатат, орын шинчэт. „Мо шот гыч тыгай шонымашыжэ кушкын лэктын гын?“ манын шонэт. Оормō оккўл. Эрвэл марий коклаштэ граждандан сар илышым пундашыш шумэш пудратэн пытарэн. Илышын кучэдалмаш вийжэ кэрэк кōланат кид копаш пыштымэ сэмын раш койын шога. Совет властын политикижэ Колчак властын политикыж дэн граждандан сōй годым пэш чот танастаралтын. Садлан чыла йорло, марда крэстыян-влак тушто совет властын политикыжым кōргō тулышт дэн палэн налыныт... кнага дэч посна. Граждандан сōй дэч вара партийнэ-массэ пашат кэлгынак кайэн шогэн. Эрвэл марий-влакын партийнэ-массэ йылмэ пэнгыдын кушкын, кызытат вийан кушкэш. Нинэ тэрминологий-влак тунэмаш гыч пэш палэ ильэ.

Айруша павай гай-влак, уло чонышт дэн пижын кызыт у илышым ыштат. Илыш корно гыч, партий корно гыч нуным нигэат корандэн огэш кэрт. Нуным партийын шўлышыжō куштэн ашна. Садлан нунылан корным гына вэлэ раш ончыктэн пу, варажым нуно пэнгыдын, чарныдэ у илыш корно дэн ошкылыт.

Айруша тыштэ иктэ вэлэ огыл. Тўжэм дэн, лу тўжэм дэн... Тыгай вийым могай осал сэнэн кэртэш гын? Кушто тыгай кугу вийым муат гын?

— Айруша павай, тэндан дэнат, чай, колхоз киндым оролат?

— Оролат, шольым.

— Вот тидэ нэргэн окэн пуэм: „Колхоз киндым саклымаштат йатыр колхозлаштэ пушкыдо. Кулак ышкэнжын врэдитэльствэ пашажым мондэн огыл, тудо кэрэк

могай жапыштат врэдитэльствым ыштэн кэртэш. Сандэнэ социалист собствэнность саклымашым вийангдыман“.

— Конэшнэ, киндым саклаш тийыш... А лийэш сакий фальш... вика дэн. Шотлэн шогымэт йаснэ ок шого гын, шуко фальш лийэш... Йужик шупшыктышо йамшик, мэшакам шолыштын, воз гыч олым ораш шылтэн кода, „пашам пыгарэн каймэ годым, налын кайэн кэртэм гын, йёра ильэ“—манэш... Но, тудо онталэн огэш кэрт. Вэсовцик правильный лийэш гын, тудо огэш йом. Шылтышыжэ муалтэш. Тыдыжэ мэмнан дэнат лийын.

— Социалист собствэнность саклымым вийангдыман манмыжэ мо лийэш гын?

— Знамэ, саклаш тийыш. Шолыштшыжым кучыман, тудым прэмо тьурмаш пэтырман. Социализм законом чот кучаш күлэш. Социализм закон о лий ильэ гын, киндым пэш чот йомдарат ильэ. Сандэнак вэт социализм законом чот кучаш ышталтын. Растратэ нимогай, значыт, ынжэ лий. Киндым саклаш осторожно тийыш. Мыйат вэт тэлым пуалтэн шындымэ шурным б сутка оролышым и... нимат ыжым йомдарэ...

Айруша павай „ыжым йомдарэ“ маньэ да, ала көм сэнгышыла туран ончал колтыш. „Чувство социалистической гордости мо?“ манын, мыйат шоналтэн колтышым. Конэчно, социалистическая гордость! Ик пырчэ шурнымат йэнлан пуэн огыл, ышкат налын огыл! Тыгай шижмаш, шонымаш у йэнгын вэлэ лийын кэртэш! „Айдэмын ушакылыштыжэ капитализмын косажым пытарымаш“ манмэ тыжэч огэш кой мо?!

— Павай! Мый тыланэт „У шурно муро“ почэламутым окэн пуэм. Колышт йа:

„Мардэж тарванэн
Эркын пуалэш;
Шурным лап ыштэн,
Шыман элталэш.
Шёртнёб кэчэ
Куанэн чўчка;
Кумда пасум
Йёратэн вўчка.
Колхоз шурно
Ой, моткоч угэн!
Ышкэ кап-кылжым
Порсын дэн түрлэн.
Вуйжым савалын,
У мурым мур;
Онгыр гай йонгалтын
Пылышыш пура“.

(Бикмурзин йолташын почэламутшо)

— Ай-ай, тыдыжэ пэш айвэт! Кёак сэрэн моштэн гын?! Чонэшэт тул гай пижын кодэш.

— Тидым Бикмурзин рвэээ йэн сэрэн...

— Ушан рвэээ аман! Пэш айвэт сэрэн... Шўвыр дэнак шоктэн пумэм шуэш.

Айруша павай вуйжо дэнат ойлаш тўнгальэ: „Уржа озымнажэ умыр йўд дэн айвэтланэн кушкалэш. Вуйжым лукташ врэма шуэш. Умыр йўд дэн лупш тудым элталын шупшалэш. Озым кийакшэ шулдыржым савэн шога. Чэвэр умыр мардэж дэн чэвэр кэчыжэ ончалытат, шурнын тушыжо шинчэш айвэт... Лойгэн мардэжшэ пуалэш. Онгыр гай вэркәлалтын уржа вуйэт чоткыдэмэш. Калык марий йывыртэн түрэдаш лэктэш... Тыгак ойлышым ма? Йонгылыш ыш лий?“

— Тугак ойлышыч. Йонгылыш ниматыш лий—маньым мыйат. Ышкэжэ өрын Айруша павайым ончэм. „У йэн, альэ тошто йэн тыгэ кушкэш?“ манын, ышкэдэчэм йо

дам. „У йэнжат, тошто йэнжат социализм пуш дэн оварэн кушкыт“ манмэ йүк көргыштэм шоктыш. Эй, илыш вийат, могай кугу вий улат улмаш! Шонго йэнжымат рвэзэм дэн кэртат улмаш! Шонго йэнгычонышкат тулым пижыктэн, у илыш дэн төр кайаш вийым пуэт улмаш! :

Айруша павайым окончатэльніэ йоратышым! Тудат, мый сэмынэмак, у илышын—у танжэ. Социализм куанымаш 63 ийаш кугызан көргышкат толын пурэн шуын! Мый шыма йылмэ дэн адак шыпрак йодым:

— Павай, йумылан кумалат, укэ?

— А тыдыжэ... кунам кузэ лийэш? Конэшнэ, тудо йумыжо кончэн огэш кошт. Ала уло, ала укэ—тудо манэш мут гына. Манэш мутлан гына калык кумалын илэн. Казыр кумалдэ илат гынат, аман, илаш лийэш. Эшо получшэ лийын гайыш казыр. Всакый машина заводиться лийаш тунгалыэ. Йумын сынжым вучаш тунгалат гын, нимогай машинамак от уж ильэ.

— Павай, ындэ мый газэт гыч окэн пуэм. Умлэт гын?

— Око.

„Чыла түрлө рэлигийат капиталист эксплоатацын куралжэ улэш. Рэлигий капитализмын социализм ыштымэ ваштарэш кучэдалмэ куралжэ лийын шога... Чыла колхозлаштат сойлышө йумыдымо ушэм йачэйкым организоватлэн, рэлигий ваштарэш кучэдалмашым. нигунам лийдымэ сэмын вийандыман“—манын лудым.

Айруша павай ала молан лывыжгэн кайымыла койо. „Тыдым умлэн шукташ о лий“ — маньэ:— укэ гын, каласэн пуэм ильэ. Угадать ыштэн ом кэрт.

Айрушам, тидым лудын, ор-

ландараш мыйат ыжым тунгал.. Тидэ статья айдэмэ йылмэ дэн сэрымэ огыл. Ала могай тумо йылмэ дэн сэрымэ... Шуко тунэмшэ йэнжат авторын сэрышыжым ушэш шагал пыштэн кэртэш. Молан тыгэ аламан сэрат гын? Авторжо могай пользым ыштэм манын шонэн гын? Штыраш йылмэ дэн сэрымым газэт гыч поктэнак лукташ күлэш ыльэ. Автыр-влаккан лудшо калыкым чаманаш тунэмаш күлэш!..

Тышгэ Айруша павай винамак огыл. Мэ, сэрышэ-влак, винамак улына... Айвәт сэраш чот пижын огына толашэ!

Айруша павай нэлын, шыдэшкэн шонэн шинчымэм ышкэак куштылэмдыш.

— Эшо йөра,—маньэ,—йумыжо ок кончо. Конча ильэ гын, чыланат крэдалаш тунгалыт ильэ—мыланэм тудым пу, мыланэм тыдым пу, манын иктэ-вэсэ дэн учашэн крэдалын пытат ильэ... Ай, айдэмак! Тудо пэш сүт вэт! Айдэмын сүтшым социализм закон вэлэ сэнгэн кэртэш ала мо... Нужда йэн тунарак сүтланаш ок төчө. Пойанжэ гын, пэш толаша... Пойаным нимогай йумат тэмэн ок кэрт! Пойан йумыжым ужэш ильэ гын, шүй гычшак пиктэн пуштэш ильэ: пу да пу! манэш ильэ, укэ гын, пуштам тыйым, манэш ильэ.

Мыйат шоналтышым: ончо, павайэт кузэ рэлигийын клас корныжым палэн пыштэн!

Пойан класын сүтшо гыч йумыжат лэктын ок шого ужат?

Айруша павай шыпрак мыйым онча.

— Вэрно ойлышым? Йонгылыш ыш лий?—маньэ.

— Кэртмэт сэмын ойлэн пушыч. Тидыжат сита.

— Сита гын, пэш айвәт... Шуко ойлашыжә мый чомный улам вәт!

— Павай, адак изишак газәт гыч окәна да, вара сита. Тәвә тидым кузә умләт? Колышт.

„Тәхник чыла рәшатла“—манын ожно мә ойлышна. Тидә лозунг тәхник чотышто шужымашым пытараш да мэмнан айдәмә-влакым чыла паша ужашыштат пэрвокласный тәхник кумда базым ышташ мыланна полшыш“ (Сталин).

— Тәхник, дэйтвительнә, тудо күсү йәнг. Чыла пашам ончән коштәш: могай паша-влак, кузә кайат. Тудо вича ыштымымат дәжә ончән кәртәш. Планым ончыкта... кузә ыштышашым. Ыштымашым тудо тәргән коштәш. План сәмынак ыштаг гын, пашайәнг-влакым хвалить ышта... Одним словом, тәхник рәшатлаш пәш мастар лийәш. Мэмнан гай чомный огыл.

— Пэрвокласный тәхникым, павай, колынат?

— Колынам. Ындә, вәт, мэмнан элыштә пэрвокласный, эн чаплә тәхник маныт вәт. Тыгак гын?

— Тыгак, тыгак.

— Тыгак ала мо. Укә гын, комбайнжә да мәзәржә кувәч ләктыт ильә!

— „Пэрвокласный тәхник кумда базым ышташ мланна полшыш“, манын газәтыштә сәрымә. Тыдыжым умләт?

— Мом ышташ полшыш маньыч?

— Кумда базым.

— Кумда базым?.. Тыдыжә мо лийәш гын? Виднә, тәхникилан кумдан корным почын пумо лийәш ала мо... Вәрнә ойләм гын?.. Йонгылыш огыл?

— Вәрныракак ойләт.

— Йбра, тугә гын... Вәрнак вәт, кызыт тәхник пәш кумда корнә

дән кайа маныт. Түрлө завод-влакым, фабрик-влакым ыштылыт; чонәштылшә машинам ыштылыт. Автомобиль дән кудалыштыт... чытырыктат вәлә. Комбайн дән пасушто мұгырат... Ой, пәш айвәт вәт!.. Ожно гын, так малән кийәна ильә. Кызыт эрә ала куш каймыла вәлә чучәш. Нимат шыпак киймаш укә. Вот айвәт саман толын шуын!..

Айруша павайын шүргыжә кәчә йол дән волгалтмә сәмын волгалт кайыш. Шинчажә „йыли-йули“ вәлә чүчка. Нәр кагыртәмжә куанымыж дәнә, тура вийнән „чыр р“ лийаләш, ұлыл түрвыжә шуйналын кұшыл түрвә мучашыжым ләвәдал колта, кап-кылжә „чырт“ чонәштән кайшашла вәлә койәш.

Айруша павай, ушәт тыйын пәш мүндүркә чонәштыләш да, капәтшә гына мландә дәч ойырлән ок кәрт!—шоналтышым.

Мый „кадр чыла рәшатла“ манмә нәргән умлынәм. Сталин йолташын лозунгыжә калык коклаш мийән шуын гын, укә гын—шонәм.

— Павай, тый кадр манмә нәргән колынат чай?

— Укә, колмыла ок чуч.

— Кадр-влак чыла рәшатлат—манмә Сталин мутым колын от ул мо?

— Колынам гынат, виднә, мондәнам. Старик стал... Вуй торык вишкыдәмаш тўналын ала мо... Ожнысо гай мом колмәм учыштәм шукак кучән ом кәрт.

— Колхозыштыда кадриым огыт йамдылә мо? Түрлө бригадирым, животновод-влакым, агрономым да мойын?

— Укә. Колхозышто пашам альә ышкак ыштәна. Йужгынам гына агроном-влак толәдыл кайат.. Ындә кутырат шол ышкә сәмынышт..

кунам ўдаш кўлэш, монарым ўдаш, шўкшак шудым кунам кўраш, шудым кунам олыкышто солаш... Тўрлымат ойлыштыт... Тыгай йэнжым кадр маныт, аман?

— Тыгай йэнжым...

— Ыйэ. Нуно пэш кадрлэн мутланэн коштыт-ла. Кадрок улыт аламо... Кадрлэн мутланат гынат, йужгунамжэ просто пуста мутланат... Шўкшакым тэвэ пэсушто кўраш кўлэш маныт. Кўрат гын, знамэ, тудо изэмэш. Но всёровно кўрын от пытарэ.. Мэ кызыт, шонымаштэм, нэправильнэ ўдэна. Галан—8 пут чоло! Тыдэ вэт пэш шуэ. Мэман мландэ вэт койа. 8 пут огыл, 12 путымат ўдэт гын, чытэн кэртэш. Шуэн ўдэтэт, вара шўкшак шудо налэш. Вара тэк тудым кўрын толашэ... Укэ, укэ, тыдэ шот огыл. Мый гын, тыгэ кадрланэн мутланаш вожылам ильэ.

— Павай, кадр манмэ мутшым изишак йонгылышрак умлышыч аламо. Чытэ, мый тэвэ газэт гыч кадр нэргэн Сталин йолташын мутшым окэн пуэм.

— Пу-йа. Сталин тудо, вэт, правильнэ ойла.

„Кадр-влак чыла рэшатлат“—лозунг трэбытла: мэмнан вуйлатышэ-влак дэч мэмнан пашайэн-влакым— „изижымат“, „кугыжымат“, коч кушто нуно пашам инышт ыштэ, сай ончаш, нунын вэрч тыршаш, нуным тыршэн кушташ, нунылан кўлэш годем полшаш, нуно ончык кайат гын, поощрэньым ышташ, ончык лукташ, молат. А мэмнан практикыштэ паша йэн-влакым чытыдымын, чондымо бўрократла ончымо йатыр факт уло“.

Мый кум кана лудын пуышым. Айруша, „Сталин мутым колышт“ маньым да, пэш чоткыдын колышт

шинчыш. Сталин мут—колхозник чонышто чэвэр чинчэ гай шэргын шога. Сталин мутым кэрэк кузэ гынат Айруша умлаш точа.

— Сталин йолташ прэмэй ойла „Изижымат“, „кугыжымат“ сай ончэн кушташ кўлэш манэш. Тыдэ пэш айвāt мут. Ончылко куштымо йэн-влак кугу пайдам пуат, илат гын... изиж годсэк ончэт гын... Нуным пукшаш кўлэш, йўкташ кўлэш, значыт. Кāдырлэн ончэт гын, тудо ончыкыжо настойащий айдэмэ лийэш.

— Изи пашазэ дэн кугу пашазэ манмым колынат чай, павай?

— Изирак пашаштэ шога гын, тудо изи пашазэ лийэш, кугыракыштэ гын, куго лийэш.

— Йэн изирак паша гыч кугырак пашаш кўзэн кэртэш?

— Кунам о кэрт. Ушыжо гына лийжэ. Изиж годсэк сайын ончэт гын, тудо айвāt кушкэш... Йэн тудо вэт шукужым паша дэнэ кушкэш. Паша дэч посна уш пэнгыдын ок шич. Пашам ыштэт гын, вэт шуко шонаш вэрэштэш, вара ушэт чот кушкэш.

— Сталин: кушшо йэнган полшаш кўлэш, ончык кайат гын, поощрэньым ышташ кўлэш—манэш.

— Ыйэ. Полшыдэ о лий. Ончык кайышым кучэн шогыман огыл. Ала тудо куго ушым налын, ончылкыжо пэш куго пайдам мылана пуэн кэртэш... От шинчэ вэт. Тунэмэш-тунэмэш да, друк иктаж могай мазэр машинам луктын пуа... Вара шэмэрлан куго пайда лийэш, Мый гын, ончылко кайаш тўнгалшылан полшашак кўлэш манын шонэм... Тугэ гын? Вэрнэ ойлышым?

— Вэрнэ. Пэш айвāt. „А мэмнан практикыштэ паша йэн-влакым чытыдымын, чондымо бўрократла он-

чымо йатыр факт уло“ манмыжым умлышыч?

— Укэ. Ушэм дэн савурэн ом кэрт. „Йэн-влакым чытыдымэ“ маньыч, вэт?.. Могай тугай кэлэсыр йэн-влак улыт! Йэнгымат чытэн огыт кэрт?! Кулакак дыр? Нунын вэт эрэ шўмышт шэлын коштэш...

— Бўрократ-влак...

— Тугэ гынат, тудо бўрократшэ кулакын тўнжак лийэш ала мо... Укэ гын, кунам вэс айдэмылан душман¹ лийын кэртам! Мэмнан авылыштат тугай факт уло. Кō колхозышто пашам айвāt ышта гын, ваоа подкулачник-влакэт тудым пэш шōрынъ ончэн коштыт. „Паша дэнжэ моктанэн, ончык лэknэжэ“— маныт... А мо... конэшнэ, пашам исправнэ ыштэт гын, тудо мокта-нашлан огыт вэт. Шкаланак вэт. Чыла паша тунам срок дэн шукталтэш... Просто прэлэсть лийэш!..

Тэний тэлым Совэтыш сайлымаш эртэн. Мый тидэ нэргэн палэн налаш шонэм: кузэ кайэн? Совэтыш сайлымашым калык ынглэн гын, укэ гын? Вара Айруша дэч йодым:

— Тэндан тэний тэлым Совэтыш сайлымаш лийэ чай?..

— Лийэ.

— Тэвэ Совэтыш сайлымэ нэргэн газетым окэн пуэм. Колышташ нойэн от ул гын?

— Укэ альэ... Чытэм. Око.

„Пэнгыдэ клас корным эскэрышэ, партий политик вэрч чарныдэ кучэдалшэ гына мэмнан совэтыштэ лийын кэртэш. Садлан пэнгыдэ кадрым совэтыш сайлаш, тыгэ совэтым—пролэтар диктатуржым пэнгыдэмдаш, тудын бойэеспособностьшым нōлталаш мэмнан бойэвой задачэ улэш“—манын лудым.

¹ Тушман

Пайрушин кутыраш тўнгальэ:

— Совэтыш мут умландарышэ. йэнгым сайлыман, пэшкыдын каласышэ йэнгым. Тудо, значыт, йэнгым мыклыкын кэлыштарэн кэртшэ. Пушкыдо йэн колыштарэн о кэрт. Кўлэш твэрдый йэн.

— Мэзэр—класс корным эскэрышэ лийшэ—манын газэтэш сэрымэ. Тидыжым умлэт чай?

— Тудо... вуйлатэн коштшо комунист. Класс корным эскэрышэ комунист. Комунист пушкыдыжым, пэшкыдыжым ончэн кошташ тийыш. Тудо чыла правильнэ ышташ тийыш.

— Пэнгыдэ кадырым совэтыш сайлыман—манын сэрымэ. Тидыжымат умлэт чай?

— Умлэм. Значыт, совэтыш умлышо йэнгым сайлаш тийыш... комунист гай шонышым. Тудо вара айвāt кадр лийэш... Совэтыш всакий йэнгым сайлаш о йōрō. Калыклан полшэн шогаш шонышым вэлэ сайлыман. Укэ гын, ниногоай толк о лий... Паша дэн, значыт, доказать ыштыжэ.

— Мо тугай пролэтар диктатур? Колынат?

— Пролэтар—тыдэ мэмнан гай простой.. нужда йэн. Олаштэ, фабриклаштэ пашам ышта маныт... Одним словом, тыдэ рабочий лийэш ала мо...

— Мо тугай диктатура манмыжэ?

Айруша ок ынглэ. Изишак умландарэн пуаш вэрэштэ. Вара ижэ маньэ:—Диктатура—тудо, виднэ, пашазэ классын вуйлыкшо лийэш. Властьым пэнгыдын кучы-маш... Власть пэнгыдэ лийман шол. Пэнгыдэ лийэш гын, илаш куштылго лийэш. Тэвэ оравадат пэнгыдым кичкэт гын вэлэ корно дэн кудалаш сай вэт... Рабочий клас-

сак колхоз корно дэн мэмнам кол-
тыш мангт. Чынак гын?.. Сталин
огыл мо?

— Чынак. Сталин рабочий клас-
сын интэрэсшым вэлэ илышыш
пурта вэт! Рабочий класлан ок
кэлшэ гын, тудо вэт нимомат то-
рэш огэш ыштэ.

— А-а-а... Сталин пэш ушан йэнг.
Шэмэрым колыштын ила, значыт?

— Обэзатэльтэнэ...

— Садланак, вэт, калыкшат Ста-
линым пэш колыштэтш... Айвэт ай-
дэмэ тудо... Знамэ, правильнэ ыш-
тэт гын, айвэт лийэт. Мыйат, вэт
колхозыштэм айвэт лийаш төчэм,
Эрэ правильнэ ыштынэм... Сталин
корно дэнак кайаш толашэм.

— Пашатым чэстнэ ыштэт гын,
колхоз погым аралэт гын—вара
тыдэ Сталин корно дэн каймэ лийэш.

— Мыйат тугак ом ыштэ ужат?
Тугак вэт. Илымэ годым правильнэ
илаш тийыш.

Айруша ышкэнжым Сталин дэч
ойрымаш укэ. Кузэ ойырэт? Тудат
вэт Сталин шўлыш дэнак шўла...
Пашам правильнэ, прамай чон дэнэ
чэстнэ ыштэм, колхозлан полшэм...
лодырым ом ыштэ,—манэш.

Сталин йолташын лозунгшо: „чэ-
стнэ пашам ышташ, колхоз погым
аралаш“—иышыш кажнэ лук гыч-
шо пура. Политик лозунг—врэмаж
дэн пуэт гын—пэш кугу вий улэш!..

Ындэ пытаргыш йодмашыш шу-
ым. Сочувствуйуший нэргэн палын-
нэм. Калык коклаштэ тидэ паша
кузэ кайа гын, манын шоналтэм.

— Павай, сочувствуйуший нэр-
гэн колынат?

— Укэ. Колалтын огыл.

— Тугэ гын, мый тыланэт газэт
гыч окэн пуэм. Йора?

— Йора. Око... Кочмат шуаш
тўнгальэ ала мо...

— Ала обэд дэч вара сочувству-
йуший нэргэн окэна?

— Око! Айда око! Мўшкўрым
вуй кучэн кэртэш. Вуйым мўшкыр-
лан пуаш о йөрө.

— Ышкэ шинчэт... Йөсө гын,
кочкашат мийэн толына...

— Айда тыдыжым окэн пытарэ-
на. Сочувствуйушийжым палимэма-
тууш.

„Молян сочувствуйуший-влак ыш-
талтыт? Партийлан лишнэ шогышо
бэспартийный-влак кокла гыч пэр-
вичнэ парторганизаций-влак пэлэн
сочувствуйуший тўшкам ышташ
манын спэциальнэ рэшэньым лук-
шо 17 партсйээд мом ушыш налын
шогэн?

Партий ужын шогэн: социалист
строительствын кушмыж дэнэ со-
вэт кугыжанышын сэгымаш дэн
пэнгыдэмдымэ дэн пырля пашазэ
класыштэ, колхозный крэстыян-
ствэ, совэт интеллигенций коклаш-
тэ, служышо коклаштэ партийлан
полшэн шогышо бэспартийный-
влак дэн пырля ик тошкалтышлан
кўшкырак нўлталантшэ, моло-влак
дэч партийыш шукырак лишэмшэ
активист тўшка-влак палдырнат.
Нунылан комунист мировозрэн-
ым оформитлаш полшаш кўлэш“—
манын лудым. Нимомак огэш ыглэ
Айруша павай — манын шонал-
тышым. Сэрымаш—ойлымат ок
кўл—пэш нэлэ йылмэ дэн сэрымэ.
Лудатат, лўдат вэлэ... Кузэ тыгайым
умлаш лийэш гын?—манын ышкэ-
дэчэм йодам.

— Окы-йа адак.. Ала молян
лугэн-лугэн сэрымэ. Сэркалышэ-
влакшэ, ынжэ ыглэ, манын, шонат
ала мо. Просто мўндрәнә!..

— Мый кок кана угыч раш лу-
дын пушым... Павай чытыдымэ чот
колыштэш... Вара малдальэ:

— Тыдэ, вэт, мыланна сэралтын... Партийлан, значыт, чувствовать ышташ. Партий воктэн организоваться ышташ. Активистым, значыт, чумырэн шогаш... партий мутым колышташ... Партий нуным вара туныкташ тўнгалэш... Кузэ илышым ышташ... налогым погаш... чодрам шупшыкташ... киндым погаш... Государствылан илышым нўлталшашлан вэрч. Организовать ыштымэ йэн-влак вэлэ вэт чылажымат вниманьыш налыт. Соєэт властын кид кучэмжым чот кучат...

— Мо лийэш: „нунылан коммунист мировозрєньым оформитлаш полшаш кўлэш“—манмыжэ?

— „Миржэ“ мэмнан манмэ мут дэн тудо „мириться“ лийэш... Возражєньэ манмыжэ—тудо торэш мут лийэш вэт?.. „Коммунист возражєний“—тудо, виднэ, шойак ваштарэш эрэ возражєньым ыштэн шогышо йэн лийэш. Сознатєльный йэн... айвāt йэн лийэш... Тугай йєнгын акылжэ дэнэ илєна гын, мэмнан илышна куштылго лийэш.

— Вара тугай йєнгжым мом ыштыман?

— Мом?! Организовать ыштыман... Шаланэн ынышт илэ. Нуно чумыргат гын, илышат пєнггыдын кайа вэт! Мāзār, мэмнан йалыштат кызыт активист-влак погынаш тўнгалыныт... Машинат воктэн калыкэт пэш чумырга вэт!..—Айруша павай ойлэн пытарыш.

— Ындэ йалтак кочмэм шуаш тўнгалэ—маньэ.

— Тугэ гын, ойлымына сита. Ындэ кочкаш кайєна.

АЙРУША павай кызыт мый дэчэм мўндўрнў ила—Мишкан районьшто, Н. Акбулат йалыштэ. Пашам куанэн, чєстнэ ышта. Колхоз илышым пєнггыдэмдаш полша. Шўвыржым гына, кавказский шўвыржым кунам налын шукта гын?.. Паша дэн пырлєа тудо культурный куанымашымат йўрата вэт?! „Эртак паша дэн огыл, каналташат кўлэш вэт,—Айруша маньэ: кызыт комсомол-влак погынымашым пэш вэсєлан ыштат... Патєфоным шоктат, радиом... Адак мыйымат шўвыр шокташ шупшыт“...

Айруша павэй паша дэн канымаштэ илышын йўкшым колын шога.

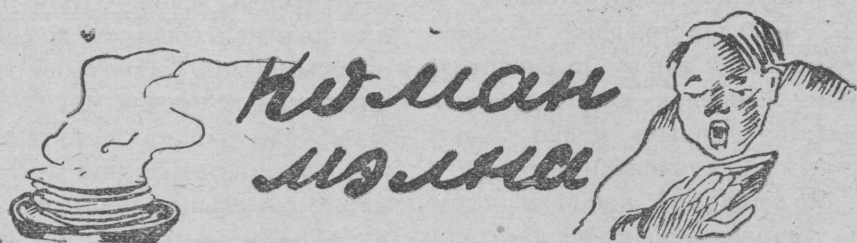
Ындэ Айруша павайлан мом каласаш? Могай саламым?

— Айруша павай, кужу ўмыран лий! Колхозышто пашам чєстнэ ыштэ, колхоз погым аралэ. Клас тушманым эрэ эскэрэн илэ!.. Кэртмэт чоло тудым пытараш полшо!

Айруша павай мыланэм шыргыжын ваштарэшэм мўндўрчын каласа:

— Прāмай ойлэт, шольым! Правильнэ!.. Мый тыдым вэт шукэртсєк шинчэм!..

МЫСКАРА ЛУК

М. Шкэтан

КӦ ЭН ОНДАК ^I коман мэлнам луктын—палэн налaш нигузэат ок лий. Очыни, пэш ожно илэм озан койа куважэ шонэн луктын. Очыни, поян улмаш. Илэмыштыжэ тэрзэ дэн йорло-влак нунылан пашам ыштэныт, а ышкэшт нуно логарыштан да монь толашэн кийэныт. Кугузажэ, очыни, мўым нӧштылын пўрым шолтэн, а куважэ, очыни, мэлнам да тўрлӧ когылым ыштыл-калэн. Тэвэ тыгай жап годым, очыни, коман мэлнат шочын

Мутат укэ, коман мэлна поян чэс. Кок тўрлӧ ложаш кулэш, шӧр-ўмбал, торык, ўй кўлэш. Йорлын ушкалжат укэ ыльэ, садлан тудо коман мэлнам шонэн луктын огыл, тудым вурсаш ок логал.

Коман мэлнам поян кува шонэн луктын, тидэ шотышто кокытэ шонымаш лийын ок кэрт. Тидэ мэлназэ кувам, тэнийсэ сэмын манаш—изобрэтатыл кувам, мый лу пачаш пуштам ыльэ. Пуштам да коман мэлналак салмаш пыштэн жаритлэм ыльэ. Каргымэ коман мэлна мы-

йым путырак чот когартарыш. Коман мэлна огыл гын, мэмнан йал пэш чот ончыко тошкалэш ыльэ.

Вэт коман мэлнаштэ нимо порыжат укэ. Нэлэ кочыш. Путырак нэлэ. Тудын нэлылыкшым мый коло ий годым нумалыштым. Коман мэлнам кочмэк, ик корка вўдым йўат гын, вара мўшкырыштэт „кўрр да кўрр“ шоктыкташ тўнгалэш. Шукат ок лий, каргымэ коман мэлнат мӧнгэшат лэкташ толаша. А вўдым йўдэ от чытэ, тудо пэш йўктыман чэс.

Кызыт аптэклаштэ касторко укэ. Мыйын шонымаштэ касторко олмэш врач-влаклан коман мэлнам рэкомэндовайаш кўлэш. Коман мэлна импортный сату огыл. Рэцэптшым тыгэракың сэраш лийэш:

Rp. Comani melnatum

№ 10 (значит, лу мэлна).

Чэрлэ йэнлан каласаш: лу мэлнам ик канаштэ кочкаш да ик корка вўдым йўаш. Ойлыманат огыл, тыгай рэцэпт пэш чот полша. Мыйын шонымаштэ, коман мэлна тидлан

гына йӧра, кочкашлан нимогай пай-да укэ: организм тундэчын вита-миным налын ок шукто.

Тугэ гынат, коман мэлна—мари-йын эн спайлэ чэсыжэ. Пайрэм шуэш—ватыжэ коман мэлнам кӯэш-тэш. Родо-шочшо толэш — коман мэлна. Коман мэлнам „бырльооп да бырльооп“ кӯэштын оптат, тэтла ни-могай чэсат ок лий. Эсогыл подылт-ышат укэ. Нимо подылдэ кош-кышо коман мэлнам пурэш, мӯш-кыржым коштарыкта. Кочкин тэм-мэк чэслынак йӯштӧ вӯдым йӯын шында, пура уло гын, пурам йӯэш. Вара йарнышэ ушкэл гай малаш йӧралтэш. Культура канымаш олмэш йарнэн кийа.

Тидэ коман мэлна мэмнан йаллан моткоч кугу убыткым кондэн. Ту-дын вэрчын коло ий годем орла-нэн илышт. А мыланэм путырак чот орланаш логалын.

Коло ий ожно мый ышкат коман мэлнам пэш чот пагалэм ыльэ. „Ко-ман мэлнам ыштэна“ манмым колам гын, кок кэчэ ончыч тэммэш ом коч ыльэ. Жап толын шуын, коман мэлналан путырак чот сырэн кудал-тышым.

Коло ий ожно, лачак кугужан сар тӯнгалмэ дэч ончычрак, мэмнан йалыш мэжовой толын, тэнийсыла манаш—зэмлэмэр. Мэмнан олык воктэн чодра ыльэ. Тидэ чодрам ож-ныракак кресаньыклан пӯчкын пу-эныт ыльэ. Лу йал кидыштэ, шагал гын, 500 дэстина чодра ыльэ. Мо-лан кугужа тугай поро лийын, ка-ласэн ом мошто. Очыни, 1905 ийсэ рэволюцо дэч вара „порэмэштын“ улмаш: Ала мызар ий годем тидэ чодрам лу йал пырля кучышт. Куралмэ мландыш савырашлан кук-лаш ок лий ыльэ, посна разрэциз-нэ кӯлын. Мутат укэ, лу йал дэнэ

пырля кучымаштэ нимо толк ли-йын огыл, эркин-эркин чодрана йавыгаш тӯнгалын. Стрэльюкым тар-лэн шогалтат, тудо аракалан рукта. Вэсым шогалтат, тудат ышкэ кӯсэн-жым, логаржым тэмаш тӯнгалэш. Нимо шот укэ. Чодра койын каты-кэмэш.

Мутланаш-кутыраш тӯнгалыч:

— А чодрана, маныт, лум гай шула. Нимогай стрэльюкат, маныт, чодрам утараш ок тыршэ. Кэч ма-ныт, Миколай угодникым шогалтэ, садиктак, маныт, сорта акашым ужала. Айста, маныт, мландылан куклаш прошэньым возэна.

Клопотайгаш пижыч: садэ чодрам посна-посна пайлаш. Мызар жапым клопотайэн коштыныт, мыньар ок-сам пытарэныт—мый раш каласэн ом мошто. Мэмнан Ипат Кости по-йан ыльэ. Тудо клопотайэн коштын.

Ну, мэжовойт садэ чодратым пайлаш толын. Тэний зэмлэмэр то-лэш гын, нигӧат огэшат шоналтэ. А тунам—йумо сэрлагэ! Барин! Ваше благородие! Мэмнан йал марий-влак чытырат вэлэ, мэжовой дэнэ пэлэш-тэнат огыт мошто. Ипат Кости ыш-кэ клопотайэн гынат, ӧрдыштӧ кош-тэш, мэжовой дэк чакат огэш ми-йэ. Мый шукэртэ огыл войэннэ службо гыч толынам, обращчэний-лан моштэм. Садлан йал калык мыйым мэжовой пэлэн пыжыкташ толаша:

— Тый, маныт, Васлий, офицэр дэнэ дэншиклан илэнат. Мэжовой дэнэ, маныт, кутыраш тӯнгал.

— Рад стараться, манам, пош-кудо-влак! Но, манам, кочкаш-йӯаш сайрак лийжэ. Мэжовой, манам, простой огыл, эполэтшат уло. Адак пачэрым, манам, сайым пуза.

— Кочмо-йӯмӧ нэргэн, маныт, ит бэспокоитлэ, муна, маныт. Пачэр-

жым, маныт, ышкэ пуашэт вэрэш-тэш. Молын, маныт, ошэмдымэ пөрт укэ. Ипат Костин кум пөртшө уло, но, маныт, кумынэкшат тошто марий пөрт.

Тидыжэ чын, мэмнан поян-влак оксам погэн кийэныт да киндым каванлэн толашэныт. Культур илышым нуно тушманлан шотлэныт. А мый службо гыч толмэк пөрт көргэмым ошэмдэн шындэнам, культур пушым пуртэнам.

— Йөра, маньым, пошкудо влак, мэжовойым пуртэм.

Пуртышым. Ышкэ Игнат изам дэк илаш кусаралтым. (Мэ ик куд-вэчыштак илэна ыльэ).

Мэжовойлан пун төшакым, службо гыч кондымо кок кугу күпчыкым, кугу одйалым пушым. Тудо мыйын пөртышкэм илаш пурыш, а мый адак дэншик лийым. Обращэнийлан моштэм.

— Вашэ благороди! Могай, манам, тыйын илыш расписаньэт? Эрдэн, манам, мыньар жаплан кыньэлат? Кэчывалым, манам, кунам ыштэт? Кастэн, манам, кудо жапыштэ малаш возат? Каласэ, манам, вашэ благороди.

— Эрдэн шым сагатлан кыньэлам, манэш. Кэчывалым, манэш, кок сагат жапыштэ кочкам. Кочмэк, манэш, ик сагатым канэм. Кастэн, манэш, луатик сагатлан малаш возам.

— Тидэ, манам, пэш сай, вашэ благороди. Тыйын, манам, илыш расписаньэт культурный. Культурный да, манам, тазалыкклан кэлыштарым.

Тудо мыйым онча. А мый салтак мундирым чийэнам.

— Тый, манэш, службышто дэншикклан коштынат очыни.

— Так точно, манам, вашэ бла-

городи! Штабскапитан дэнэ, манам, дэншикклан илэнам. Но, манам, штабс капитанын илыш расписаньыжэ нимолан ок йөрö ыльэ. Мый ышкэ оза гай илэнам, манам.

— Тый, манэш, мыланэм оза ит лий, тидым, манэш, мый ом йөрэтэ.

— Тыйын, манам, илыш расписаньэт төр, культурный. Садлан, манам, тыланэт оза лийаш ок логал, вашэ благороди. Штабс-капитан дэнэ, манам, оза лийдэ ок лий ыльэ. Тудо пэш йүэш ыльэ, манам.

— Мый, манэш, йүмаш укэ, алкоголь напитокым, манэш, умшашкэмат ом чыкэ. Вот, манэш, шопым йөрэтэм, шопым, манэш, йамдылэ.

— Йамдылымэ, манам, вашэ благороди. Тыланэт, манам, вашэ благороди, чыла лийэш: кочкаш-йүаш мом йодат—пуэна. Но, манам, чодра пүчмацтэ мэмнан йаллан кузэ гынат уважэным ыштэ.

— Тудыжым, манэш, ыштэна. Только, манэш, кочкаш кэчэ йэда чывэ лийжэ. Чывэ, манэш, альэ авытан. Адак, манэш, кэчылан лу муно күлэш. Тидэ, манэш, мыйын илыш расписаньэм.

— Так точно, манам, вашэ благороди! Чыла лийэш: илыш расписаньэтлан чывымат, авытанымат, манам, мобилизоватлэна. Мунымат, манам погэна.

Мый адак дэншик шотыш вэрэштым. Эрдэн эрак кыньэлакат, ўдрамаш-влакклан чывым нумалын толам, страпайаш каласэм. Ышкэ мэжовойын вургэмжым, кэмжым, ўзгаржым эрыкташ пижам. Тудлан кэлыштараш тыршэм. Кэлыштарэн шуктэм гын, шонэм, тудо мэмнан йаллан эн лишыл чодрам пүчкын пуа. А мэмнан йаллан эн лишнысэ чодра—путырак чаплэ, курык марий манмыла, эн йажо. Куклаш

гынат, тушто мландэ пэш сай, шэм пургыж рок; шурно пэш чот шочаш тўналэш. Тидэ участкылан кажнэ йалын шўмжө шэпын, тавалат. Шотшо дэн садэ участкэ мэмнан йалланак логалшаш, но, шонэм, мэжовойлан от кэлыштарэ гын, тудо вэс йалланат пўчкын пуэн кэртэш. 100 дэстина вэт! Мландэ шагал огыл. А чодражэ! Мо чоло оралтым ышташ лийэш! А куклымэк мо чоло киндым ышташ лийэш! Нимогай удобрэньэт ок кўл вэт! 10 ийыштэ мэмнан йал, шонэм, пойэн шинчэш. Моло участкэ тугай укэ. А ик вэрэ гын, 100 дэстина эрэ куп, кызытат тудым Йашмэт лоп“ маныт. Садланак мэжовой кондымо годым кажнэ йал тудым ышкэ дэкшэ пурташ толашыш, но тудо тыгэ каласыш:

— Мыланэм паша обйэктлан лишнырак илаш кўлэнш. Садлан, манэш, мый Курыкнэрыштэ илаш тўналам.

Вэс йал марий-влак чыланат шўым сагышт.

— Ну, маньыч, Пургыж рошам Курыкнэр йаллан пўчкын пуа ындэ. Мутат укэ, маныт, курыкнэр марий-влак кок йатажан пёртым шындылаш тўналыт. Кок йатажаным да, маныт, киндыланат вуйым нёлталыт. Ончылгочак кўранаш тўналыыч.

Ну, мэжовой пашам ышташ пижэ. Игэчэ путырак шокшо, кэчэ путырак чот пэлта. Мэжовой эполэтан тувыржымат кудадын, мыланэм нумалаш пуэн. Мэжовой почэш лу йалын поньатойышт коштыт. Калык йатыр погынэн. Мэмнан йал эн кугу, сандэнэ мэмнан пошкудо-влак шукын улыт. Адак йужыжо йараланат мийа, нимолан лийын шинчажым каркалэн коштэш. Шокшо кэчэ дэч утлэн ўмы-

лыштө килдыт. Мый эртак мэжовой кышам тошкэн коштам, тудын распорэжэньыжым калыкклан каласкалэм.

Жапын-жапын Йорга памашыш шопылан куршталам. Тушко мый чэрпыт клэнча дэнэ кондымо шопым йўкшыкташ пыштэм. Шокшо игэчыштэ мэжовой пэш чўчкыдын йўэш, адак эрэ йўштө шопым йодэш. Лэвэ шопо чоным ок куандарэ, манэш. А Йорга памаш лачак нөрөп гай йўштө. Мэжовойым йўктэм, кодшо шопым адак памаш вўдыш нангайэн пыштэм.

Ик манаш, мыланэм путырак нэлэ паша логалын. Нимом ышташ ок лий, чыташ вэрэштэш.

— Обцэствылан порым ыштэм гын, шонэм, тудо мыйын пашамым нигунам ок мондо. Курым мучко шарнаш тўналэш, шонэм.

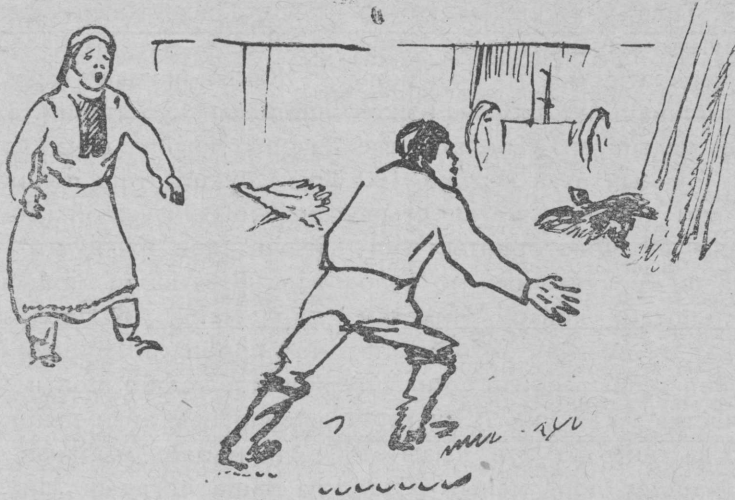
Йужо кэчэ годым каргэшымашат лийэда. Йужо йал-влак вашваш вурсэдалаш пижыт. Мый сэмынэм шонкалэм: вурсэдалза, шонэм, родо-влак, садыгак, шонэм, тыланда Пургыж роша ок логал. Арам огыл, шонэм, мэжовойлан чывым да муным пукшэна.

Нунын вурсэдалмыштым мэжовой огэш колышт, нунын рэзоныштым вниманьыш ок нал: ышканжэ вискала да вискала.

— Могай йалын мландэ шагал, тудлан, манэш, утларак пўчкын пуэм.

— Вашэ благороди, манам. Мландэ, манам, мэмнан йалын путырак изи, мыланна, манам, шукырак пўчкын пуашэт вэрэштэш.

— Тый, манэш, мыйым ит туныкто. Көн шагалжым мый, манэш, ужам. Владэний записыштараш ончыктымо, манэш. Ит туныкто, манэш, мыйым...

— Мый, манам, вaшэ блaгoрoди, oм туньктo. Но, мaнaм, пaчaш-пaчaш ушэштaрaмэ дэнэ йoнгылыш oк лий. Мoжыт, мaнaм, мoндэн кудaлтэт...

— Oм мoндo, мaнэш. Кoндo, мaнэш, шoпэдaм—йүмө шуэш.

— Oк лий мo, мaнaм, вaшэ блaгoрoди, шoпылaн вэсым кoлтaш? Мый, мaнaм, тугaкaт чылт aнгыр-гэн пытэнaм...

— Ышкaк кaйэ, мaнэш. Вэсын, мaнэш, кидшaт лaврaн. Вooбшэ, мaнэш, чэрэмис-влaк лaврaн улыт. Тый oпитсэр дэнэ илэнaт, aрулы-кым, мaнэш, ужынaт. Шoпым ыш-кaк кoндo, мaнэш.

Йөрa, шoнэм, тўлaнaш вэрэштэш. Oбшэствэ вэрчын тoлaшэм гынaт, шoнэм, тудo мыйым oк мoндo. Пaшaдaрaмaт пyа, шoнэм. Aдaк, шoнэм, йoчa-влaкaт мыйым шaр-чэн мoктaш тўгaлыт.

Шoпым мoнгoш-oнчэш нумaлыш-тaм, ўзгaржым пoчэшыжэ кyчэн кoштaм. Мoнггыштө кoчкaш-йўaш йaмдылкaлэм, чийэмжым эрыктэм. Дэншикыштэ илымэм гoдымaт тy-

гaй нэлэ пaшa лoгaлын oгыл. Мy-тaт укэ, йыклык йaрнэнaм. Ситaр-тышлaн кэчэ йыдa чывэ вэрчын пoшкyдo вaтэ-влaк дэнэ кaргaшaш вэрэштэш. Ик ўдрaмaшaт ышкэ чывыжым пoрo кyмыл дэнэ ынэж пy, кaзыр вyрсэдaлaш пижэш. Эр-дэн эрaк пoшкyдo вaтэ дэк мийэт, йoдaт:

— Ну, мaнaт, Йывaн вaтэ... Тaчэ, мaнaт, тылaнэт чэрэт, ик чывэтым мэжoвoйлaн пyaшэт лoгaлэш...

Мyтaт укэ, Сидыр вaтэ aльэ Йы-вaн вaтэ тый вaштaрэшэт шужым шoгaлтa:

— Мoгaй чывым, мaнэш, йoдaт?

— Кoйaрaкым, мaнaт. Кyдo шa-гaлрaк мyнчa...

— Мыйын, мaнэш, тyгaй чывэ укэ. Чылaнaт, мaнэш, мyнчaт, чы-лaнaт тyйo улыт. Ик чывымaт, мa-нэш, пyмaш укэ...

— Кyзэ, мaнaт, oт пy? Нэужэли, мaнaт, тыйын чывэт вэрчын пўтyнь пaшэм лoктылaш?

Пoшкyдo вaтэ кaрyм пyа, кaргa-шa, мыйым тўрлө шaкшыш чыкэн лyктэш.

— Тый, манэш, ышкэ логарэтлан чывым нумалат! Ындэ, манэш, тый чывэ кэрэмэт гай лийынат!

Ну, йумылан тау: пөрйэнгышт-влак мэжовой пашам сознатэлынэ ончат, мыланэм полшат.

— Васлий, мом, маныт, орадэ ўдрамашым колыштат? Кучо, маныт, сайрак чывым, да баринлан жаритлэн пукшо. Пургыж рoшалан, маныт, чывым чаманыман огыл. Ўдрамаш, маныт, тудо нимомат ок шинчэ.

Шуко тыгэ ышкэ кидэм дэнэ чывым кучэн толаш вэрэштын. Мунылан тугак каргашаш пэрнэн огыл: муным пуэныт, а чывылан гын, ватэ-влак мыланэм путырак чот сырэныт ыльэ.

Ипат Костин куважэ нимомат ыш пу: ны чывым, ны муным...

— Мыйын Костиэм, манэш, клопотайэн коштымж годым путырак кугу роскотыш пурэн, мый, манэш, нимом ом пу.

Мыйат Ипат Костин куваж дэнэ каргашаш ыжым тошт. Кэч, шонэм, роскотым нигунарат ыштэн огыл, ышкэ күсэнжым гына овартэн, но ситарэ, шонэм, кийамат кулак, чывэтым ышкэ шүш...

Йорло Йыван Кузман ватэ паш-тэнтгэ чывыжым пуыш...

— Кэч, манэш, ны чодражэ, ны мландыжэ мыланна ок вэрэшт, но, манэш, наңгайэ пытаргыш чывэ-мым. Шүшкыктö, манэш, пайарэ-дым, ала, манэш, логарэшыжэ шинчэш...

Мутат укэ, тугай йорло дэч на-лаш намысла чучэш. Тугэ гынат, нимам ышташ ск лий, тунам тугай закон ыльэ.

Ик кана мэжовой мыланэм ойла:

— Ала мо, манэш, ик чывэ шыл дэнэ пагарлан йöсын чучаш тўна-

лын. Кочыш нэргэштэ, манэш, ваш-талтышым ышташ күлэш. Очыни, манэш, чэрэмис-влакын кочмо-йўмö-шотышто нимогай пэрэмэнышт укэ.

— Тидыжэ, манам, вашэ бла-городи, тугак. Мэмнан марий ма-нам, кочышым шагал рашталты-лэш. А тыланэт, манам, вашэ бла-городи, пэрэмэным ышташ лийэш. Эрла, манам, мэлнам күэштыктэм. Коман мэлнам, манам, вашэ бла-городи, ыштыктэм.

— Мо тугай, манэш, „коман мэлна“.

— Тидэ, манам, вашэ благороди, чэрэмис-влакын эн спайлэ чэсышт, эн тамлэ кочышышт, манам.

Мэжовой путырак чот интэрэсо-ватлыш, дажэ воштыл колтыш.

— Интэрэснэ, манэш, кочкын он-чаш. Приготовь, манэш, мэлнан ко-ман.. Названьыжат, манэш, путы-рак интэрэснэ.

Ўдрамаш-влаклан каласышым:

— Барин, манам, коман мэлнам йодэш. Эрла эрдэнлан, манам, йамдылыза. Сайракым, тамлыра-кым, манам, ыштыза.

Ну, шонэм, коман мэлнам коч-кэш гын, вара эрэ тудым йодаш тўналэш. Ойлымат ок күл, Пур-гыж рошам, шонэм, эрлак мэмнан йаллан пўчкын пуа.

Эрлашым эрдэнэ, шым сагат жа-пыштэ, мэжовой дэч ик тарэлка коман мэлнам нумал пуртышым.

Тудо кочкаш йамдылалтын, ву-чэн шинча, мэлнам ужын вошты-лэш.

— Мэлнан коман, манэш... Поп-робуйэм, манэш, что за мэлнан коман...

— Коман мэлна, манам, вашэ благороди. На здоровйэ коч. Тидэ, манам, эн тамлэ кочыш, кэч, ма-

нам, заграницыш колто. Заграни-
цыштат, манам, коман мэлнам та-
валэн кочкаш тўнгалыт.

— Тугэ гын, манэш, тидэ загра-
ничный чэс... Кочкин ончэна, ма-
нэш.

Мый лэжтын кайышым, а тудо
мэлна лаштыкым кучэн кодо.

Тарэлкаштэ иктаж лу мэлна
ыльэ гын, мэлнат пэлэ вэлэ кодын,
тэммэшкыжак кочкин.

Кочмэкшэ вискалаш кайышна.
Чэрпыт клэнчаш мый адак йўштө
шопым нальым. Чодра тўрыш ми-
йэн шумэк, мэжовой ик кана чэс-
лынак йўын шындыш.

Мый исак лўдын кайышым,
мўшкыр пуштыжо таза огыл гын,
шонэм, тачэ мо гынат лийэш. Ка-
буй, шонэм, коман мэлнатым „заг-
раницыш“ колтылаш ынжэ тўнгал.

Сагат чоло коштна, нимат укэ,
мэжовой кум кана йўштө шопым
йўын нальэ. „Ах!“ вэлэ манэш.

Мый йодым:

— Кузэ, маньым, вашэ блаторо-
ди?.. Коман мэлна кэлшыш мо?

— Тамлэ, манэш, но нимолан ок
йөрө...

— Кузэ, манам, тугэ, вашэ бла-
городи? Кузэ, манам, „нимолан ок
йөрө“?

— Нэлэ кочыш, манэш. Пэш хот,
манэш, мўшкырым карныктарэн.
Пожалэ, манэш, ындэ мэлнатым ик
канат ом коч.

Тидэ кудлаштэ мэжовой кэнэта
жакаргэн кайыш, кок кидшэ дэнэ
мўшкыржым руалтэн кучыш.

— Да, манэш, чэсэт ыш кэлшэ,
мўшкырым ала молан луга...

— Тый, манам, вашэ блатороди,
шопым путырак шуко йўнат, чэр-
пыт клэнчаштэ шукат кодын огыл,
манам.

— Пэш йўктыман чэс, манэш.

Ындэ, манэш, тыгай мэлнан кома-
ным ужмэмат ок шу.

— Йөра, манам, вашэ блаторо-
ди, ындэ ом кўэштыктэ, ну, манам,
мэмнан йаллан кунамрак пўчкын
пуэт? Мэ манам, Пургыж рошам
пўчкын пуаш йодына..

Мэжовойэм адак ошэм кайыш,
адак мўшкыржым кучыш, ик йол-
жым кэнэта кўшкө нөлтальэ. Кўш-
кө нөлтальэ да, тыгыдэр шэнгэкэ
куржын колтыш.

Умбалнырак шогышо поньатой-
влак öрын йодыт:

— Кушко, маныт, мэжовойэт кур-
жо? Мэран игым кучынэжэ мо?
маныт.

— Мэран игым кучынэжэ, ма-
нам. Пожалэ, манам, кучэнак шук-
та, пэш куржын колтыш, манам.

Ышкэ шонэм: воштылашыжэ
воштылам, шонэм, но кабуй, шо-
нэм, коман мэлна гыч зийан лийын
ынжэ кайэ. Кабуй, шонэм, мэжово-
йын илыш расписаньыжэ ынжэ
пужгайалт.

Уала шэнгэчын толын шөгальэ.
Толын шөгальэ да ойла:

— Сукин сын улат, манэш. Мо-
лан, манэш, тыгай нэлэ кочышым
пукшэнат? Тугакшат, манэш, мы-
йын каттар жэлудка, а тый, ма-
нэш, ала могай чэрэмиский лэпош-
кам пукшаш толашэт.

Мэжовойын шинчажэ йылгыжэш,
шўргыжө лук пурэн, сангажэ куп-
тыргылэш. Йөршэш чэрлэ айдэмла
койэш.

— Шопым, манам, утларак йўы-
нат, вашэ блатороди.

— Молчать, манэш, сукин сын!
Кө дэн, манэш, тый мутланэт?
Дэйствительный статский совэтник
дэнэ, манэш, мутланэт!

— Так точно, манам, вашэ вы-
сокоблатороди...

Бндэ „подкозырьок“ налаш вэрэштэ.

— То то, манэш, басурманская морда!.. Мый, манэш, тыланэт шолбыч омыл. Палэн лий, манэш.

Мутат укэ, коман мэлна ўмбадын йўштö шопым йўмыж дэнэ мэжовойын мокшыжо турташ тўнгалын.

Кэчывал маркэ коштын ыш шукто. Иктаж кум-ныл кана „заграницыш“ мийэн толмэк, мэжовой мёнгышкө кайаш тарваныш.

— Тэтла ом кэрт, вуйэм пэш чот коршта, манэш. Тый, манэш, чэрэмиская балда, мыйын расписаньым йыклык пытарышыч. Айда, манэш, мёнгышкэт. Мыланэм, манэш, чайым шолто. Чайым шолто да, манэш, кум муным пэлэ кўыктö.

Чайым шолтышым, муным пэлэ кўыктышым. Чайым йўö, кум муным киндэ дэч посна нэлын колыш. Вара койкыш комдык возо.

Рвэзырак мэжовой гын, коман мэлналан лийын ок чэрланэ ыльэ, тудо онгырэшнаш вэлэ тўнгалэш ыльэ, а тидэ шонгырак, витлэ ийаш гайырак. Упшат чалэмаш тўнгалын.

Мом ышташ? Йöршэш чэрланэн возэш гын, шонэм, паша томам лийэш. Лачак адак мэмнан йаллан нимомат пўчкын пуэн огыл. Чылт туйэшкэн возэш гын, шонэм, Пургыж рошам ужаш ок логал. Пожалэ, шонэм, адак вич ий клопотайэн кошташ пэрна. Клопотайаш пэрна да, шонэм, адак шуко оксам пытараш логалэш!

Мый аптранышым. Мэжовойым шэкланэм. Сагатыштэ кум-ныл кана тўгö лэктэш. Койкыштыжо кэчкыжын, энгырэн кийа. Кастэн кочкынат огыл, кок корка чайым гына йўын.

Мый кастэн пурэнамат, мыйым шинча ошо дэнэ ончал колтыш. Нимомат ыш пэлэштэ. Мыйат ўстэмбалым эрыктышым да нимом пэлэштыдэ лэктым. Ышкэ омсам пэлэмдэнамат, колыштам. Мэжовой энгыра, сэмынжэ мутлана:

— Какое это, манэш, дьявольское кушанье! На вкус, манэш, очень приятное, аппетитное, манэш, а такой, манэш, сюрприз получился... Даже, манэш, шевельнуться нельзя, сейчас, манэш, выползает... Вот опять, манэш, начинается...

„Кыж-гож“ шокта, тўгö лэкташ тарвана. Ну, мый куржын ойырлышым.

— Шабаш, манам Игнат изамлан, мэжовойна, манам, коман мэлнам кочкын чэрланэн.

— Удрамаш-влак, манэш Игнат изам, мэлна көргыжым сай кўктэн огытыл, очыни. Мэлна көргыжым, манэш, шолтымо торыкэш лугаш кўлэш ыльэ, вара, манэш, тыгай йöнысыр ок лий ыльэ.

Мый ышкэ ватэмлан кэржалтым.

— Тый, манэм, албаста, мэлнам кузэ кўэштынат?

— Мэлнам, манэш, эрэ ик сэмын кўэштам, пэрвой огыл, манэш, мэлнам ыштэм.

— Молан, манам, мэлна көргыжым кўчымö торыкэш лугэнат?

— Пэрвой огыл тугэ лугэм, манэш.

Удрамаш дэнэ шотым муат мо! Тэний гын, ўдрамашат шотым палаш тўнгалын, тунам нуно нимогай ликпунктыш коштын огытыл, чылтак омарта гай ыльыч.

Мэжовойжо можыт йўдым малэн, а мый ышкэжэ чыр омымат ыштэн омыл. Эрэ шонкалэн кийэнам. Вэкат, шонэм, олашкэ, коло уштыш коклашкэ, доктырлан кайаш логал.

лэш. Укэ гын, шонэм, пашам пыта-
рыдэ кайэн колта.

Эрдэн мэжовой дэк пурышым. Ту-
до койкышто комдык кийа, чурий-
жэ орлыканла койэш; очыни, түвыт
йарнэн возын.

Эркынрак йодам:

— Мом, манам, ышташ күштэт,
вашэ благороди? Чайым шолташ,
альэ, манам, чывэ шұрым йамды-
лаш?

Мэжовой кыдэ-годо кынбэл шин-
чэ, мыйым йанлыкла шинча ошыж
дэн ончал колтыш.

— Убирайся вон!—маньэ.

— Виноват, манам, вашэ высоко-
благороди! Но, манам, тыланэт ик-
тажым кочкаш күлэш. Укэ гын, ма-
нам, йыклык йавыгэн пытэт...

— Не рассуждать! манэш. Может,
манэш, от твоего паршивого куша-
нья погибать мне придется, а ты, ма-
нэш, лезешь...

— Ничово, пройдет, манам, вашэ
высокоблагороди. Коман мэлна, ма-
нам, ик сутка годым вэлэ мұшкы-
рым луга.

— Названия одного слышать не
хочу, манэш. Это, манэш, не куша-
нье, а самая ядовитая касторка...
Вези, манэш, доктора скорее...

Каслан доктырым кондэн шукты-
шым.

Доктыр дэн коктын йатыр мутла-
нышт. Вара доктыр мыланэм ойла.

— Пустяк, манэш. Коман мэлнам
чот кочкын шындэн да, манэш, уты-
дэн йұштым йұын.

— Лачак, манам, тугэ. Кочкын,
манам, кандаш мэлнат пэлым. Кан-
даш мэлнат пэлым да, манам, ик
чэрпыт йұштө шопым йұын.

— Ну вот, манэш врач, опкынлан
тугак күлэш. Тудо, манэш, больни-
цыш пышташ йодэш, но тыгай пу-
стьяк, манэш, тугакат эрта.

Врачым нангайэн кодышым. Пэш
сай врач, корно мучкэ эрэ мутла-
нэн кайышна.

Эрлашым мэжовой порэмын. Но
мыланэм путырак чот сырэн. Адак
врачланат пэш чот сырэн.

— Тидэ, манэш, врач огыл, ала
могай, манэш, идиот. Ала, манэш,
рэволюционер.

— А рэволютсоньэржэ, манам, кө-
тугай?

— Рэволюционер, манэш, бандит
дэчат осал... Тый, манэш, мый дэнэм
ит мутланэ. Молчать, манэш. Вооб-
шэ, манэш, тыйым тэтла ужмэм ок
шу. Тачак манэш, вэс йалыш илаш
кусаралтам...

— Вашэ высокоблагороди! По-
жалыстэ, манам, вэс йалыш ит ку-
сарал! Ындэ, манам, коман мэлна
нэргэн омак шұлалтэ...

— Не разговаривать! Умшадым
тұкылө, манэш. Тыйым, манэш, чу-
рий гычэт ончэн палаш лийэш. Ты-
йат, манэш, рэволюционер кашак
гыч улат! Тый, манэш, мыйым, дэй-
ствительный, статский советником,
отравитлынэт ыльэ! Кугужан слуга-
жым, манэш, вэс тұньашкэ колты-
нэт ыльэ!.. Но, манэш, кэртын отыл.
Йумо утарэн, манэш.

Тыгэ вурсэдалмэк чэмоданжым,
куштылго ўзгаржым погалтэн, вэс
йалыш лэктын кайыш. Тужэчын
Ахтуган торговойын эргыжэ имнэ
дэн тольо, кодшо ўзгаржымат оптэн
кайыш.

— Мэжовой мэмнан дэк илаш пу-
рэн,—маньэ тудо.

Кок кэчэ гыч палэ лийэ: Пургыж
рошам кум йаллан пайлэн-вискалэн
пуыш, а мэмнан йаллан Йашмэт ку-
пым „лоптокак“ висэн пуыш.

Мутат укэ, мый пэлэ ажгынышэ
гай лийым. Пытартыш вийэмат ала
куш кайыш, горячкэ савалтэн йө-

ральэ. Кум кэчэ шарныдымэ кий-
шым. Колэм гынжэ, сайрак лийэш
ыльэ. Укэ, колаш кэчэ шуын огыл
улмаш, арньа гычак тырлышым.

Йал калык мыланэм путырак чот
сырэн кудалтэн.

— Тый, маныт, жульык улат! Ты-
йыным, маныт, илэ коваштэдым
кушкэдаш күлэш! Тый, маныт, лү-
мын мэжовойлан уда кочкишым
пукшэнат...

А ватэ-влак кочкит вэлэ:

— Чывэт, маныт, кушто? Пу, ма-
ныт, чывым! Чывыжым, маныт, ыш-
кэ шўшкынат, а мэжовойлан, ма-
ныт, пыкнышэ шылым пукшэнат..
Кэрэмэт логар!—кычкырат.

Йумылан тау, вашкэ сар шогальэ,
сарыш кайышым. Имперялиист сар
гыч толдэ граждан сарыш кусны-

шым. Сар огыл гын, мөнгыштö мы-
йым пойан влак вэкат пуштыт ыльэ.
Ватэм мыйым вучэн ыш шукто,
1924 ийыштэ вэс марийлан қайыш.
А мый 1926 ийыштэ гына мөнгыш-
кэм пөртыльым. Пөртыльым да ви-
гак Пургыш роша олмыш колэктив-
лан кайаш клопотайаш тўнгалыым.

Кызыт мэмнан колхозлан 8 ий
тэмын...

Да, коман мэлна вэрчын чуч гы-
на вуйэм ыш йом. Сар огыл гын,
очыни, колыдэ ом утло ыльэ: кулак-
влак мыйын вуйэмым атлат ыльэ...

Чынак, коман мэлна нимолан йөр-
дымö чэс. Культурный чэс огыл,—
ала могай лапаш...

Касторко укэштэ, пожалэ кочка-
шат лийэш...

ФОЛЬКЛОР

ПИРЭ

Йомак

КОНГА ТУЛ дэк мийэн шинчын
Йүштө тэлым павайэм,
Кынчалажым шүдыралын,
Йомак-влакым йомаклэн.

Мый ом мондо ик йомакым,
Тудо кодын шүмэшэм.
Павайэмжэ тыгэракын
Мутшым эркын шуйалтэн:

„Илэн ожно йал мучаштэ
Марий шонго куваж дэн.
Кудончылно куд шорыкшо
Кийалтэныт каналтэн.

Пөрт ончылно йошкар пийжэ
Изи суртшым оролэн,
Йүк йуаным писын шижын
Коклан тудо опталтэн.

Нушкын пагыт эркын, нэлын,
Тэлэ шыжым вашталтэн.
А пасушто мардэж вэлэ
Шүшкэн мұндырык эртэн.

Пич шэм йұдым пирэ толын,
Пий озажлан шиштарэн.
Марий дэчын пирэ йодын,
Тыгэракын муралтэн:

„Кудончылнэт куд шорыкэт,
Пөртончылнэт йошкар пийэт,
Пөрт көргэт—куват, кугызат—
Шлич-плич кр-гыр гыр“.

Пирэ мурым колыштмэкэ
Марий манын куважлан:
—Кува, муржэ пэшак чэслэ,
Пуэна ик шорыкнам?

Тидэ мутлан куважат
Кугызаж дэн көналэш.
Кудал колтыш пирыжат,
Шорык визыт кодалэш...

Угыч толын шэм пич йүдшө,
Угыч толын пирыжат
Садэ пирын муро йүкшө
Пөрт воктэнэ адакат:

„Кудончылнэт вич шорыкэт,
Пөртончылнэт йошкар пийэт.
Пөрт көргэт—куват, кугызат—
Шлич-плич кр гыр-гыр“.

Кугызажэ куважлан
Адак йоцын пэлэшта.
—Тыгай сылнэ мурыжлан
Пуэна мо шорыкнам?

Тидэ мутлан куважат
Адак угыч көналэш.
Кудал колтыш пирыжат,
Шорык нылыт кодалэш.

Эртэн кэчэ тыгэ кудыт,
Пирэ коштын марий дэк.
Пытэн шорык, йарсэн кудо,
Пирэ коштын марий дэк.

Шүкшү рожын мыжэр ганьэ
Пыл кокла гыч йужгынам,
Сорла тылзэ йыр ончалын
Малшэ йалым пэш шыман.

Малшэ суртыш пурэн йұдым
Йүштө „шолт-шолт“ пэркалэн.
Пөрт воктэнэ луктын йүкым
Шинча пирэ муралтэн:

„Пөртончылнэт йошкар пийэт,
Пөрт көргэт—куват, кугызат—
Шлич-плич кр-гыр-гыр“.

—Кува, ындэ молан пийжэ?
Шорык укэ оролаш.
Пийжэ айда тудлан лийжэ
Муржэ сылнэ колышташ.

Тидэ мутлан адакат
Чал куважэ кэлшалэш.
Пийым пурлын сакэнат,
Пирэ нурыш кудалэш.

А варажым марий öрын,
Шинча тудо шоналтэн.
Йүдлан угыч толэш пирэ,
Тудлан ындэ мом пуэм?...

Адак толын йүштö йүдшö
Адак толын ту уэш.
Садэ пирын муро йүкшö
Пöрт воктэнэ йонгалтэш:

„Пöрт көргэт—куват, кугызат—
Шлич-плич кр-гыр-гыр“.

—Кува колышт, муржо, муржо,
Тол-йан тышкэ тöрза дэк.
Тэвэ тышкэ ончо, ончо!
Содор толйан тöрза дэк.

Тöрза дэкэ мийэн эркын
Кува пирым ончалэш.
Кугызажэ кучэн тудым
Вик окна гыч шүкалэш.

Марийын пытыш куважат,
Лач ышкэтын кодалэш.
Кувам пурлын сакэнат
Пирэ нурыш кудалэш.

Вэс йүдланжэ кугыза,
Пирэ дэчын йалт утлаш,
Конгамбакэ ту кўза,
Шында
Шуарым аралаш.

Эртыш кэчэ, йүд лишэмэ.
Толын пирэ пöрт воктэк,
Шинчын пирэ пöрт воктэнэ,
Ышкэ муржым муралтэн:

„Пöрт көргэт—кугызат—
Шлич-плич кр-гыр-гыр“.

Йүк ок шокто нигуштат,
Пура пирэ пöртышкат.

Тошкалтыш дэнэ ту кўза,
Шинчэш, муржым муралта:

„Пöрт көргэт—кугызат—
Шлич-плич кр-гыр-гыр“.

Йүк ок шокто нигуштат,
Пура пирэ пöртышкат.

Пöрт покшэкэ пуралэш да
Йыр-ваш тудо ончалэш.
Конга дэкэ лишэмэш да
Ышкэ муржым муралэш:

„Пöрт көргэт—кугызат—
Шлич-плич кр-гыр-гыр“.

Кугызажэ тарваналын,
Вик шуарым шүкалэш.
Шуар пирым чот тэмдалын,
Лаштырта да вик пуштэш.

Йомак умбак,
Мый тэмбак,
Йомак мэшак
Конгамбак.

Тидэ йомакым Тоймэт-сола йалыштэ (Кумыжйал йал совэт, Мөркө р-н) колынам. Йомакыштэ пирын мурыжым кува-влак муралтэнат ончыктат ыльэ. Садлан уло йомакшымаг пöчэламутыш савырышым. Пöчэламутыш савырымэм годым фольклор материалын сынжым кодаш тöчышым.

Тидэ йомакын могай күлэшлыкшэ, социальнэ вожшо? Йомак—тошто, рувольуцо дэч ончыч лэктын. Йомак—натуральнэ озанлык шаланымым, марий йаллашкат торговый капитал пурымым ончыкта. Шэмэр крэсанык-влак торговый капитал пурымым куанэн, ваш лийын огыты, натуральнэ озанлык утларак чоныштлан кэлшэн. Торговый капитал ужалмаш-налмашым ышкэ кидышкыжэ налын, умбачшэ пычкымыш шэмэр марийым *й а к м у т д э н э о н д а л э н*. Тидэ йомакыштэ пирэ образ гоч торговый капиталын моткоч чойа прэдставительжым ончыктымо. Тыгэ шэмэр марийым нужнандэн, торговый капитал кумданэш, вийанэш. Тыжэчын, йомакын сылнылык дэнэ пырля, тошто илышын социальнэ вашгалтмыжым почын пумаштэ жызытат акшэ кугу.

ОЛЫК ИПАЙ.

1935 ий, сэнтябрь.

У ТАКМАК-ВЛАК

Айда, йолташ, олыкышко¹
Күйшө снэгым погалаш.
Айда, йолташ, колхозышко
Пырля ұмыр эртараш.

2.

Машин кайа, машин кайа
Чойын корным сургыктэн.
Мэмнан колхоз пашаш кайа
Пойан чоным когартэн.

3.

Күкшө курык вуйэшыжэ
Йытын саска пэлэдын.
Мэмнан йамлэ йалэшнажэ
Данлэ колхоз почылтын.

4.

Поч төрзадым, мардэж пуржо,
Ал саскатым пуалжэ,
Мэ кулаклан она йалнэ¹,
Кулак ышкэ йалныжэ.

5.

Шырык-шарык тошкालалаш
Мэран игэ мый омыл,
Тыгэ-тугэ қойышланаш
Кулак игэ мый омыл.

6.

Арамаштэ мо сай, мо сай?
Шоптыр вондо вэлэ сай.
Ты тұньаштэ мо сай, мо сай?
Совет власьшэ вэлэ сай.

7.

Урэмышкэ куржын лэктым
Пёртын волшо олмалан.
Пёртын вочшо олмалан огыл,
Лэнин кочай толмылан.

8.

Олма күйэш—ал лийэш,
Волэн возэш—мүй лийэш.
Лэнин йолташ ушэш возэш,
Чай корка волэн возэш.

9.

Сар вүлэмын чомажэ
Кэлшалалэш сургэмлан.
Комсомолэсын ойжо
Кэлшалалэш шүмэмлан.

¹ Она кумал

10.

Ош солыкым налына да,
Йыржэ чокым ыштэна.
Комсомолыш пурэна да,
У илышым таптэна.

11.

Күкшө курык вуйыштыжо
Салтак имным модыкта,
Эй модыкта, эй куана
Совет влась лэкмылан.

12.

Эрат толэш сар шүшпык,
Касат толэш сар шүшпык,
Эрат-касат модын-воштыл
Эртарэна ұмырнам.

13.

Ош көгэрчэн игым луктэн
У пөрт шолап йымалан.
Мэмнан вуйна шочын кушкын
Йошкар тистэ йымалан.

14.

Эр кэчыжэ лэгылда
Чодра вуйым йошкартэн.
Колхознажэ лэгылда
Шурно погаш куанэн.

15.

Порсын шовыч изирак гын,
Йолважым колтэна гын кугэмэн,
Паша кэчына шагалрак гын,
Тыршэн ыштэна гын шукэмэш.

16.

Вожын почан варасэмжэ
Лаврам нумал орлана.
Мэмнан йалын Ондрийжэ
Посна илэн орлана.

17.

Шэм кожлажын покшэлныжэ
Изи урэт модалэш.
Колхоз йалын модмо вэрыштыжэ,
Рвзээ калыкэт модалэш.

Ты такмак-влакым А. Семенов
(1—13, Свэрдлов облась, Татар,
Пошкырт дэн Удмурт республик-
влак) дэн Мачвий-Саньук (14—17,
Йошкар-Ола район) погэныт.

КРИТИКЭ

М. ШКЭТАНЫН ТВОРЧЭСТВЫЖЭ*)

А. Асылбайэв

ШКЭТАНЫН творчэствыштыжэ
восстановитэльныэ дэн рэкон-
струксо жапысэ ойыргэмым палы-
шаш вэрчын, ондак ты жапыштэ
Совет Ушэм дэн Марий облас эко-
номик да политик илышыштэ могай
молэм маш лийын, адак ты молэм-
маш литэратурыш могай ваштал-
тышым пуртэн шогэн, тудым палэн
налаш күлэш.

Ты жап—марий литэратур куш-
маштэ эн онгай жап лийын. Сылнэ
литэратур идэй могырымат, сыл-
нылык могырымат талын ончык кай-
эн. Тэмастик шотышто индустри-
альнэ дэн колэктивизатсэ тэмастик
шарлат. Кокымшо вичийашлык жа-
пыштэ айдэмым уэмдымэ нэргэн
да тошто илыш гыч кодшо капи-
тализм коса ваштарэш кучэдалмэ
нэргэнат шуко возымо. Шуко го-
дым ты тэмастик влакым иктэшлэн,
клас кучэдалмэ гоч ончыктат Чы-
ла тидэ илышын сложро лиймашыж
гычын лэктын шога.

Жанр могырымат литэратурын
ончык кайымыжым ужына. Рвзээ
писатэль, поэт да драматург влак
лэктыт.

Тошто писатэль-влакын идеоло-
гийышт вашталт толэш. Нунын
творчэствэ тэмастикышт, жанрышт,
образышт, йылмыштат вэсэмыт.
Моло фронт сэмынак литэратур
фронтыштат клас кучэдалмаш та-
лышнэн толэш. Писатэль-влак кок-
ла гыч йужышт ончык кайэн, про-
лэттар литэратур дэкэ лишэмыт,
йужышт шойык чакнэн, возымым
чарнэныт, йужышт клас тушман
вэвкат солнэныт (Йэгоров Ф. Й.).

*) Тугалтыш 6-шо номырышто

Клас кучэдалмаш талышнэн толмо
дэн пырляк, шэмэр массын рэво-
люцион активныстышэ кушкэш.
Социалист сорэвнованьым кумдан
шарымэ почэш пашашкэ у сэмын,
чэслан, чаплан, гэройлыкклан шот-
лэн, ончаш тугалыныт. Тидын дэн
пырляк шэмэр массын (путырак-
шым интэлигэнцын) шонымашы-
жат, тунья умлымашыжат ваштал-
тын шогэн. Совет дэн партий па-
шам ышкэ пашаштлан, коммунист
партийым ышкэ партийыштлан шот-
лэн, партий үжмө почэш лүддэ,
куанэн ончык ошкылыт.

Партий вуйлатымэ дэнэ шэмэр
массын активныстышэ кушмо нэгы-
зэш НЭП Росий социалист Росийыш
савырнэн. Сагат йэда, минут йэда
капитализмым шочыктэн шогышо
тыгыдэ ышкэт кресаньык озанлык
социалист нэгызыш вончэн. Тошто
сэмын удитлэн илымэ олмэш, иктэ
вэсылан полшэн илымэ, тошто нуж-
на илыш гыч улан колхоз илышыш
вончэныт. Шэмэр массын илышы-
жэ, шонымашыжэ, тунья умлыма-
шыжэ вашталтмэ дэнэ совет писа-
тэль-влак дэч идэй могырымат,
сылнылык могырымат күшнө шо-
гышо литэратурым йодыт. Ты йод-
маш сылнэ литэратурын качэствэ
шотшым нөлталаш полшэн шога.
Вэс могырым, уш-акылжэ вэсэм-
шэ у социалист айдэмым, нунын
пашаштым, шонымашыштым, пү-
тынь илышыштым сылнын сүрэтлэн
ончыкташ литэратуржат сылнэ лий-
ман, у йөн, у литэратур мастарлык
күлэш. Ты йодмашлан социалист
рэализм мэтод почэш возымо сыл-
нэ литэратур вэлэ полшэн кэртэш.

Садлан лийын, социалист рэализм шонэн лукмо метод манаш ок лий—тыгэ илыш шүда. Тидым Сталин йолташ ышкэнжын писэ ушыж дэнэ палэн налын, писатэль-влак ончылан жапыштыжэ шындэн моштэн. Социалист рэализм метод почэш вэлэ, илыш дэч вараш кодмашым сэнгэн, сылнылык могырымат, идэй могырымат күшнө шогышо произвэдэньым пуаш лийэш. Социалист рэализм, художэствэн рэализмыш энэртэн, тудын сай могырым ончык шарэн; тудо илышым чынын ончыктэн, ты илышым активнэ вэс түкэмдэн ышташ полшышо литератур произвэдэньым пушо йоныш савырнэн. (Тидын нэргэн А. Шабдаровын „Социалист рэализм“ манмэ статьяштыжэ ончыза—„У Вий“ журнал, 1934 ий, 12-шо номер да 1935 ий, 1-шэ номер).

Мучко колэктивлымэ нэгызэш кулакым клас шотышто пытары-маш, тидын дэнэ пырльак шэмэр массын активныстэшэ кушмаш Шкэтанынат творчэствэ пашажым нөлталаш полша. Шкэтан востановитэлынэ жапыштэ йэш илыш нэргэн возэн гын, рэконструкцо жапыштэ „Эрэнэр“ лүман йал озанлык производствэн романын, „Шурно“ лүман пизсым, рэволюцо нэргэн „Мый тыйын айдэмэт улам“ ойлымашым, социальный илышыштэ кугу молэмаш лиймэ дэнэ айдэмын уэммыжэ нэргэн „Капка орол“ ойлымашым воза. Рэконструкцо жапыштат шукажым йал озанлык, колхоз нэргэн воза, ты шот дэнэ тудым колхозный писатэль манаш лийэш.

Клас кучэдалмаш Шкэтанымат авалта. Восановитэлынэ жапыштэ клас кучэдалмашым куашын, йэш илыш гоч да монь вэлэ ончыктэн гын, рэконструкцо жапыштэ кэч могай произвэдэньыштыжат клас кучэдалмаш тунг вэрым налын шогга, тунг проблэмлан шотлалтэш. Рэконструкцо жапыштэ Шкэтан востановитэлынэ жапысэ критик рэализмжэ гычын тунг шот дэнэ лэктэш, положитэлынэ рэализмыш кусна. Тугэ гынат, критик рэализ-

мын посна элэмэнт-влакшэ кодыт. Шкэтан илыш дэч вараш кодаш ок шоно, а талышнэч толшо социалист илыш положитэлынэ рэализмым, положитэлынэ рэализм гоч у айдэмым, у койышым ончыкташ йодэш.

Вэс могырым критик рэализмындэ мыланна ок күл манаш ок лий, күлэшлыкшэ альэ йөршэш йомын огыл. Мэмнан илышыштэ тошто илыш гыч кодшо коса альэ шуко уло. Ты косам ончыкташ, ты коса дэн кучэдалаш критик рэализм альэ полшэн кэртэш. Критик рэализм гыч положитэлынэ рэализмыш куснымыжым илыш дэнэ пырльак автырын тунья умлымашыжэ вашталтмэ дэнэ умландарыман. Критик рэализм гыч положитэлынэ рэализмыш автыр вигак экшык дэч поснак куснэн кэртын огыл. Экшыкшын чийжэ писатэлынэ эркын кушмашыж гыч да кок-кумий коклаштэ йалысэ илыш кугын вашталтмым кэнэташтэ палэн кэртдыма гыч лэктын шогга. Палэн кэртдымашыжэ клас кучэдалмашым ончыктэн моштыдымаштэ улэш. Шкэтаным тошто сэмынак пугыракшым „Кодшо румбык“ дэнэ „Мэ тоштым сэнэна“ („МТС“) произвэдэньэ-влакыштыжэ посна илыш факт-влак пызырэн шогат. Ты посна факт-влакым идэй дэн сылнылык шотышто пырльаштарэн моштэн огыл. Маркс Лэнин тэорыйым шагал шинчымыжэ дэнэ Шкэтан илышым, илышын посна фактшымат историйлык могырым кэлгын почын ок пу. Ты шотышто социалист рэализмым пуртэн шогаш Шкэтанлан йөсө, илышын пэрспэктивыжым, илышым кумдан палышаш вэрчын тудлан кугун тунэ-машыжэ вэрэштэш.

Шкэтаным рэконструкцо жапысэ творчэствыжым кок этаплан шэлаш лийэш. Пэрвой этап—1929—31 ийла. Ты этапыштэ тыгыдэ мыскара сэмын „Учашымэ“ тулэч моло ойлымаш-влакым, „Мэ тоштым сэнэна“ очэркым да „Кодшо румбык“ пизсым возгалэн.

Кокымшо этап—1932 ий гыч тачэ-

мартэн. Кокымшо этапшэ „Мый тыйын айдэмэт улам“ манмэ тэматикан ойлымаш дэнэ тўнгалэш. Тышкак „Шурно“, „Эрэнгэр“ пурат.

Пэрвой этапыштэ клас кучэдалмашым ончыктэн моштыдымашыжэ Шкэтаным идэологий вэлым шўртньымашыш шукта. Ты пэрвой этапшым востановитэльныэ жапысэ критик рэализм гыч рэконструкцо жапысэ положитэльныэ рэализмыш куснымэ этаплан шотлыман. Мый ышкэ статьяштэм „Мэ тоштым сэнэна“ дэн „Кодшо румбык“ нэргэн критикым пуаш ом шоно. Нунын нэргэн ышкэ жапыштэ критик йа-тыр лийын. Критик-влакын, пугыракшым „Мэ тоштым сэнэна“ нэргэн, тўн шонымышт дэнэ кэлшаш лийэш. „Мэ тоштым сэнэна“ чына-как обйэктивнэ клас тушманлан полшышо очэрк. Но, критик-влак ышкэ статьяштышт обйэктивнэ значэньэ дэн субйэктивнэ умлымашым лугат. Сандэнак шола тайнымашыш лупшалтын, Шкэтаным йонгылыш кулак писатэлыыш лук-тыт.

Субйэктивнэ Шкэтан Совэт власлан полшаш, МТС-ым, трактырым, колхозым мокташ, кулакын, клас тушманын осал пашаштым, шонымашыштым почын пуаш шонэн возэн. Обйэктивнэ посна фактичэский материал-влакым кучылт моштыдымыж дэнэ вэс тўкын лэктын. Автыр мом ужын, мом колын, чыла сўрэтлэн. Посна илыш факт-влакым идьэй могырымат, сьлнылык могырымат пырляштарэн, илышын историйлык шотыштым, пэрспэктивыжым почын пуэн моштэн огыл. Тидым ыштэн шукташ автырлан тўнья умлымашыжэ лапкалык дэн творчэствэ мэтоднын (стильжын) натурализмжэ да критик рэализмжэ мэшайэныт. Шкэтан илышым эмпиризм шот дэнэ, опыт могырым онча. Ты опытшым тэорий дэн философий почэш пэнтгэдэмдэн, обосноватэлын ок мошто. Конкрэтнэ илыш материал пызырэн шога, нуным пырляштарэн ок кэрт, об-обшэньэ шагал. Шкэтан илышыштэ утларакшым экшыкым ужэш, у

этапым вудаканрак ончыкта. Клас тушман дэн отрицатэльный образ-влакым положитэльный образ-влак дэнэ таңастарымаштэ утларак сыйын, утларак кэлгын, утларак кумдан пуа.

„Мэ тоштым сэнэна“ очэркыштэ Шкэтаным факт материал пызырэн шогэн гын,—осаллык фактын клас могырым почын моштэн огыл гын, „Кодшо румбык“ пиэс нэргэн тидым каласаш ок лий. Ожо Шкэтан клас кучэдалмашым йэш илыш гоч (йоча дэк, ўдрамаш дэк кузэ миймэ, аклымэ гоч) вэлэ ужын гын, „Кодшо румбык“ пиэсыштэ клас кучэдалмашым тўн проблэмылан шотлэн, илышын рўдыжэ гоч моштэн ончыктэн. Тыштэ илыш вагталт толмо почэш кок тўнья илаш-колаш ваш кучэдалын, ик тўньяжэ вэс тўньям сэнэн толмым, капитализм дэч кодшо-влакын пытартыш кэчыштым (Остап, Оврэм) ончыктымо. Йалысэ клас кучэдалмашым, клас тушманым пэрвой кана кэлгын почын пуэн. Клас тушман ышкэнжын пытышашыжым шижын, чыла йон дэнат илаш-колаш кучэдалаш пижын. Тидэ кучэдалмашын тошто илыш пытымын чийжэ у йоным шочыктымо гоч сўрэтлэн пуымо.

Критик-влак ышкэ статьяштышт чыла ты могырым огыт уж. Сандэнак пиэс нэргэн йонгылыш аклымашым пуат (мый тыштэ 1932 ийын 126 номыран „Марий комун“ газэтэш бригадэ дэнэ „Литэратурыш румбыкым пуртышо пиэс“ манын, „Кодшо румбык“ пиэс нэргэн возымо статья нэргэн ойлэм). Нунын статьяштышт „Литэратурыш румбыкым пуртышо пиэс“ манмэ лўмжэ гычынак „раповский“ критик мэтод койэш. Но тыжэчын пиэсыштэ нимогай титак укэ, манаш ок лий. Сай дэн пырля экшыкшат уло. Посна образ-влакым (Арсин, Оврэм), титакын ончыктымаш, клас кучэдалмаштэ массэ олмэш ГПУ агэнтлан кугу вэрым пумаш, тулэч молат. Чыла тидэ титакын ончыктымо. Тугэ гынат, пиэсыштэ осал дэч сай могыржо шуқырак.

„Мэ тоштым сэнэна“ дэн „Кодшо румбык“ пиэс тошто илыш дэч кодшо „тоштым“, „кодио румбыкым“ пытарымаштэ кугунак полшэн кэртын огытыл гынат, критик-влак полыш почэш Шкэтанын ышкэ творчэствыштыжэ улшо „тошто“ дэн „кодшо румбыкшым“ сэнгаш кугын полшэныт. Тидым мэ „Эрэнгэр“ роман дэн „Шурно“ пиэсштэ раш ужнына.

Шкэтан пытаргыш жапысэ творчэствыштыжэ колэktivнымэ проблэм дэнэ пырляк айдэмым уэмдымэ, пүртүсым сэнэн молэмдымэ, тошто илыш гыч кодшо коса нэргэн, кадр нэргэн шуко воза, адак чыла тидым клас кучэдалмэ гоч ончыкта. Чыла ты проблэм-влак илыш гыч лэктын, илыш дэнэ пижын шогат. Нуно кóкымышо вичийашын тўн политик задачижым шуктымаштэ кугун полшат. Сандэнак ты проблэм-влак Совет литэратурышто тўн проблэм улыт. Востановитэльныэ жапыштэ ик произвэдэныштак, мутлан „Эрэнгэр“ романыштэ, шуко проблэмным нэлэш, адак чыла нуно иктышт вэсышт гычын диалэктик шот дэнэ лэктын шогат. Шкэтанат ик канаштэ тынар шуко проблэмным илыш сложно лиймэ шот дэнэ вэлэ налын кэртын. Востановитэльныэ жапысэ творчэствыштыжэ йэш илыш, илыш йўла, ўдрамаш дэн йочам кузэ аклымаш вўдэн кайшэ мотивлан (лэйт-мотивлан) шотлалтыныт гын, реконструкцо жапыштэ—производствэн вопрос лийэш, моло мотивышт (проблэм)-влакшэ ты тўн мотив дэнэ пижын шогат. Ты пижын шогымышжэ утларакшым бытовизм корно дэнэ кайэн.

„Капка орол“ ойлымашыштэ Шкэтан колхоз пашаштэ айдэмын молэммыжым, шонымашыжэ вэсэмным, лодырын сай паша йэнгыш савырнымыжым ончыкташ шонэн. Тэмын значэныжэ кызытсэ жаплан пэш кўлэшан. Кузэ вара Шкэтан колхоз паша дэн лодыр Саван сай

паша йэнгыш савырнымыжым ончыктэн моштэн?

Тидын нэргэн Марий кундэм оргкомитэтын 2-шо Совет писатэлы конфэрэнцэ лўмэш лукмо ик кэчаш „Литэратур фронт“ лўман газэтэш Орза Пондаш лўман йолташ статьям возэн. Тушто тўн шот дэнэ чыным возымо. Орза Пондаш Шкэтанын капитализм дэч кодшо косам айдэмын сознаньыштыжэ пытарымэ нэргэн возымо ойлымашыжым тыгэ акла:

„Тугэ гынат. тыгай сэрйозно проблэмным Шкэтан кўлэш сэмын рэшайэн кэртын огыл, тудо психологизм корныш тошкалын...“

Тыдлэч посна лодырын колхозышто клас тушманын энэргыш улмыжым, лодырланымыжым могай социальный илыш шочыктымыжым авгыр кэлгын почын пуэн огыл. Саван ватыжэ Орой мут почэш Опай Саван лодыр лиймыжым Шкэтан тыгэ умландара:

„Вакшыштэ кэнгэж йэда илымэт дэнэ ышкэндым чылт йогыш колтэнат“—манэш.

Шкэтанын ты мутшо почэш, кулак дэн пашам ыштэн илышэ тарзэ кэч кунамат йогыш савырна манын умлаш лийэш. Тыштэ Шкэтан чыным ончыктэн огыл. Посна фактым налын, тудым типыш луктын. „Капка орол“ ойлымашым лудатат, тарзылан кулак дэнат илаш сай лийын улмаш, манмэ сэмын шонымаш вуйэш шынэн кодэш. Пэршылын титак мутшылан ўшанэн, мыйын „порок сэрдцэ“ манын, колхозысо нэлэ паша гыч йолагайын куштылго пашаш шылын кодмыжым Шкэтан чынын ончыктэн. Кузэ вара Опай Саван лодыр гычын сай паша йэн лийэш?

Нэлэ паша гыч шылын кодмыжлан ўдрамаш-влак воштылыт, бригадират, ышкэ ватыжат вурсатат, пошырнымэшкыжэ шуко шонкалаш тўналэш, йэн-влэкин паша ыштымыштым шолыпрак эскэрэн коштэш, нунын пашашт дэнэ куанаш тўналэш. Куштылго пашам ыштымыштлан киндэ шагал вочымымат шижын нэлэш. Сандэнак

нэлырак пашашкат кайаш кэлша. Чыла тидэ чын, но чыла тидэ психологий дэн экономик чий вэлэ улыт. Айдэмым уэмдышэ паша процэс, илыш лабораторийыштэ социалист мэтод нэгэйтиш гэрэйдик дэн чаплык ончыктымаш ты ойлымаштэ укэ. Сорэвнованьэ нэргэн Сталин йолташ тыгэ манэш:

„Самое замечательное в соревновании состоит в том, что оно производит коренной переворот во взглядах людей на труд, ибо оно превращает труд из зазорного и тяжелого бремени, каким он считался раньше, в дело чести, в дело славы, в дело доблести и геройства“.

Сталин йолташын социалист сорэвнованьэ нэргэн ойлымо мутшым Шкэтан ончыктэн моштэн огыл. Сандэн, айдэмэ уэмдымэ дэн пүртүсэм молэмдымэ проблемым „Шурно“ пиэсыштат, „Эрэнгэр“ романыштат, „Капка орол“ ойлымаштат ончыктэн сэнэн огыл.

„Шурно“ пиэс „Кодшо румбыкын“ мучашыжэ манаш лийэш. „Кодшо румбыкышто“ колхозым ыштымэ жапым ончыктымо гын, „Шурно“ пиэсыштэ колхозым озанлык дэн организацион шотышто пэнгьдэмдымэ, колхозым большэвик колхозыш, колхозникым уланым ыштымэ жапым ончыктымо. Шкэтанын „Шурно“ пиэсыжэ шкэнжын чумыр творчэствыштыжат, чумыр марий литературыштат посна вэрыштэ шога. Идэбэй могырымат, социальнэ функций могырымат марий литературышто тидэ пиэс кызытэш эн кугу вэрыштэ шогышо пиэс. Шкэтанын „Шурно“ пиэсыжэ пэш күлэш жапыштэ лэктын, тематикшат актуальнэ, илыш гыч лэктын шога. Сандэн социальнэ функцийжат күшнө. „Шурно“ пиэс гыч Шкэтанын социалист рэализмым тунг шот дэнэ кидышкыжэ кучаш тунгалмыжым ужына. Социалист рэализмым пуртымо шотышто тидэ пиэс „Эрэнгэр“ роман дэчат күшнө шога.

Лэнинын—„борьба за хлеб—борьба за социализм“, манмэ лозунг-

шо вэрч, колхозым организацион шотышто да озанлык шотышто пэнгьдэмдымэ вэрч, клас тушманын колхозым көргө гычат, тужвачат шалаташ толашымашыжэ ваштарэш кучэдалмаш, ик манаш клас шижмашым тарваташ шонымаш—пиэсын тунг идэйжэ лийэш. Ты кучэдалмаштэ кокла ышкэт озанлык-влакын тайныштмыштым пэш моштэн, пэш кэлгын ончыктымо. Йогор образыштат, тугак чумыр пиэсыштат обобшэньэ (пырляштарымаш) кугун уло. Пиэс положительный рэализм почэш возымо гынат, критик рэализмынат элэмэнтшэ альэ пытэн шуын огыл. Колхоз илышым Шкэтан чылт рэалистла онча, экшыкым утларак ужэш, экшыкшэ сай дэч утларак кэлгын почмо. Илышыштэ тунг тарватыш вийым— клас кучэдалмашым кэлгын почын пумаш Шкэтанын социалист рэализмын ик тунг шотшым ышкэ творчэствышкыжэ пуртэн шогымыжым ончыкта. Пиэсыштэ күчык гына жапыштэ лиймаш гоч йал илышыштэ мо уло, йал илышын чыла могыржым клас кучэдалмаш гоч сүрэтлэн моштымо.

Пиэс онгай чонгымо. Ондак колхозышто ольан-ольан экшык койаш тунгалэш, вара ты экшык кэлгэм толэш. Пытаргышлан экшыкын чийжат ончыктэн пуалтэш. Чийжэ клас тушманын врэдитлымаш, колхоз вуйлатышын „шляпа“ улмашыжэ да йал совет дэн партйачэйкым вуйлатышын клас шижмашыжэ шагал гыч лэктэш. Ончыктымо гэрэйдик-влак кокла гыч кудыжо тунг гэрэйдик, каласаш йөсө. Тидэ Шкэтанын илышым чынын ончыктымашыж гыч лэктын шога. Тугэ гынат, тунг гэрэйдик Чорай Павлым шотлыман, очыний.

Чорай Павыл—колхоз вуйлатышэ. Тудо тунэмшэ гынат, политикым, партийнэ корным ок шукто... Ышкэ личнэ илышыжым обшэствэн илыш, обшэствэн паша дэнэ кылдэн ок мошто. Ышкэ илышыжым утларак йөрата, обшэствэн паша дэч күшкө шында, сандэнак клас шижмашыжат ок ситэ. Пушкыдо кумылан

йэн, мутлан утыж дэнэ ўшана. Клас шижмашыжэ шагал лиймэ дэнак клас тушман тудым олтала. Ватыжын (Вэрук) моторлыкшылан куанэн, ватыжын кулак эргэ Стапан дэн врэдитлымыштым огэш шиж. Чорай Павылым йоратымаш пужа, тудо „шльапа“ партийэцыш савырна.

Иашмэтов — партйачэйкэ сэкрэтар да йал совет вуйлатышэ. Тудын гоч автыр положитэльный, масдым вуйлатышэ йэнгим, организатырым ончыкташ шонэн. Но тудын организатырлымэ пашажэ ок кой, йылмыж дэнэ вэлэ кэч могай пашамат шүдо процэн тэмаш йодэш. Шүдө процэным тэмаш кучэдалмэ практик пашажым ончыктымо огыл. Тудым болтун сэмын воштылын ончыкташ толашымэ, но „болтунак“ манах ок лий. Тудо пашаштэ писэ йэн, а пашам вообшэ гына ышта, вообшэ вуйлата, паша шуктымым ок шымлэ. Сандэн клас тушманын пашажым ок шиж, шижэш гынат, мучко шымлэн ок нал. Иашмэтовын образшэ гоч талэ коммунистын образшым, типым Шкэтан муаш шонэн гынат, ончыктэн сэнгэн огыл. Сандэн Иашмэтов — титакын ончыктымо образ.

Йогор — типичный ышкэт озанлык дэнэ илышэ мэрйй кресаньык. Колхоз нэргэн көргө шонымашыжэ молэм толмым моштэн ончыктымо. Тудо кулакым осал пашаштыжэ кучат. ижэ тудлан ўшанымым чарна. Шиждэ гыч колхоз пашаш пижэш.

Роман — пиэс мучко положитэльный йэн сэмын ончыктымо. Тудо ударник, бригадир. Шукыракшым айдэмым уэмдаш, айдэмым пўртыслан вуйым ышташ, акрэт годсо койшыжым пытараш шона. У айдэмэ, у йэш, у илыш йўла могай лийман, тудо альэ ышкат ок умло. Йолагай-влак вастарэш да йэшыштэ иктэ вэсым йоратэн илышаш вэрч вэлэ кучэдалэш. Романлан ты койыш случайнэ пумо огыл. Тудын ышкэ йэш илышыжэ, його ватыжэ — кушкын толшо улан, у культуран колхоз илышлан ок кэл-

шэ. Сандэнат Роман ышкэ тошто йэшыжым шалатэн, йэш коклаштэ тошто отношэным пытарэн, у йэшым, йэш коклаштэ у отношэным ыштынэжэ. Тыгэ його ватыжым ойырэн колтэн, ышкэ гайжэ ударницэ комсомолка Таиса дэн илаш тўналэш. Роман чыла пашаштат талэ. Тудын васталт толмыжо пашэ гоч ончыктымо.

Шкэтан ты мартэ ўдрамашын пычкэмыш улмыж нэргэн сўрэтлэн толын. А. Эрван манмыла, „ўдрамашын ойган мурызыжо“ ыльэ гын, ўдрамашлан кўлэш вэрым ок пу ыльэ гын, „Шурно“ пиэсыштэ ты экшыкшым пытараш, у ўдрамаш типым ончыкташ тыршэн. Ты мартэ ўдрамаш кокла гыч клас тушман образым пуэн огыл ыльэ. „Шурно“ пиэсыштэ эн писэ клас тушман — ўдрамаш, колхоз вуйлатышын ватыжэ, Варушым сўрэтлэн. У ўдрамаш типлан ударник, комсомолка Васик дэн Мальэни кувам шотлаш лийэш. Мальэни куван клас шижмашыжэ Чорай Пазылын дэчат кўшнэ шога. Мальэни дэн Васикын образышт лиричнэ ончыктымо. Васик — колхоз пашаштэ талэ йэн. Ышкэ койшыжым мурэнат, куштэнат ончыкта. Мальэни кува ик могырым эргыжым чамана, вэс могырым колхоз пашаштэ эргыжын, шэшкыжын титакшыштым почын пунэжэ.

Варуш. Варушын образшым Чавайнын „Чодра завод“ пиэсыштэ улшо Маргарита да моло произвэдэныштыжат ўдрамаш кскла гыч пумо клас тушман образышт-влак дэнэ тагастараш кэлша. Варуш — рэальный, типичный образ. Тудо ик могырым ушан, вэс могырым шайвий койышан. Шўмжэ пирэшўм, ышкэжэ шорык коваштым чийэн, рывыжла койышлана. Шайвий койышыж дэнэ отвэствэн паша йэн дэкэ шўрангын, марлан лэктын, тудым тўрлэ сэмын олталэн, йордымо йэнгыш луктын гынат, ышкэнжын илышыжым сайэмдынэжэ, сай илынэжэ.

Положитэльный образ-влак дэнэ тагастарымаштэ клас тушман об-

раз-влакым Шкэтан тўн шот дэнэ кэлгын, йандар ончыкта. „Шурно“ пиэсыштат тугак, комсомолэц дэн партийэц образ-влак пэл могырым, вудаканрак ончыктымо улыт.

Марий лиэратурыштат, Грибодыовын Фамусов, Чацкий, Гогольын Хлэстаков гэройышт ганьэ собиратэльный типым пушаш вэрч кучэдалаш күлэш. Ты шотышто „Шурно“ пиэсыштэ Йогорын образшэ Шкэтанын ончык каймыжым ончыкта. Йогор вэс кана нарицатэльный лўмым нумал кэртэш. Шукэртэ огыл писатэль-влак ончылан комсомол социалист йодышым шын дэн ыльэ. Комсомол лўм дэнэ тунам Косарэв тыгэ ойлыш:

„Пролетарская литература должна создать собирательные типы героев социалистической стройки и классовой борьбы, которые овладели бы умами миллионов трудящихся, с которых они могли бы брать пример“.

Тыгай собиратэльный тип кушкын толшо поколэньылан коммунист воспитаньым пумаштэ пэш кугын полшэн кэртэш.

„Эрэнэр“ роман Шкэтанын чумыр творчэствыштыжат, чумыр марий лиэратурыштат посна вэрым налын шога. Тидэ роман илыш подым, илышын творчэствэ лабораторийжым, илышын чыла йыжынжым почын пуа. Маркс дэн Энгельсын писатэль дэч илышым чыла кумдалыкшэ, сложнылыкшо, түрлө тўсанлыкшэ могыр гыч ончыкташ йодмыштым Шкэтан тўн шот дэнэ шуктэн. Философий, политик гыч тўнгалын, йочан йалыштэ вакш пўам пўэн модмыжо; альэ завод дэн Йошкар армийысэ илыш гыч тўнгалын, йалыштэ, йэш коклаштэ кажнэ кэчын мом ыштэн илымышт йоткэ почын пуа. Илышым кумдан ончыктымыжо дэнэ пырльак шўртэш кэрэдымэ шырча гай иктышт-вэсышт дэнэ пижын шогышо витлэ утла гэрой ончыктымо.

Адак нунын кокла гыч тўн гэройышт-влакым мучаш шумэш почын пумо. Тынар шуко гэрой влакым сўрэтлымыжэ, илышым кумдан он-

чыктымаш гыч да шуко проблемьым шындыма гыч лэктэш. Романыштэ пэш шуко проблемьым шындымэ. Тўн проблемьэмэ-влакшэ тыгай улыт: айдэмым уэмдымэ, пўртыс молэмдымаш, айцэмым пўртыслан оза ыштымаш, нэп нэгызэш йал озанлык, йал культур кушкын толмаш, йал озанлык капитализм корно гыч социалист корныш вончаш тўнгалмаш, нэп н-гызэш копэраций, торгайымэ паша кушмаш, түрлө копэраций систэм ушэм-влакын пашаштэ кайэн шогымо дэн пырльа тушто бўрократизм шарлымаш да нуным сэнымаш. Чыла ты проблемьэм-влак йыр кузэ, могай корно дэнэ клас кучэдалмаш кайэн шогэн, ты кучэдалмаштэ партийын могай рольжолыйын, комсомол ты пашаштэ партийлан кузэ полшэн шогэн, партийын корныштыжо могай тайныштымаш, кучэдалмаш лийын, йалын у илыш вэрч кучэдалмаштыжэ ола, пашазэ клас кузэ полшэн, кузэ пролетар кадрым, культур кадрым, тэхник кадрым куштэн толын, тулэч молымат почын пумо.

Чыла тидым ик ой дэнэ чумырэн каласаш гын, йалыштэ кок тўнша кучэдалмашым—тоштым у дэнэ сэнэн толмым ончыктымаш—тўн проблемьэм манаш лийэш. Шкэтанын ик романыштэ тынар шуко проблемьэм-влакым шындымашыжэ случайнэ огыл, шуко проблемьыжэ илыш сложно лиймаш гыч лэктын шога. Ончык атыланэн толшо рэволюцион куатан илыш ышкэжак шуко проблемьэман. Илыш гычак лэктын шогышо ты шуко проблемьэм-влакым Шкэтан иктышт вэсышт дэч кўрышт возэн огыл. Кўрышт воза ыльэ гын, илышын пэальнэ шотшымак йомдара ыльэ. Шкэтанын кугын тунэммыжэ укэ гынат, илышым кэлгын шымлэн моштымыжо почэш, чумыр илыш вашталг толмым диалэктик шот дэнэ ончыктэн моштэн.

Тыгай шуко проблемьым иктэшлэн, илышым диалэктик шот дэнэ ончыктымаш Шкэтанын социалист рэализмым кидышкыжэ кучаш тўнгалмыжым ончыкта.

Романыштэ ончыктымо илыш (бытие), илышын творчэствэ лабораторийжэ (деяние) сэмын ончыктымо манна. Илышын ты творчэствэ лабораторийыштыжэ посна гэрой-влакын качэствышт, тўсышт вэсэмэш. Мутлан Иандышэвым, Вачайым, Пётырым, Оринам налаш—чыла нуно тошто айдэмэ гыч у айдэмыш, альэ тошто илышын кодшо койышыжым пытарэн, у социалист обшэствым активнэ ыштышэ сознатэльный йэныш сывырнат. Ты илыш творчэствэ лабораторий ик йэш ганьэ кэлшэн илышаш вэрч, тўнаштэ кужашын да тазан илышаш вэрч, пўртўсым сэнгаш, айдэмым пўртыслан озам ышташ кучэдалшэ йэнгым, нунын способныстыштым нўлталаш кугын полша. Шэмэр массын у пашаштэ активныстышым ужын, консерватыр Иандышэват новатыр лийэш. Пётыр клас кучэдалмаштэ, у илыш вэрч кучэдалмаштэ талэ практик, политик, тактик да стратэг лийэш. Вачай „вакш оза“ гыч талэ спэциалист, изобрэтатэль лийэш. Нунын вашталтышт илыш вашталтмэ дэнэ, калыкын активныстышэ кугэммэ дэнэ, у илыш ыштышаш вэрч, социалист пашашкэ комунистла чап дэн гэройлыкклан шотлэн ончыма гыч лэктэш.

Кўшнў ончыктымо проблемэ-влакым Шкэтан моштэн налын, адак ончыктымо илыш дэнэ жапым кэлыштарэн ушэн. Тыштэ тўн шот дэнэ калык озанлыкым йол ўмбак шогалтымэ дэн капиталист элэмэнт-влак ўмбак чыла фронтыштат наступайаш тўнгалмэ жапым, войэн коммунизм жап гыч тўнгалын, реконструкцо жап мартэ НЭП нэгызэш йал илышын социальный тўсыжым, йалысэ тўрлў социальный лонга кокласэ клас ойыртэм молэм толмын историйжым ончыктымо. НЭП жапысэ йал илышым моло марий писатэль-влак дэнэ тагастарымаштэ Шкэтан нарэ тичмашын ончыктымо лийын огыл. Калык озанлыкым йол ўмбак шогалтымэ жапыштэ МАО што мо лийын шогымым Шкэтан романыштыжэ раш сўрэтлэн. Кўшнў ончыктымо проблемэ-влак

дэч посна Шкэтан йалысэ илышын моло дэталыжымат ончыктэн. Шкэтан романжэ гоч крэсаньыкын, йал илышын чумыр тўсыжым (природыжым), йалыштэ пролэттар диктатурым пэнгыдэмдаш кўлэшлыкшым, полшымыжым почын пуэн.

Романыштыжэ Шкэтан сатира шот дэнэ бўрократизмым чот воштылэш. ОблЗУ, КЗУ, КИК, путыракшым крэдит ушэмлаштэ улшо бўрократ-влакым, нунын клас тушман-влак дэнэ варналтыштым, Марсэльбанк дэн крэдит ушэмын кулаклан вэлэ йўршў опортунист, шўйшў политикиштым Шкэтан моштэн, чын ончыктэн. Крэдит ушэмыштэ ыштышэ шўйшў опортунист корныш вэрэштшэ комунист-влакын (К. Ванька, Колбин) кулак вакшым, мэж лўйылмў машинан арэндоваймэ гоч, адак „кўлэш годым“ крэдит ушэм оксам пумаш-налмашым, нэпман-влак гочак сату пашам виктарымаш, нунын дэнак „дэловой кылым“ кучымыштым, клас тушманлан полшымыштым раш почын пуэн. Нуно „производствэн сэкторым“ пэнгыдэмдэна манын, кулак, нэпман сэктырым пэнгыдэмдаш полшат, вара ышкэштат кулакыш, нэпманыш савырнаш тўнгалыныт. Романыштэ ты шўйшў опортунист корныш вэрэштшэ, клас тушманлан полшышо комунист-влакым партий радам гычат, моло пашашт гычат ик тошкалтыш гыч вэс тошкалтышыш шурэн волтымым, нэп жапыштэ нунын дэн пырляк бўрократ, нэпман, кулак-влак ўмбакэ чыла фронтыштат наступайаш тўнгалмым, партийын гэнэральнэ корныжо сэнэн толмым ончыктымо. Чыла тидэ уто чийа дэч посна, просто, сайын сўрэтлымэ. Тидэ Шкэтанын кугу мастарлыкшэ, илышым кэлгын улгымыжо нэргэн ойла. Илышым кэлгын шинчымыж дэнэ вэлэ Шкэтан тыгай кугу романым возэн сэнэн.

Калык озанлыкым йол ўмбак шогалтымэ жапым, НЭП нэгызэш йалын социальный тўсыжў вашталт толмым мо чоло Шкэтан чынын ончыктэн? Ты йодышлан вашмутым пуэн моштышаш вэрч востанови-

тэлынэ жапын историйжым ончалаш вэрэштэш.

Пашазэ дэн крэсаньык кокласэ кылым—пролетар диктатурын эн кўшыл принципшым чоткыдэмдышаш вэрч, кугужаныш калык озанлыкым нўлталашаш вэрч НЭП-ым ылышыш пурташ вэрэштын. 12-шо партконференцэ НЭП нэргэн тыгэ каласэн:

„Нэпын тўнг рычагшылан товар обмэн шотлалтэш. Товар обмэным ылышыш пуртымын кўлэшлыкшэ ўдымашым шараш да мландэ пашам сайэмдаш стимулым пуэн шогымаштэ улэш“ (ВКП(б) в резолюциях, I ч., стр. 469).

Шкэтанат НЭП-ым ылышыш пуртымо жапыштэ крэсаньык-влакын адак Ванька сэмын йужо комунист-влакын нэпым торгайаш, сатум кондаш, тўрлэ частнэ погым погаш, ышкэ посна озанлыкшым нўлталаш, ик манаш, пойаш йўн лийэ манмэ сэмын умлымыштым почын пуа. „Эрэнгэрын“ 19-шэ страницыштыжэ тыгэ воза:

„Пўгырлан ала можо шыгырын чучо, партийын, правительствын у политикшым крэсаньык-влак тошто ылышыш савырнымылан шотлэныт... Кызыт йалысэ комиссар Ванька гай комунист-влак йалысэ калыклан у политикын шотшым умылтараш тыршэн огытыл, тудын олмэш нуно ышкэ ылышыштым тўзаташ пижыныт. Кэч могай пашаштат комунист ончылно шогыжо манмым комиссар Ванька гай йалысэ комунист йонгылыш умлэн, эн ондак ышканжэ кўлэшым гына шонэн, шонымашыжым нигэ дэчат ончыч шукташ тыршэн“.

Нуно Сталин йолташын XIV партсйэздыштэ:

—„НЭП—есть особая политика пролетарского государства, рассчитанная на улучшение капитализма при наличии командных высот в руках пролетарского государства, рассчитанная на борьбу элементов капиталистических и социалистических... рассчитанная на победу социалистических эле-

ментов над капиталистическими элементами, рассчитанная на уничтожение классов, на постройку фундамента социалистической экономики“—

манын, каласымыжым тунам альэ палэн шуктэн огытыл.

Чынак, XI-шэ партсйэздланак НЭП-ын пэрвой пэриодшо, чакнымэ пэриодшо пытэн. Партий социалист стройкын посна ужашлаштыжэ наступлэньым ышташ тўнгалын. Тугэ гынат, частнэ капиталист элэмэнт-влак НЭП нэгызэш сатулымо дэн йал озанлык фронтышто чот кушкын толыныт. Сатулымаш фронт капиталист дэн социалист элэмэнт-влак коклаштэ кучэдалмаш фронтыш савырнэн. Копэраций, крэдит ушэм, ваш польш ушэм, мэлиорацэ ушэм нэргэн, нунын йыр лийшэ клас кучэдалмашым, бўрократизмым Шкэтан случайно ончыктэн огыл. Партий погынымаш документ-влакым олчаш гын, 1920 ий гыч 1928 ий мартэ копэрацэ нэргэн, йалыштэ паша ыштымэ нэргэн партий пэш шуко гана ойлэн, шуко пунчалым луктын.

Шкэтан романыштыжэ крэдит ушэм дэн ваш польш ушэмнын бўрократ, клас тушман-влак кидыштэ улмыштым ончыкта. Йорло-влак лўм дэнэ пойан-влак пойат. Крэдит ушэм льгот дэнэ кулак да нэпман-влак парышым погат. Крэдит ушэмлан вакшыжым ондалэн ужалымыжэ гоч Водыр йорло-влакым ондалэн, налог дэч шылын коднэжэ. НЭП жапысэ клас кучэдалмашым тыгэ ончыктымаш типичнэ манаш лийэш. Клас кучэдалмашын копэраций гыч тўнгалмыжым Шкэтан чын ончыктэн. Тидын нэргэн 12-шо партконференцэ тыгэ каласэн:

„Йалыштэ НЭП нэгызэш кулачэствэ талышнымыжэ дэнэ йалысэ интэлигенцим ышкэ кид йўмакэ налын. Антисовэт элэмэнт-влак копэрацыштэ вэлэ огыл, йал совэтыштат, волисполкомыштат ышкэ влианьыштым пурташ толашэныт“ (ВКП(б) в резолюциях, I ч., 555 стр.).

Шкэтан ты рэзолюций-влакым

икалыклан образ гоч ончыктышаш
вэрч „Эрэнгэр“ романжым возэн шо-
нэн.

Чынак, Шкэтанын ончыктымаш-
тат партий радамыштэ улшо ку-
лак агэнт, опортунист-влак (Вань-
ка, Колбин, Мамайэв) копэрацым,
кредит ушэмым, ваш полыш ушэ-
мым ышкэ кидышкышт налыныт.
Тидэ ушэм-влак гоч клас тушман-
лан польшкалат. Партий радамыш-
кэ случайно пурышо, пэлэ шүйшө
опортунистыш, бурокрытыш савыр-
нышэ йалысэ пэлэ-одар интэлигэнт-
влакым, сайын ончыктымо; кулак
дэн нэпман-влак нуным ышкэ
копашкышт чот кормышталыныт,
нуным ышкэныштын пашаштышт
кузэ кўлэш, тугэ кучылтыт. Нунын
гочак йал совэтыш, кантисполко-
мыш ышкэ влианыштым пуртат,
ышкэ йнгыштым шўшкыт (Кури
Микал, Каврий, банк инспэктыр,
Ванька, т.м.). Йал совэатат ышкэ па-
шажым Ванька шўдымө почэш
ыштэн толын. Облушто, КЗУ-што,
кредит ушэмыштэ, банкыштэ буро-
кратизм пошэн. Илышыш нэпым
пуртымо дэнэ пырльак оласэ бур-
жуазий дэнэ йалысэ пойан-влак
коклаштэ кыл пэнгыдэмэш. („Про-
изводствэн сэктыр“ пэнгыдэмдымэ
нэргэн Мамайэвын мутшым шар-
налтыза, тыгэ „дэловой кыл“ лэк-
тэш). Торговой влак лэктыт. Тўр-
лө экономик организацэ влакыш
(мутлан кредит ушэм, ваш полыш
ушэм) пойан тўшка шўшкылтэш,
бурокрытизм шарла, чыла тидэ Со-
вэт апаратлашкэ буржуазнэ вли-
янышым пуртэн шога. Сандэнак Мар-
сэльбанк дэн кредит ушэм ышкэ
пашаштышт кулаклан да нэпман-
влаклан кэлшышэ опортунист кор-
ныш вэрэшыт, ышкэ пашаштышт
опортунист политикым кучат. Чыла
тидым Шкэтан пэш раш почын
моштэн. Нэпман-влак шочмо нэр-
гэн 42 страничыштэ Шкэтан тыгэ
воза:

„...Адакат пазар ылыжаш тўнга-
лан. Тошто торговой-влак угыч
вуйланышт, у торговойят шочо.
Паврик, завод сату дэнэ торго-
йаш пижыч... тўкан вольык-

влакым ола пазарыш тўшка дэ-
нэ нангайэн ужалкалышт; олаш-
кэ мэжым колтылышч, кўртнө
сатум, машиныным кондэн йалыш-
кэ шаркалышт“.

Шкэтан ышкэ творчэствыштыжэ
илышын экшык могыржым ончык-
таш йөрага манна. Тидэ чынэшак
толэш. Романыштэ сатира шот дэ-
нэ тўрлө организацылаштэ улшо
бурокрытизмым, посна бурокрыт-
влакым воштылэш. Мо чоло вара
тыдэ чын да моштэн ончыктымо?
Адак сатиржэ могай?

Посна организацэ-влак (Марсэль-
банк, кредит ушэм) нэргэн, мутат
укэ, чын ончыктымо. Но моло кў-
шыл организацэ-влак да тушто
ыштышэ посна йэн-влак пэл мо-
гырым вэлэ шэм чийа дэнэ чийал-
тымэ гай улыт, нунын сай могы-
рышт ончыктымо огыл. Нунын па-
шаштым сўрэтлымаш автырын он-
чылныжо тўн задачлан шотлалтын
огыл гынат, ситыдымаш могырыш-
тым ончыктымо дэнэ пырльак сай
могырыштымат почын пуман ыльэ.
Укэ гын, обйэктивнэ рэволюцион
жапым, илышым аклыдымашыш
луктын кэртэн. Вэт НЭЛ жапыш-
тат нунын пашаштышт осалжэ дэч
сайжэ шукурак лийын Прокурор
дэн кантком сэкрэтарын сай мо-
гырыштым ончыкташ толашымэ
гынат, ннын ик конкэртнэ сай па-
шаштат ок кой. Нуно йалыштэ мо-
лийын шога, клас тушман паша
нэргэн, организацылаштэ улшо буро-
крыт опортунист-влак нэргэн огы-
так шинчэ. Кантком, Канткомол,
Кантисполком чыланат отчотлан вэ-
лэ ўшанэн илат, йнгыш конкэртнэ
пашажым огыт тэргэ, йалын у па-
ша, у илыш вэрч кучэдалмаштыжэ
огытак, полшо. Шкэтанын Эрэнгэр
йалыштыжэ пашам вуйлатэн шо-
гышо гэройышт-влак (Пөтыр, Шам-
рай, Вачай) кўшыл организацэ вла-
кым вуйлатышэ-влак дэч талэ улыт
(тыгэ лийын кэртын, но тидэ
типичнэ огыл). Кўшыл организацэ-
влак Эрэнгэр йалысэ организацэ-
влак почэш шўдырнат (кантисбир-
комын пунчалжым йал избирком
протэстовайа, Пөтыр кантком сэк-

рэтарым тунукта). Тыгэ снчыкты-машын чынжат, йонгышыжат уло. Чынлыкшэ—пролэтар диктатур дэн партийын кұшыл принципшым—демократизмын принципшым кумдан ончыктымо, но цэнтрализм принцип куашын, пэл могырым вэлэ почын пуымо. Тидэ автырын кұшыл организацэ-влакын пашаштым йал илыш гай кэлгын шинчыдымыжэ гыч лэктын шога.

Шкэтанын бұрократизм воштылмо сатир йоныштыжат экшыкшэ уло. Шкэтан Гоголь сэмын шинча вўд гоч, альэ С. Щэдрин сэмын ок воштыл, ок шорт. С. Щэдрин ганьэ сатирыштыжэ пэнгызэ идэйжэ укэ, ышкэ гычынжэ моралыын ок пу. Салтыков-Щэдринын сатирыштыжэ мом молан „поньыжмыжэ“ палэ. А Шкэтан шуко годым, — вот ту жапыштэ тушто, тугай случай лийын, — манын фотографий сэмын вэлэ ончыкта. Бұрократизмын альэ илышыштэ уло экшыкын социальный вожшым почын пуэн, тудын ваштарэш клас шотышто шыдым тарватымэ олмэш, тудын сатиржэ шуко годым памфлэт сэмын тыгылай вурсымашыш гына лэктэш. Шкэтан шуко годым кызытсэ илышыштэ мо уло, ужмыжым вэлэ сўрэтла, илышын пэрспективыжым кэлгын почын ок пу. Романыштэ комсомолын пашажэ нэргэнат ты шот дэнак ончыктымо. НЭПын тўнгалтыш ийлаштыжэ шошым вўд сэмынак рвэээ илышат йалыштэ пўалалтын гын, рэконструкцо жапыш вончаш тўнгалмэ годым тоштылан у вэшэш шогалын.

„Эрла сэмык, эрла йошкар пэлэдыш пайрэм, эрла тошто сий, эрла у пайрэм“—манэш Шкэтан.

Рвэээ калык у илышлан корным такыртэн шогаш тўнгалэш. Куп коштымаштэ комсомол ончыл радамыштэ шога, примэрым ончыктэн, шонго дэн ўдрамаш-влакым ышкэ йырышт чумыра, чыла пашашат партийлан кэртмышт чоло полшаш тўнгалэш. Партийын пашажэ начар кайа гын, комсомолынат пашажэ тугак аламан кайа. „Комунист“ Ванькан шўйшө опортунист вуйла-

тымашыжым пашазэ, комунист Пётыр вашталта. Комсомолэц-влакат үрэмыштэ гармоньым шупшкэдыл гына, йўын, крэдал коштмо олмэш, йалыштэ лудмо пёртым, культура пашам виктарат, ышкэ коклаштышт воспитаньэ пашам сайэмдат. Садлан лийынак куп коштымаштэ ончыл радамыштэ улыт. Тугэ гынат, тошто вуйлатымаш гыч кодшо экшык альэ вэшкэ пытэн ок шу. Комсомолэц Анан Пагул клас тушман кид йўмак вэрэштын, кэвытым толэн „бандит“ лўмым нумалэшат, намыс дэч вожылын пикталт кола.

Производствэн пашаштэ кучэдалмэ гоч ышкэ кокла гычышт кулак игэ-влакым кожат, ўдыр-влакымат комсомолыш пуртат, нунылан тунэмаш полшат. Тыгэ Анан Пагул гай шўлык кумылан „бандит“ комсомолэц олмэш, илышым йоратышэ, йомарт, тунэмшэ, у илыш ыштышаш вэрч кучэдалшэ комсомолэц-влак лийыт.

Йужо йолташ влак Анан Пагул пикталт колымаш характэрнэ огыл, тыгэ посна факт вэлэ лийын кэртэш, йал комсомолын тўн пашаштыжэ батрак лийман маныт. Тидэ чын. Тугэ гынат, тидлан Шкэтанын кугынак титаклаш ок лий.

Анан Пагул образ Шкэтанлан молан кўлэш лийын?

Анан Пагул образ гоч Шкэтан йал комсомол коклаштэ воспитаньэ паша аламан каймым, канткомолын, вэрысэ парторганизацын вуйлатымашышт начар улмым ончыктэн. Батрак Анан Пагул колэн гын, тудын ганьак батрак Эпанай Кори комсомол йачэйкын сэкрэгаржэ лийэш.

Востановительнэ пэриодышто кулак кидыштэ орланэн илышэ, батрак-влак коклаштат Анан Пагул сэмын шўлык кумылан, пэссимист лийын кэртын. Но тыштэ нунылан Совэт влас дэнэ партийын полшэн шогымышт ончыктымо огыл.

Вэс могырым Анан Пагул образ гоч Шкэтан кузэ йоратымашым производствэн паша дэнэ иктэшлэн мошташ кўлэш манын ончыкта.

Комсомолын пашажэ нэргэн он-

чыктымашыштыжэ Шкэтанын экшыкшэ Анан Пагул образыштэ гына огул. Экшыкшэ комсомол коклагыч, Косарэв йодмыла, йаллал кэлшышэ типичный, альэ собирательный типым, образым пуэн моштыдымашыштэ, фотографийыштэ, рвэээ коклаштэ паша кузэ кайэн, тугак обобщэньэ дэч посна ончыктымаштэ улэш. Рвэээ коклаштэ мом ужын, мом колын, тудым гына сүрэтлэн. Мутлан,— „Йыгынат пэчэ воктэнсэ арым шудо коклагыч тойэн пыштымэ кармоньжым луктэш... „Тэний кармоньн чапшэ күгу“,—манэш Йыгынат йылмэ дэнэ Шкэтан (128 стр).

Тыштэ Шкэтан Жаровын „Гармонь“ пэмжэ сэмын ончыктэн. Жаровын поэмыштыжэ клас тушман кидгыч рвэээ калыкым кармон утара гын, Шкэтанын романыштыжэ рвэээ калык куп кошташтурмыш пижэш. Кармон олмэш клубым почыт, радиом шындат. Тыгэ Шкэтан Жаровын экшыкшым сэнгэн кэртын.

Шкэтан кажнэ кугырак произвэдэньыштэ рвэээ калык нэргэн ойлыдэок код. Рвэээ калыкым шонго-влак дэнэ тагастарымаштэ эрэ моктэнвоза.

Шонго-влакын рвэээ калыкым тошто илыш ораташтэ ашнаш шонымыштым орлэн ончыкта, рвэээ дэн үдыр коклаштэ сай отношэньым ыштынэжэ. „Иумын йазыкыштэ“ Сану йылмэ дэнэ тыгэ манэш:

„Кумалтыш дэнэ айдэм илэн оккэрт! Айдэмылан йолташ күлэш, сай йолташ!“

„Ачийжат авийжат“ пиэсыштэ Сану дэн Майукум налына. Ачаштавашт нунын пырля ушнаш шонымышт дэнэ огыт кэлшат, иктышт взыштым йоратымышт почэш шолып вэнчайалтыт. „Шурно“ пиэсыштэ ударник Роман його ватыжым ойырэн, ударницам, комсомолка Таисам йората, „Эрэнгэр“ романыштэ—комсомол йачэйкэ сэкрэтар ватыжэ обшэствэн пашам ышташ эрыкым ок пуат, тудын дэч ойырлэн, туныктышо үдыр Клавим йоратымыжэ почэш тунэмаш кайа.

Вэрук Комисар Ванька дэн шочшым ыштэн кэртдымыж вэрч, волюк сэмын ыштымыжлан вэрч тудын дэч ойрлэн кайа. Тыгэ Шкэтан чыла шотыштат төр праван йэщым ыштынэжэ.

„Ачийжат-авийжат“ пиэсыштэ Мачук йылмэ дэнэ Шкэтан тыгэ манэш:

„Рвэээ калыклан шонго коклаштэ илаш нэлэ.. Рвэээ пушэнгэ тошто пушэнгэ укш йумалан кушкын огэш кэрт, тугак рвэээ айдэмэ илышым шонгын койышыжо пытара... Тошто койыш ындэ пыташ тунгалын.. Рвэээ дэнэ шонго коклаштэ кэлшэн илымаш ок лий. Ындэ рвэээ калыклан эрыкым пуаш күлэш“.

Тыштэ улшо йонылышыжым Шкэтан „Эрэнгэр“ романыштыжэ олмыкташ төчэн. Тушто тыгэ воза:

„Шонго дэнэ рвэээ калык коклаштэ илышын вожшо каталтын огул... Шиждэгыч, тошто илыш ворандараш полшат... „Шонгырак-влак дэнэ каргашыман огул, шонгырак-влакым у илыш ышташ шупшын шогыман“ манмым „Эрэнгэр“ комсомол вашкэ умлэн шуктэн огул. Рвэээ-влак тоштогыч торлалтын улыт, у корныш возалтын огытыл“ (43 стр). „Эрэнгэр“ романыштыжат Шкэтан посна рэальный фактым вэлэ ончыктэн. Востановительный периодышто йалысэ комсомолын чумыр пашажым ончыктэн сэнгэн огул. Путыракшым комсомолын воспитательнэ пашаж дэн дисциплинэ вэрч кучэдалмыжым куашын ончыктымэ. Типичный комсомол образ-влакым пуэн моштымэ огул.

Йал озанлыкын капитализм корногыч социализм корныш вончымыжым Шкэтан моштэн сүрэтлэн. Йал озанлыкым, йал илышым йошкар армий да заводысо илыш дэнэ тагастарэн, крэсаньыкын чумыр тусыжым (природыжым) почын пуа. Шкэтан романыштыжэ крэсаньыкым колхозыш пурташ йамдылэн шога. Тудо копэраций нэгызэш крэсаньыкым ик тошкалтышгыч вэс тошкалтышыш ончык шупшын. Тышотышто партийын политикыжым пэш раш ончыктэн моштэн. Кол-

хозыш ушнымаш крэсаньыкын экономикшым, культуржым, илыш йулажым тазандышаш гыч лэктэш. Ондак крэсаньыкым копэрацыш, крэдит ушэмыш, вашполыш ушэмыш, вара тидын нэгызэш ижэ мэлиорацэ ушэмыш уша. Мэлиорацэ ушэм гычын МТФ-ыш, товаришэстывш, артэлыш, комуныш ушнымашышт раш палэ. Йорло Порис Кыргызий йорло погынымашыштэ тыгэ ойла:

„Пойан влак мэмнам лүдыкташ төчат. Комун дэнэ лүдыктат. Мый гын комун дэч ом лүд—кэч кум комуныш пурто“. (152 стр.)

Чынак, чыла ты паша-влак йыр клас кучэдалмаш пэш чот талышна. Агитацэ, провокацэ, пушташ толашымаш, шолыштмаш, тулэч молат шарла. Йалыштэ крэдит ушэм дэн мэлиорацэ ушэмым ыштымаш түрлө социальный лончо коклаштэ клас кучэдалмашым атыландара. Клас вий: кулак да йорло, ача-ава да икшывэ, тошто да у интэлигенций, тошто да у ўдрамаш тўшкалан кыкытэ шэлалтэш. Чыла тидын гоч партийын восстановительный пэриодышто кулакым ограничитлымэ политик гыч рэконструкцо жапыштэ чыла фронтыштат клас тушман ўмбак наступайаш нэгыз йамдылалтэш.

Олан, пашазэ класын йаллан полшымо проблэм Пөтыр, Шамрай, Вачай гоч, пролэтар кадр проблэм Пөтыр гоч, интэлигенцэ кадр проблэм Йандышэв, Алгайэва, Шамрай, Вачай гоч, айдэмэ уэмдымэ проблэм Пөтыр, Вачай, Орина, пугыракшым Йандышэв гоч ончыктымо.

Чыла образ-влак композиций шот дэнэ кум тўшкалан шэлылтыт. Ик тўшкажэ—ожно экшыкшэ лийын гынат, кызыт эн пэнтгэдэ, у илыш вэрч, у корно дэнэ у пийалым кычалэш (Пөтыр, Вачай, Шамрай, Макара).

Вэс тўшкажэ—кушмаштэ жаплан лийшэ нэлым сэнэн ок кэрт, сандэнак корныжо кадъргыл кайа, йужгынам кўрышталтэшат (Анан Пагул, Йандышэв).

Кумышо тўшкажэ—ожно рэволюцион заслугыжо лийын гынат, у рэволюцион эпохо илышым умлыдэ, вараш кодын, клас тушман дэнэ варнымыж почэш, у ваштарэш, тошто вэрч кучэдалэш (Комисар Ванька. Мамайэв, Колбин). Ты тўшкаштак класт тушман образ-влак пурат.

Пөтыр гоч айдэмэ уэммэ проблемым Шкэтан ончыктэн сэнэн осыл. Пойан Апшат Эвайын эргыжэ Пөтыр, патриархальный йэш илыш йула гыч да ачажын кулак илыш дэн койышыжым кодэн, коммунистыш, пролэтарыш савырнэн, социализмыштышаш вэрч талын кучэдалшэ йэнг лийэш Тидэ савырнымашым мучко чын ончыктымо осыл. Эвай Пөтыр „университет“ вуйжо дэнэ вэлэ тыштэ йал илышым йошкар армий да завод илыш дэнэ тагастарэн, чын коммунистыш, йал илышымат Йошкар армий дэнэ заводысо илыш гайым ышташ талын кучэдалшэ йэнгыш савырна. Пөтыр ныл ий заводышто илэн. Но заводышто кузэ илэн, мом ыштэн, кузэ тудын көргө шонымашыжэ, тўнья умлямашыжэ вашталтын, кузэ крэсаньык психологийжэ пролэтар психологийыш савырнэн, кузэ вуйжо „университет“ вуй лийэш, тулэч молымат автыр кэлгын ончыктэн осыл. Завод дэн Йошкар армий нэргэн автырлан кэлгын ончыкташ ок күл улмаш гынат, Пөтырын психологийжэ вашталт толмым кэлгын-ракак ончыкташ күлэш ыльэ. Сандэнак лудшылан Пөтыр ончылго-чак йамдылымэ коммунистла койэш. Чыла тидэ схэм шот дэнэ „манэшманэш“ сэмын вэлэ почын пумо. Пөтыр Йошкар армий дэн пашазэ-влак илышым экскурсийлан мийшэ йэнгла вэлэ ончэн тунэмэш, ышкэнжын ты илыш подышто шолмыжо, илышыжэ, пашажэ, кучэдалмашыжэ ок кой. Сандэн армийыштэ да заводышто коштво жапыштыжэ Пөтыр ходульно ончыктымо. Эвай Пөтрлан „талэ ушыжо“ альэ „университет“ вуйжо вэлэ у йэнгыш савырнаш полша.

Айдэмэ уэммаш процэс пролэтар-

риат дэн крэсаньык кокласэ ойыр тэмым, иктэ взсым эксплоатировай-машым пытарымым, социальнэ-экономик илыш вашталт толмым, пүртүсүм сэнгымым да пашам чап дэн гэройлыкыш савырымым иктэшлэн ончыкталтман. Энгэльс тыгэ возэн:

„Не сознание определяет бытие, а бытие определяет сознание“.

Но тидэ абсолютно тугэ лийэш, ты ой почэш кэч могай йэнат могай срэда гыч лэктэш, эрэ ту срэдаланак вэлэ полша манын умлыман огыл. Ты корно гыч илышыштэ йужгунам коранмашат лийын кэртэш. Мутлан Нэкрасовым налына. Тудо помэшык йэш гыч лэктын гынат, ышкэжэ помэшик-влак ваштарэш, крэсаньык-влак вэлкэ шогэн. Молан? Ышкэнжын талэ ушыж дэнэ рэальный илышым раш умлэн, илышыштэ чынвэрч кучэдалын. Тыгай аналогий почэш Пётырат улан йэш гыч лэктын, йорло-влаклан полша гын, талэ комунист лийэш гын, тудым титак ончыктымо манаш ок лий. Но тыгай лиймаш (случай) илышыштэ пэш шуэ. Случайым, тыгай гэройым характерный альэ типичный лиймашлан, типичный гэройлан шотлаш ок лий. Тыгэ, Эвай Пётыр Шкэтанын ышкэ замыслжэ вэлэ Тыштат Шкэтанлан илыш факт влианьым пуэн докан.

Шкэтан ончыктымо почэш Пётыр заводуш ок кайэ ыльэ гынат, у илыш ваштарэш ок пиж ыльэ. Молан?

Йошкар армийыштэ у илышым ужын тунэмын. Йошкар армий гыч пёртылмэжжэ Эвайын тошто патриархальный йэшыжэ пужлаш тунгалын. Пётырлан чыла могырымат шыгырын чучын, тошто, намызэ годсо йал илыш тудым пиктэн.

Автырлан Пётырым молан заводуш колташ күлэш лийын?

Шкэтан рэалист, илышыштэ моукэ, тудым сүрэтлаш ок йөрэтэ. Сандэнак „Эрэнэр“ романыштат этнограф дэн прэподаватэль-влакын „кабинэтный ислэдованьэ“ дэн „узкий академизмыштым“, нунын „рэализмышт укэлыкым“ таклан ок вош-

тыл. Марий калык коклаштэ Октябр рэволюцо дэч ончыч пролэтариат лийынак огыл манаш лийэш. Сандэн марий крэсаньык кокла гыч пашазэ-влак лэкмым, нунак йал озанлыкым социалист нэгызыш савыраш толашэн шогымыштым автыр ончыктыдэ кодэн кэртын огыл. Но тидым автыр чын ончыктэн моштэн манаш ок лий. Граждандан сар пытымэ дэч вара олашкэ, заводлашкэ пашам кычал пойан-влак огыл, а йорло, батрак-влак кайат

Йалыштэ паша ыштымаштыжэ Пётырын сай могыржо дэнэ пырльа титакшат йатыр уло. Эн пэрвойак марий интэлигэнцым ок аклэ, нуно „нищие духом“, а йужыштым ви-гак дэкласированный клас улыт, руководство пашаштэ пэнгыдылыкышт ок кой, „принципышт окшакла“ манэш. Тыштэ тудын шолашкыла тайныштмашыжэ койэш. Адак тудын личный илышыштыжат титакшэ уло: Оринам локтылэш, Вэруклан мұшкырым нумалта. Тугэ гынат, ышкэ титакшым кэч могай пашаштат вашкэ умлэн налэш. Крэсаньыкын шонымыжым ончэн, пашам виктарыман, тудым вуйлатэн шогыман огыл,—манын, Пётыр паша ышташ пижэш. Вара ышкэжак,—титак тунгалынам... Кулакым сэнгышашлан эн ондак тудын шулдыржым пұчкаш күлэш, манэш. Пётыр политик шотыштат, практик шотыштат палышэ, ышкэ принципшым пэнгыдын кучышо йэн. Йалысэ клас кучэдалмаштэ тудо тактик дэн стратэг. Могай вопросым кузэ разрэшитлаш (партиячэйкым уэш сайлымаш нэргэн, шүшө элэмэнт влак дэч эрыктымэ нэргэн, кредит ушэмым уэш сайлымэ нэргэн, кредит ушэмын паша корныжым молэмдымэ нэргэн) жапыштыжэ вэрысэ партиячэйкэш моштэн шында, манэш Пётыр нэргэн В. А. Мухин. Тидэ чыл.

Пётырын образшым Шамрэй, Ва-чай тэмэн шогат. Нуно кумытын ышкэ йырышт комсомолым, йорлым чумырэн, йал совэт пашам уэмдэн, тудым клас шогышто тазан-

дэн, мэлиорацэ дэн колэктивлымэ пашам виктарат. клас тушман дэнэ талын кучэдалыт.

В. А. Мухин манмыла йал илышыштэ кэч могай кугу социальнэ вашталтыш ынжэ лий, ту жапыштэ йалыштэ клас вий кыкытэ шэлылтыным, Ленинын клас кучэдалмаш дэч кугу кучэдалмаш укэ,—манмыжым нуно (путыракшым Шамрай) умлэныт.

„Пойан кашак ышкэ позицийжым ышкэ кумылжо дэнэ нигунам ок пу... Шэкланэн лийза: крэдэлаш сэдыгак вэрэштэш“ (134 стр.)—манэш Шамрай.

„Йалыштэ пролэтар кучэм лушкэн, илыш шолдыргэн“—манэш автыр.

Нуно кумытынат ышкэ пашаштлан чог ұшанат. „Мэмнан мужэдмаш огыл, план, ыштэн шуктышаш план. Рушла манаш гын, „план ыполне реальный, рентабельный“ (67 стр.)—манэш Вачай.

Вачай—рвэзэ спэциалист, изобрэ-татэль. Ышкэ пашаштыжэ тошто спэциалист-влак дэчат талэ, кугу оптимист. Тудо йүдшө кэчыжэ куп коштымэ нэргэн шонэн коштэш. Но клас кучэдалмашын сложнойлыкшым, йосылыкшым шуко годым палэн ок шукто. Садлан лийын йужгунам тўналмэ пашаж гыч чакнашат шонэн кодэш. Түгэ гынат, ок чакнэ. Ышкэ йонгылыш шонымыжым вашкэ шижэш. Комунист йолташ влакшэ дэч вараш кодаш ок шоно.

„Ожно Вачай арам огыл вакш пўала модын коштын... Вачайым изиж годымак „вакш оза“ манын лўмдэныт... Чынак, илышын рўдыжэ тыгэ кэнэта ок вашталтыльэ гын, Вачайат ышкэ ўнаржым тошто калыпэшак калыпла ыльэ. Илыш вашталтын, рўданшэ оратам пудэштарэн лэктын... Арам огыл гидротэхниклан тунэмын“—

Вачай нэргэн Шкэтан манэш.

Тыштэ мом ужнына? Вэс тўкын манаш гын, айдэмын шонымашыжым, психологийжым, „мыйын“ манжыжым пытарэн, „мэмнан“ манаш

туныктышашлан вэрч ондак социальный илышыштэ, матэриальнэ производствэн процэсыштэ молэм-машым ышташ кўлэш манын шонэн автыр.

Вачайын образшэ молэм толмат Пўтырын сэмынак раш ончыктымэ огыл. Молэммашыжэ пашаштэ кучэдалмаш гоч огыл, тунэммэ гоч вэлэ лийын. Нунын вашталт толмышт илыш вашталт толмо почэш вэлэ шўдырнэн толэш.

Комисар Ванька комунист гынат, НЭП-ын кок тўран улмыжым умлэн огыл.

„Кэч могай пашаштат комунист ончылно шогыжэ манмым Комисар Ванька гай йалысэ комунист йонгылыш умлэн. Эн ондак ышканышт кўлэшым гына шонэныт, шонымыштым нигэ дэчат ончыч шукташ тыршэныт“—тудын нэргэн манэш Шкэтан.

Тудо, „пырля паша дэнэ крэсанык нигунамак ок кэлшэ, НЭП почэш тошто сэмынак торгайаш, сатум кондышташ тўнгалыт“,—манын шонэн. Сандэнак ышкаланжэ йал мучашэш кугу корпусым ыштэн шындэн Тудо кугу койшан. Эрэ,—„мый кэртам“,—маншыла койэш. Ышкэ дэчшэ кугу начальник-влак ончылно ўйак-мўйак вэлэ, кулак-влак дэч взяткым налэш. „Тудо ни-мо дэч коч ышкэнжым йўратэн, ышкэ илышыжым тўн илышлан шотлэн“ (175 стр.). Ышкэ илышыжым аралэн кодышашлан вэрч Савэльйэв гыч Комисар Ванька лўмым нумалэш. Но Комисар Ванька лўмжэ НЭП ын пэрвой жапшылан вэлэ кэлшэ, вара сэмын илышыштэ уто лийаш тўнгалэш. „Йўратымэ йўла—шўйшө йўла... Удрамаш вольыкла, тарзэ олмэш илыжэ“,—манмэ Жмаковын мутшо дэнэ кэлшэ. Ватыжым (Вэрукым) тугак ашнаш шона. Ванька клас тушманыш савырнышаш йэн Ванькан образшым Мамайэв тэмэн шога. Мамайэвым автыр „пэлэ-одар интэлигэнт“ манэш. Жмаков-влак дэнэ пырля пикникыштэ тудо ожсо купэч иурым мура. Ончык кузэ ияышашыштым огыл шинчэ „чорт знает, что случится с нами

впереди“ (114) маныт. Чыла тидэ Ванькан, Мамайэвын, Колбинын кугу бӯрократ, партий радамыштэ опортунист, кулак агэнт улмыштым ончыкта.

Шкэтан тун шот дэнэ вэлэ вос-тановитэльный пэриодым ончыктэн, а чумыржым налаш гын, войэн коммунизм жапымат, рэволюцо дэч ожнысо илышымат сүрэтлэн. Тидым мэ Сакарын ышкэ илышыж нэргэн ойлымыжо гыч ужына. Сакар гоч Шкэтан йалысэ йорло, батрак-влак кугужан влас жапыштэ (900 ийла) кузэ илэныт, кузэ кучэдалыныт да кызыт кузэ илат, тагастарэн ончыкташ шонэн.

Сакар Чэрнышэвскийын „Что делать“ романыштыжэ ончыктымо Размэтов гай рэволюционэр: маска гай вийан.

„Сакар кок путан кырым капка гоч мэчыла кышкылтэш ыльэ. Тэлым кожук йумач йогэн лэкшэ вүдэш йуштылын. „Сакар ийа дэнэ иктак“ макыт ыльэ“ (76).

Тыгэ, Размэтов сэмын Сакар ышкэнжым пойан түшка дэнэ кучэдалаш йамдылэн. Но Сакарын пойан түшка ваштарэш кучэдалмашыжэ народник, бунтарь, посна тэррор корно дэнэ вэлэ, стихийнэ эрта. Тудо тыгыдэ буржуазий кокла гыч лэкшэ батрак, капитализмын чумыр эксплоатацэ систэмыжэ ваштарэш огыл, а тудын посна кончымашыжэ ваштарэш вэлэ кучэдалэш. Тыштэ Шкэтан Сакарым ту жаплан кэлыштарэн сүрэтлэн. Тунам альэ марий калык коклаштэ пролэтар массэ лийын огыл. Пролэтар дэкэ лишнэ шогышо йорло, батрак, бурлак-влак вэлэ лийыныт. Нунын идэлогийышт крэсаньык идэологи-йак кодын. А мэ шинчэна, крэсаньык движэний кэч кунамат стихийнэ, бунт сэмын вэлэ эртэн. Садлан автыр—„ты патыр Сакарым илыш лунчырэн“—манэш. Сакарлан Шкэтан „политкаторжан“ лүмым нумалта. Сакар каторгышто кумло ий чоло коштын гынат, тудо кызыт партий дэн совет политикым ок шинчэ Сайжым. осалжым, „каторжанин“, батрак шиж-

машыжэ дэнэ вэлэ палаш толаша. „Тудо катыргыштэ уголовный преступник кашакыш илаш ок вэрэшт ыльэ гын, кызыт Сакар пэш кугу айдэмэ лийэш ыльэ“ манэш Пөтыр-йылмэ дэнэ Шкэтан. Тыгэ рэволюционэр Сакарым күш шындышаш олмэш тудым Шкэтан адак кулак-влак кидыш пэрэнэ манын, лүдын илышэ йорло крэсаньыкышкак савырэн. „Сакар катыргэ гыч ончылий гына толын“,—манэш Вачай. (Тидэ 1923—24 ийла лийэш). Тидэ вара чын мо? Чын гын, рэволюцо жап годым Сакар кушто, катыргыштак илэн мо? Палэ огыл. Адак тудын йоратымэ Оксийжым (танжым) кулак Вөдыр ок мыснылэ ыльэ гын, Сакар кулак кидэшак илаш кодэш ыльэ дыр, манын шона лудшо. Тыгэ Сакар „биологизм“ гоч вэлэ клас кучэдалмашыш пижэш. Сакарым ончыктымаштыжэ Шкэтан сылнылык шотышто ик тошкалтышым шойык тошкалын. Пөтырын рольжым Сакарлан пуа ыльэ гын, утларак кэлша ыльэ.

Сакарын образыштыжат „Йумын йазыкшэ“ ойлымашыштэ ончыктымо Сану сэмын, патологий дэн психологий могырым ситыдымашыжэ уло: чот шыдэшка, руэн ойла.

Иандышэв — психологий могырым ончыктымо тип. Тудо — тошто илышын катыкшэ, консэрватыр, идеалист. Индивидуалист йэн гыч новатырыш, у совет интэлигэнций дэнэ кидым кучэн, у илыш ышташ уло вийжым, уло моштымашыжым пыштышэ йэнгыш савырна. Сандэнат „марий интэлигэнт чыланат, нищие духом“ улыт манмэт нимолан йордымо опортунист мут“ Шамрай Пөтырлан манэш. „Мардэж почэш мый илэм, мардэж ваштарэш кайэт гын, пүгырнаш күлэш, мардэж почэш мый пүгырныдэ ошкылам. Ошкылам гына — ом курж... Мый илыш корным зэмлэмэрла вискалэм, йамшыкла кукшо корным кычалам“ манын, мэшчан сэмын, йөсылык жапыштэ куштылго илышым кучэдалмэ дэч посна мунэжэ Иандышэв. Тудо кокытэ йэн: „йал

калык пырлыа пашалан ушнэныт, а тыйжэ шэмэрлан мом ыштэнат?" ик вэлым ушыжо тэргэн. Вэс вэлым, Иандышэвын койышыжо тошто корныш шупшын: „тыйын тушто могай пашаг уло?“ манын шона. Иандышэвын кокытэлыкшым умлышаш вэрч тудын историйжым палэн налман. Тудо тошто сэминарист. „Сэминарын тошто идеологийжэ тудлан пэш хот тушкалын... Граждан сар годым „толстовец“ лийын, армий гыч шылын толын“— тудын нэргэн автыр ойла. Сэминарыштэ тунэммыж годым 1905 ийыштэ лийшэ рэволюцо сэнгэн кэргдымылан ш улыкагын. Сандэнэ рэакций жап гычак йүнгэлын, „мардэж пчэш“ кайшэ йүнг лийын.

Молан Иандышэв илыш дэч вара ш кодэш? Шкэжэ тыгэ манэш: „Тоштым шоналтэш. Мэ шонго улына, талэ вийна нимолан лийын пытэн“, сандэнак у политикым вашкэ умлэн ок кэрт. Иалысэ у обшэствэн кожганымашкэ ондак ўшаныдэ, — „чынак мо шэмэр крэсанык пашам пырлыа ыштэн мошта“ манын ушна. „Шэмэрын пырлыа пашажэ вийна тын, мыйын шонымаштэм йордымашыш лэктэш, мый чын илыш дэч ордыштэ кийэн кодам“, манын, шуко шона. Вара шэмэр массын пырлыа пашажэ вийангым ужын, тудат консерватор гыч новаторыш савырна (кумалгыш олмэш школ сатым ышташ шона).

Тыгэ колэктив паша, илыш кугыч тарзанымаш йэным молэмда, умда, Иандышэв сэмын кэч кузэ мокаг пытышэ йэнгымат ышкэ вэлкыжэ савыра.

Иандышэвын образшэ моло образ-влак дэнэ тагастарымаштэ эн моштэн ончыктымо.

Композиций, стиль, йылмэ.

„Эрэнгэр“ романыштэ Шкэтан илышым кумдан ончыкта. Сандэнак композицийжат, сйлнэштарымэ йөнжат кумда. Романыштэ сүжэт дэн фабул ваш кэлшэн огыт шого. Романын тунгыштыжэ кок тунья сэмын тошто дэнэ у кучэдалмаш кийа. Романым чонымо почэш образ-

влакымат тунг шот дэнэ кок тунш-калан шэлаш лийэш: ик туншкажэ— Комисар Ванька йыр чумыргэн, тошто вэрч шогат, вэс туншкажэ— Пөтыр йыр чумыргэн, у вэрч, тошто ваштарэш кучэдэлыт. Нинэ кок туншка коклаштэ улшо образ-влак романын сүжэтшым тэмаш, раш почаш вэлэ ончыктымо улыт. Роман сүжэтын тунгыштыжэ тидэ кок тунг туншка кокласэ кучэдалмаш пыштымэ. Роман мучко кок корно раш койын кийа: ик тунг корныжо— клас кучэдалмаш, вэс корныжо— гэрой-влакын личнэ илышыштым, йэш илышыштым (бытовизм) почын пумаш. Кокымышо корныжо пэрвой корным почаш полшэн шога.

Стиль шотышто—положителный рэализм почэш возымо. Критик рэализм дэн натурализм влианьат пытэн шуын огыл. Вэс могырым, Шкэтанын социалист рэализмымат кидышкыжэ кучаш тунгалмыжэ койэш. Вэг социалист рэализмыжэ художэствэн рэализм гычак лэктын, ончык кайа. А натурализмжэ путыракшым романыштэ улшо бытовизм корно гыч да посна гэрой-влакын көргө шонымашыштым, психологийым кэлгын почма гыч лэктын Адак биологизмжат пытэн шуын огыл. Мутлан, Йакыш Вёдыр Оксийым вийытлымыж мөнгө, Оксийын „зуйжо пустамын, шумжэ күрылтмө гай шуэн пэркалэн. Пүтынэ вүржэ эрдышкыжэ волэн, кир гай нэлэмын“ манэш автыр. Тыгай осал пашам колын, Оксийын аважэ вигак колэн колта. Тугак Анан Пагулат турлым шонкалэнак пикталт кола. Орина пикталт кэчышэ Пагулым ужэшат, лүдмыж дэнэ вигак чэрлана.

Социалист рэализмын ик тунг положэныжым—типичный илыш лончышто типичный характэр-влакым ончыктымаштэ Шкэтанын ончык каймыжым ужына. Типичный характэр типичный илыш лончо дэч посна, альэ типичный илыш лончо типичный характэр дэч посна лийын огыт кэрт, нуным кэч кунамат иктэшлэн ончыман.

Мутлан, спектакль, погынымаш эртарымаштэ, ола рэстораныштэ, йалысэ пивнойышто ончыктымо характер (гэрой - влак) ончыктымо илыш лончыш (вэр) дэнэ пижын шогат манаш лийэш. Гэрман Вёдырым пура корка дэч посна, шансоньэткым рэсторан дэч пэлнэ нэпман-влак дэч посна, Вачайым купальэ энэр дэч посна ончыкташ гын, нунын кө улмыштым раш умландарэн от кэрт. Гэрман Вёдыр дэн шансоньэткэ НЭП-ын тунгалтыш жапшылан типичный характер улыт.

Романыштэ пүртүсым күлэш сзымын вэлэ ончыктымо, уто пүртүс сүрэт пумо огыл. Заводым, йалым, энэрым, купым сүрэтлышашлан вэрчын вэлэ пүртүсым ончыктымо. Тызэ ончыктымо пүртүс романын содэржаньыж дэнэ иктэштат шогга. Шкэтан рэалист, сандэнэ пүртүсым идеализироватлаш ок йоратэ.

„Эрэнэр“ романыштэ лачак айдэмын пүртүс дэнэ кучэдалмыжым, пүртүсым молэмдымыжым, айдэмын пүртүслан озам ыштымым ончыктымо. Түжэм ий дэн йогэн шинчышэ энэрын корныжым вашталтэн колтат, түжэм ий гэн лүнгэн шинчышэ купым колтат. Тызэ калык ышкэ илышыжым тазанга, экономикшым нөлталэш.

Йылмэ шотышто кажнэ писатэлын ышкэ стильжэ лийман, укэ гын, тудо нигунамат сай писатэль лийын ок кэрт. Мэмнан ик марий писатэлынымат йылмыжым шымлэн, тунэм налмэ огыл. Тидэ вараш кодшо паша ужашна. Критик дэн йылмэ пашам виктарышэ йолташна-влакат ты пашажым йөршынак мондэныт. Мутлан, В. А. Мухин Чавайн дэн Шкэтанын творчэствыштым лончылмаштыжэ формо дэн йылмэ нэргэн ик мутымат ок ойло. Мэмнан марий йылмэ шуко нарэчийан да шуко диалэктан йылмэ. „Эрэнэрын“ йылмыжэ олык марий-влакланат, эрвэл марий-влакланат умлаш куштылго. Шкэтанын йылмыжэ поян, сылнэ. Толстой, Пушкин, Чэхов сэмынак Шкэтанынат посна гэройышт-влакым, нунын

йылмэ гычак кө улмыштым палэнэ налаш лийэш. Мутлан, йорло Кузьма ойжо йэда „Кёлан—чын, көлан—тын“ манмэ мут савыртыш дэнэ ойла. Молан тугэ ойлымыжат палэ. НЭП жапыштэ кулак-влак вуйыштым нөлталаш, адак йорлым пызыраш тунгалыныт, бюрократизм чот шарлэн. Сандэн йорло-влак чыным кычалыт.

Шкэтанын тун гэройышт-влак ышкэ йылмышт дэнэ кутырат, вэс түрлын манаш гын, кажнэ гэройын йылмыжэ стилизоватьлымэ. Пётырын, Шамрайын, Вачайын йылмышт интеллигент йылмэ. (Заводыш коштын толмо дэч вара Пётырын йылмыжэ молэмын, тугэ гынат, утларак пашазэ йылмым ышташ күлэш ыльэ). Мамайэз дэн Ванькан йылмышт утларакшым мэшчан йылмэ, „мэ кэртина, мэ шинчэна“, маншыла койыт. Кури Микал дэн Вёдырын йылмышт—титакан (кулак) йэнгын гай йылмэ—эрэ чылалан кэлшаш тэчэн үйэдын ойлат. Гэрман Вёдырын йылмыжэ лач торговой йылмэ; йэнгын кумылжым ышкэ вэкыжэ савыраш, йэным олталаш, шойак мутым шарнадаш шонэн коштэш. Сакар каторжанин, вуйанчык, шыдэшкышэ йэн, кулак-влакым ужмыжо ок шу, сандэнат пэнгыдын, руэн, кычырал колтэн ойла. Орина—эрэ йомарт, кейдэрэн, воштылынак, үйэдын, шукужым йоратымэ нэргэн вэлэ ойла. Ойлышашыжым йужгынам муру дэнат мурэн пуа. Санков дэн Долгоруков пэлэ марла да пэлэ рушла ойлат.

Писатэлылан гэройын ойыртэмжым фонэтикыштэ кычалман огыл, а стильыштэ кычалман. Тызэ вэлэ писатэль ышкэ стильжым муын, сылнэ произвэдэным пуэн, йылмым кушташ полшэн кэртэш.

Шкэтан йужгунам йалысэ марийын йылмыжым фотографироватлаш йората. Мутлан, экзамэн олмэш—йэкзамэн, спектакль олмэш—спектакльэ, микроскоп олмэш—микроскоп манын воза. Но тыгай мут влак шагал пуртымо улыт, сандэнат моштэн ончыктымо манаш ли;

йэш. Шкэтан түрлө нарэчий гыч түрлө мут-влакым шуко пурта. Сандэн шуко мутшым, мутшым вэлэ огыл, ойжымат умлаш йосырак. Тугэ гынат, кызытсэ жаплан диалэкт-влакым пуртымаштэ мыйын шонымаштэ кугу титак укэ. Тидэ нарэчий-влак дэн диалэкт-влак коклаштэ ваш ушньдымашым, ойыртэмым пытараш, марий йылмым пойдараш вэлэ полша.

Романыштэ диалэктанизм сэмынак шуко иностранный, политический руш мут-влак пуртымо улыт. Нуным тунг шот дэнэ күлэш вэрыштэ моштэн кучылтмо.

Эвай Пөтырым, Шамрайым, Вачайым политический, иностранный альэ йужо рушла мут савыртыш дэч посна налаш гын, нунын кө улмыштым палаш ок лий ыльэ. Руш мут гычын шукужо годым марла куштылгын каласац лийдымэ производствэн тэрмин влакым пуртымо. Тугэ гынат, йужо рушла мут-влакшым, мутлан, грузитлэч, контузитлэн, трудитлэн, наваритлымылан, завойаш, коватлымэ, зато, тудлэч молымат йөршынак пурташ ок күл ыльэ. Тунг шот дэнэ роман автыр ылымэ вэрысэ йылмэ дэнэ возымо. Сылнылык йөн гыч тагастармаш, эпитэт, мэтафор, мэтонимий, иносказаньэ улыт. Ышкэ йылмыжым Шкэтан фольклор дэн йүк онгартыш мут-влак дэнэ сораастара.

Кэч могай талэ писатэлыат чумыр творчэствэ пашаштыжэ вийым чот пыштэн, йөрэтэн возымо кугу произвэдэньыжым пуа. Мутлан, Пушкинын „Иэвгэний Онэгин“ романжым, Толстойн—„Война и мир“, „Воскресение“, „Анна Каренина“ роман-влакшым налза. Нинэ произвэдэньэ-влак монументальнэ улыт. Шкэтанат нунын сэмынак, ты марсэк возэн толмо творчэствыжлан итогым ыштэн, монументальнэ „Эрэнэр“ романжым пуэн, ышкэнын творчэствэ чапшымат, марий литератур чапымат пэш күшкө нөлталын, марий литературьшто ты марсэк лийдымэ роман жанр артэн (йэшаралтын).

Шкэтан пытартыш жапыштэ во-

зымо „Шурно“ пизс да „Эрэнэр“ романжэ дэнэ кугырак марий писатэль-влак коклаштат ончыл вэрым налын. Марий историйыштэ Шкэтаным лүмжө мондыдымаш лүм лийэш. Вэс кана историй шот дэнэ НЭП жапым тунэмаш күлэш гын, нигогай учэбник дэч поснак Шкэтаным творчэствыжэ (Эрэнэр) гоч ты жапым палэн кэрташ лийэш.

Жанр шот дэнэ Шкэтаным ны качэствэ, ны количэствэ шотыштат ны драматурглан, ны очэркистлан, ны романистлан шотлаш ок лий гын, творчэствэ тэматикшэ почэш колхозный писатэлылан шотлаш лийэш. Стилль шотышто автырын корныжо сложнырак, тугэ гынат, тунг шот дэнэ—рэалист.

Шкэтан моло марий писатэль-влак дэнэ тагастарымаштэ нигэ дэч коч илыш практикым кугун шинча. Сандэн, теорийым шинчымашыжэ кугу огыл гынат (двухкласный школым кызытсэ V клас дэнэ тагастараш лийэш), илышым сайын шинчымыж дэнэ (путыракшым рэконструкцо жапыштэ) чын рэальный илыш сүрэт влакым пуэн сэнэн. Маркс-Лэнин теорийым, тугак литератур теорийымат кэлгын шинчдыэ, илыш практикым вэлэ палымэ почэш возымылан лийын, посна сүрэт-влакым, образ-влакым („Эрэнэр“ романыштэ Санков, Долгоруков) рэальнэ ончыктымаш дэнэ пырляк натурализм кугу вэрым налын шога

Шкэтан илышым утларакшым практик шот дэнэ ончымыжо пачэш илышыштэ сай дэч экшыкшым шукурак ужэш, экшыкшым ончыкта Тыгэ востановительный периодьшто критик рэализм почэш кайа. Илышыштэ экшык ужмашыжэ йал йэш илыш да илыш йула корно дэнэ кайат. Сандэн натурализмыш шупшын шогышо бытовизм творчэствыштыжэ кугу вэрым налын. Ты бытовизм дэнак биологизм да психологизм пижын шогат.

Пытартыш жаплан клас кучэдальмашым палэн моштымыжо гоч, актуальный пробльэм-влакым налмэ гоч, илышыштэ улшо рэальный

образ-влакым типичный образ-влакыш савырэн, натурализм олмэш, социалист рэализм йӱным ышкэ творчествыштыжэ моштэн кучылташ тӱнгалын. Сану дэн Вачи („Йу-мын йазыкшэ“) натуральной образ-влак олмэш, Йандышэв дэн Йогор („Шурно“) кугыза-влак гай типичный образ-влакым луэн.

Ончыкыжо мучко социалист рэализм мэтод почэш возышашыжлан вэрч Шкэтанлан Маркс-Лэнин тэорийым, тугак литаратур тэорийымат тунэмашыжэ кӱлэш.

Шкэтанын ончылныжо кок корно уло: йа ышкэнжын тэорий палымашыжым нӱлталын, шинчымэ илыш

практик дэн иктэшлэн, посна фактым сӱрэтлымэ олмэш, илышын рӱдыжым кучэн, тудын рэволюцион пэрспэктивыжым ончыктэн, идьэй могырымат, сылнылык могырымат кӱшнӱ шогышо произвэдэньым пуэн, талэ дэч талэ писатэль лийын кэртэш; йа ышкэнжын тэорий шинчымашыжым ок нӱлтгал гын, Шкэтан-мыслитэль эшэ вараш кодэш, Шкэтан-художник ончык кайа, но пэрвый корно дэнэ каймэ сэмын чыла могырымат кӱшнӱ шогышо произвэдэньым пуэн ок кэрт. Тунам эшэ угларак вэлэ илыц почэш шӱдырнаш тӱнгалэш. Мэмнан шоньмаштэ пэрвой корныж дэнэ кайаш тӱнгалэш Тидлан мэ ушанэна.

ИМПЭРИАЛИЗМ САМАН ЖАПЫСЭ МАРИЙ ЛИТЭРАТУР

2-шо статья

Шабдар Осып

МАРИИ ЛИТЭРАТУРЫН ШОЧАШ ТҮНГАЛМЫЖЭ

*„Диалектика истории такова, что мелкие нации, бес-
сильные, как самостоятельный фактор в борьбе с импери-
ализмом, играют роль как один из ферментов, одна из
бацилл, помогающих выступлению на сцену настоящей
силы против империализма, именно: социалистического
пролетариата“.* Ленин, т. XIX, стр. 270.

МАРИЙСЫЛНЭЛИТЭРАТУРЫН шочаш тунгалмаштыжэ ик түр-лө ойыртэм койышым ужаш лийэш. Марий литэратурлан эн пэрвой нэгызым пыштышэ поэт-влак ик канаштэ кумытын лэктыныт: Микай М. С., Чавайн С. Г. дэн Мухин Н. С. Чынжымак тудо жапыштэ ик Чавайн гына вэлэ пэчэтлалт кэртын, Микай дэн Мухинын возымышт рэволюцо дэч вара вэлэ пэчэтлалташ тунгалыныт.

Нинэ пэрвой кум марий поэт-влакым социальнэ-клас түсышт гыч, альэ профэсий могыр гыч ончаш гын, нунын коклаштэ шуко ик гайыштым ужына. Шочын-кушкын кумыгынат марий крэсаньык илыш гыч лэктыныт (чынжымак Н. С. Мухинын ачажэ крэсаньык гыч лэкшэ учитьыл улмаш), профэсийышт дэнэ кумытынат учитьыл улыт улмаш, тунэммыштат ик гайракак: Чавайн гына Озанг учитьыл сэминарийыштэ тунэмын, молашт 2 класан школым пытарымэк учитьыллан шогалаш экзаменым вэлэ кучэныт. Нунын пэрвой возымыштым жанр могырым ончаш гынат, ик гайымак ужына: кумытынат лирик гыч, тыгыдэ почэламут гыч литэратур пашаш лэктыт, кумыты-

нат эн пэрвойжым руш класик поэзий гыч тыгыдэ почэламутым кусарымыла тунгалыт.

Эн угларакышым нунын пэрвой возаш тунгалмышт жап шотышто онгай. Кумытын кум вэрэ ваш-ваш ужын-палыдэ илэныт гынат, возаш ик жапыштак тунгалыныт. Тыгэ Микай М. С. 1904—5 ийлаштэ Элнэт йалэш (Сүас рэспублик) возаш тунгалэш; Чавайн С. Г. 1905 ийыштак Озанг сэминарийыштэ улмыж годым; Мухин Н. С.—1906 ийыштэ Унчэ школышто тунэммэ жапыштыжэ. Тышэчын марий литэратурын шочын лэкмыжым тунэммэ годым, эн пэрвой тыгай йодыш-влак лэктын кэртыт: кум поэтын ик жапыштэ возаш тунгалмышт чылт случайнэ лийын, альэ случайнэ огыл? Случайнэ огыл гын, кушто тудын чийжэ? Могай историйысэ күлэшлык (необходимость), могай социальнэ клас вий марий сылнэ литэратурым тарватэн луктын? Тидэ—ик түрлө йодыш-влак. Вэс түрлыжэ тыгай лийшашан: марий литэратурын пэрвой произвэдэнь-влакшэ мом ончыктэн шогэныт да кузэ ончыктэныт, нунын тун шонымашышт могай лийын? Могай улмаш пэрзой пээг влакын клас

идеологийышт? Пролэтар рэволю-
цылан йамдылалтмаштэ нунын твор-
чэстышт могай значэнийым на-
лын? Нинэ йодыш-влаклан вашмут
пумым ты статйан тўн шуктышаш
пашажлан шотлыман.

СЫЛНЭ ЛИТЭРАТУРЫН лэктын
шарлымыжым ончымо годем, эн
ондакак тунамсэ илышым чыла
могырымат ончэн налман. Могай
улмаш тунамсэ экономик илыш,
пўтынь социальнэ политик строй,
литэратурым лукшо социальнэ-клас
тўшка тунамсэ илышыштэ могай
вэрым налын шогэн, могай куль-
туржо улмаш—тидым чылажымат
палэн налдэ огэш лий.

Марий литэратур импэриализм
саманыштэ шочын. Импэриализм—
капитализмын пытартыш пагытшэ,
тудын кўйын шуын шўйаш тўнал-
мыжэ. Монополист капитализм пў-
тынь мландэ шарым вўран копаж
дэнэ кормыжтэн. Кугу капиталист
кугыжаныш-влакын кидышышт
погэн налдымэ ик лапчык мландат
кодын огыл. А нунын сутлыкышт
кушкэш, садлан мландым ваш-вац
сар дэн шупшын налаш вангат.
Тачэ-эрла сар тўнал кэртшашлык
саман. Капитализм пашазэ класым
утыр пызыра, эксплоатацэ мучаш-
дымын нэлэмэш. Пашазэ клас куш-
кэш, вўр йўшб ваштарэш шыдыжэ
чот погына, клас шижмашыжэ
(сознаныжэ) пўсэмэш, тудын орга-
низованнэ кучэдалмыжэ талышна,
тудын ончыч вўдэн кайшэ партий-
жэ кэчын кушкэш—чумыр кала-
саш—пролэтар рэволюцо тўналмэ
саман шуын.

А самодэржавнэ Росий—тўнысэ
импэриализмын эн шучко йыжын-
жэ: тыштэ альэ фэодализмынат ко-
сажэ пытэн огыл, тыштэ кугыжа-
ныш порадкэ—акрэт годсо, тыштэ
шуко тўрлэ калык ила гын, Росий
нунылан—“калык тьурма”. Йул
воктэнсэ тыгыдэ калык-влакат са-
модэржавнэ Росийын колоний ка-
лыкышт улыт, колоний калык уж-
мо нэлым нунат чытат. Нунын дэн
пырля шэмэр марийат утыр нэ-
лэмшэ эксплоатацым, тўрлын шы-

гырэмдымым чыта. Тидэ нэлылык,
тидэ пызырымаш тыгыдэ калы-
кыштэ индырышэ ваштарэш шыдым
луктэш, пўйым чот пурыкта, муш-
кындым чумыртыкта, вўр йўшб-
влак ваштарэш кыньэлаш йонан
жапым вангыкта. Сталин йолташ
импэриализм пагытысэ колоний
илыш нэргэн тыгэ воца: „Импэриа-
лизм—колоний дэн шкэ эрыкдымэ
эл-влакын шўдэ миллионан калык-
шым эн намысдымын эксплоати-
райымаш да шўмдымын шыгырэм-
дымаш лийэш. Тидэ эксплоатацэ
дэн шыгырэмдымашын шуктыша-
шыжэ (цэльжэ) свэрхприбылым
пызырэн лукмаштэ. Но ты эл-вла-
кым эксплоатирайышылак им-
пэриализм тышан кўртнэ корным,
фабрикым-заводым, промышлэныс
дэн сатулымо цэнтрим ыштыдэ ок
кэрт. Пролэтар клас лэкмэ, вэрысэ
интэлигэнцэ шочмо, шкэ наций
шижмаш (самосознаныэ) пожалтмэ,
эрык вэрч кучэдалмаш талышны-
мэ—тыганэ тидэ „политиқын” ко-
рагдэн кэртдымэ рэзулытатшэ. Ик-
тэ-коддэ чыла колоний дэн шкэ
эрыкдымэ эллаштэ рэволюцион
тарванымаш вийангмэ тидым пэш
раш ончыкта. Тидэ шот пролэтар-
лан пэш важнэ, тудо капитализмын
позицыжым вожшо гычак кўрыш-
тэш, колоний дэн шкэ эрыкдымэ
эллам импэриализмын рээрвэшэ гыч
пролэтар рэволюцын рээрвышкы-
жэ савыра“¹. Тышэчын пэш раш:
наций-колоний пашаштэ импэриа-
лизм кок тўран: ик могырым тудо
колоний калыкым мучашдымэ шы-
гырэмда, эксплоатирайа, вэс мо-
гырым тидэ калык угларак рэво-
люцион корныш шогалаш, пролэ-
тар рэволюцылан йамдылаш пол-
шышо лийэш. Марий элыштат мэ-
тидэ койышымак ужына. Чынжы-
мак, тыштэ кугу промышлэн дэн
сатулымо цэнтр лийын огыл гынат
(марий элын чодражэ гына капи-
талист влакым утларак шупшын,
наций шижмаш пожалтмэ чот ка-
йэн, вэрысэ интэлигэнцат шочын,
самодэржавий ваштарэш тарваны-

¹ Сталин, „Вопросы ленинизма”, 8 стр.
1931 ийлан савыктымэ.

машат чот лийын. Тэвыс марий литэратурын лэкмыжэ тыгай жап дэнэ пижын шога гын, умбакыжэ мэ ужына, тидэ случайнэ огыл.

Тунамсэ марий элын экономик илышыжым ончалына гынат, тыштэ кугу вашталмашын ужына. Йалыштэ альэ натуральнэ озанлык кат пытэн огыл. Ты пагытыштэ марий крэсаньык коклаштэ тыгай койышыमत ужаш лийэш ыльэ: тэвэ улан марий крэсаньык шкэ озанлыкшым акрэт годсо гай куча, пу шога дэн куралэш, пу пуйан тырма дэн тырмала, имнэ тарман—эрэ мочыла дэн муш, түрлө машинан пушыжат укэ. Кучылтмэ арвэр, вургэм, тулэч моло—чыла шкэ суртэш шочшо: шкэ ургымо ужга-мыжэр, упш, выньэр тувыр-йолаш; кас йэда шикшан чырам „шоргыкта“, а ончалат—йужо озанлыкыштэ чыла ик шырын уло—сурт пэчэ, вольык, йужгунам идым пэчыштэ тошто кэван, а каван вуйышто торта варалан йөрышө куэ шочын. Тыгай озанлыкан марийын илыш йулажат ораньэк тоштышто: акрэт годсо йулам куча, йумылан, моло асамлан пэш инана. Тунамак марий йалыштэ вэс түрлө озанлыкым ужына. Тыштэ завод-фабрикыштэ шочшо үзгар койэда—плуг, машина, үстэмбалнэ той самвар, чыра олмэш кэросин лампэ. Тыгай оза писэ, чулым, пазарыш, олаш чүчкыдын коштэш, тудын кидыштэ окса ок ойырло, тудо „йөнөм муэш“ да „йөрым кочэш“. Тулын чиймэ-шогалмыжат вэс түрлө, „руш гай чийа“ маныт: кэм, шаравар, пинчак, а тошто каванжэ гын, ала укэат. Илыш-йулаштат тыгай крэсаньык тоштылан пэшак ок пиж, у сэмын ила. Тидэ вэс түрлө капитализм күсэш кушшо тыгыдэ сату озанлыкан крэсаньык. Тидэ шотым, мый шонымаштэм, С. Г. Чавайн эн пэрвой пэчэтлалтшэ „Йумо дэч йу патыр“ лўман почэламутыштыжэ пэш раш ончыктэн. Тыгэ акрэт годсо марий йал озанлык вашталтэш. Тушко сатулымо капитал шэнын пура, окса озаланаш тўналэш. А сатулымо капиталлан пу-

раш корно шуко уло. Тэвэ сўас, йа чулым марий изи шондыкым нумалын алтэнчэ сатум ужалэн коштэш. Сату акым окса дэнат, муно дэнат, мэж дэнат надэш, ок ойыркалэ. Иктаж ий гыч тудо сатузак имньымат кычкэн лэктын, вараракшым сэлаш чаплэ кэвыты-мат почын. Тыгакшак марий йаллаштэ бакалэй сату дэн т ргайшэ, шўкшым; коваштым, муным, тулэч молым погышо лэктыт. А вэсэ, ончэт, йал озанлык корно дэнак „кўш“ кўза: пошкыдыжын мландыжым арэндыш налэш, лөшэш ўда, кэнэж паша гоным 30—40 йэнг дэн тўрэдаш тарлэн шогалта, 2—3 тарзымат куча.

Тыгэ йал экономик вэсэммэ дэнэ пырлыа йалысэ калыкат вэстўрлэмэш: тўшкажэ утыр йорлэштэш, нуным кугыжан чиновникиштат, марий кулакшат утыр пызырат, утыр эксплуатировайат. Йэнг пашаштэ туржалтмаш, пэлэ шужэн илымаш, сырвэ сорво вургэм, пурак-лавра, а тудын кўдын шинча чэр, кокыртыш, тулэч моло. Кө ок шарнэ шикш дэн шэмэм пытышэ марий пөртым, лавра дэн тунгыраншэ кўварым, лавран кўварыштэ почаншэ чыра гай йолан, комдо гай вуйан йочам, пырдыж воктэн нийалткыл коштшо сокыр ўдрамашым!

Вэс могырым тудо йалыштак, тудо „марийак“ вэс түрлын ила: тудын вўча тич—вольык, клат тич—пого, шондык тич—окса. Шонымыж сэмын кочкын-йўэш, йаллан чаплын чийэн лэктэш. Тудын „суапылыкшат“ уло—тўнэн толшылан „полышым“ окса дэнат, киндэ дэнат пуа да, ава-вуй оксажым 2—3 гана савыраш адакат тудлан „йумо йөнөм ышта“.

Садлан марий йалыштат илыш тыныс огыл. Тўжвакэ койэш ма, укэ ма, а көргыштө кугыжалан, төралан, поп-коштанлан да йалысэ пойанлан шыдэ погына. Шыдэ погына... Тэвыс тыгай саманыштэ марий литэратур шочэш.

Марий йалыштэ „сай илышым“ түрлын кычалыт, кө мландэ паша

дэн, кө торгайэн, а йужыжо тунэм-мэ дэн тидэ „сай илышым“ мунэшт. Муыт. Тунэмаш шэмэр мари-рийлан корно пэш кумдак огыл да, мо гынат тунэмыт. Кылмэн-шужэн тўналтыш школыш куржталыт, воштыл-мускылалт иктаж второ-класнэ цэрковно-приход школыш-то тунэмыт. Тунэм тунэм йачокыш лэктын шуын гын, „сай илышэт“ торак огыл. Попын-благочинный-ын кидшым чўчкыдын шулшал-шаш, марий тўсым, йылмым содор-рак мондышаи, вара иктаж поп-страпкам налын пуатат, эркын-эр-кын попышкат шуктат.

Вэс марий рвэээ вэс сэмын ту-нэммэ корным тошка, кужу ўп тўшка тудлан ок кэлшэ, тудо алас-булас тунэмын учитьыллан лэктэш. Марий йалыштэ пашам ышта, йал илыш кэчын тудын шинча ончыл-ныжо, садлан шэмэр калыкын ор-ланымыжэ, тудын пычкэмышыжэ, лэрлын илымыжэ шўмэшыжэ чот тўкна. Тыгай йэн эртак шкэ „сай илышыжэ“ вэрчын вэлэ ок тыршэ, тудо чыла шэмэр калыклан (йэ „марий калыклан“) „сай илышым“ мунэжэ. Тудо альэ тыгыдэ буржуа-зий тўнья умлымашыжым вончэн кайэн огыл, вончэнат ок кэрт: ту-нэммэ шагал, лишнэ завод-фабрик укэ, промышлэн пэшазэ дэн ваш ок лий, марксист литэратур кидышкыжэ пурэн огыл. Садлан тудо илышын тўн законжым, тўшка калык орланымын тўн чийжым воштак палэн налын огыл, но ка-лыклан полшынэжэ, калыкым ча-мана:

... „Нужна йэнгын пиалжэ дэч
Пи пиалат кугурак“...
(Чаван „Шылшэ“).

манэш тудо да мрштымыж сэмын полша. Йоча-влакым алал кумыл дэн туныкта, кугуракыштымат тўр-лө шотышто умландара, ик ма-наш, культур пашам ышта, „сай илышыш“ лэкташ чот полшэм шона. Йужыжо, тыгай учитьыл коклаштэ, эртак культур паша дэнэ гына ок ситарэ, рэволюцион кор-ныш шогалэш, йалысэ шэмэрым йыржэ чумыра, нунын шинчаштым

почэш, илыш чыным палыкта, са-модэржавий ваштарэш, кугужан чиновник-влак ваштарэш кучэда-лаш туныкта:

„Тоштын лўдэ, тангэм-шамыч,
Чыланат ик канаштэ кыньэлза,
Шочмо мландым—авадам
Тушман кид гыч утарыза!“
(Чавайн)

манын ўжэш тудо. Тыгэ марий коклаштат прогрэссивнэ, рэволю-цион шонымашан интэлигэнцэ лэкташ тўналэш. Ойыртэмын каласаш кўлэш: тыгай интэлигэнцэ марий коклаштат чылт шагалак лийын огыл, нуно крэсанык коклаштэ рэволюцион пашам ыштэныт, нуно Кокшамарыштат, Красный Йарыш-тат, моло вэрэат 1905—7 ийысэ рэволюцо годым кугыжан власть ваштарэш кыньэлаш тарватылы-ныт. Мэ ты рэволюцион интэлигэнт-влакын лўмыштымат шинчэна. Тыгай снчыл интэлигэнцэ кокла гычынак пэрвой марий поэт-влакат лэктыныт. А тэвэ В. А. Мухин гын, чылт вэс сэмын онча. Тудо тунам-сэ интэлигэнцым кок тўшкалан шэ-лэш: иктыжэ—кулак интэлигэнцэ, вэсыжэ—*тулык-йорло* интэли-гэнцэ, манэш тудо. Кулак интэ-лигэнцыжэ (Мухин ой гычын эн сай тўшкажэ) культурно озанлык пашалан чот пижын; тулык-йорло тукымжо—(Мухин шонымо гыч эн шакшыжэ) чарныдэ аракам лөкэн, курваланэн гына кийэн. Тэвэ тудо „Первые шаги марийской литера-туры“ манмэ статйаштыжэ тыгэ воза (шонымашыжым пужыдэ, тў-рысын ончыктышашлан марлашкэ кусарыдэ пуртэна): „... Но в общем, в дореволюционной марийской ин-теллигенции можно различать два основных слоя: первый слой (*мо-лан имэннэ пэрвой? автыр*), без-условно. кулацкий и второй—си-рото-бедняцкий. Поэтому в са-мой природе тогдашней интел-лигенции эта раздвоенность про-ходит красной нитью. Внешне эта раздвоенность выражалась в сле-дующем: 1.—часть интеллигенции после спада революционной вол-ны усиленно занялась хозяйством,

стремясь внести в него элементы культуры (стали заниматься рациональным пчеловодством, садоводством, огородничеством, также поговаривали и о преимуществах хуторского хозяйства—столыпинская система) и так далее. Это была интеллигенция, вышедшая из кулацкой зажиточной части населения; 2.— часть интеллигенции.— правда по внешности те же учителя, что и первая категория, но по своей психологии, образу жизни, общественному укладу, была иного порядка, а именно—разгульная, пьянствующая, беспринципная, развратничающая и т. д.¹ Молан тидэ тыгэ? Кушто чийжэ? Тулык да йорло кокла гыч лэкшэ тылэч моло пашам ыштэн ок мошто мо? Мый ом шинчэ, кузэрак тидэ 7 ий годсэк марий интеллигэнцэ тыгэ ўмбажыжэ огульно лавра кышкымым нумал коштэш? Вэт Мухин ой гыч рэволюцэ дэч ожнысо марий интеллигэнцэ коклаштэ ик волгыдо койышат лийын огыл: кулак гыч лэкшэ гын—шкэ озанлыкшэ дэн ангасланэн эртарэн, йорло, йа тулык гын, обэзатэлыне йўын, курваланэн коштын, пуйто нунын нымбогай интэрэс, нымбогай ончык шупшын шогышо принципат лийын огыл—ик манах, тунамсэ илышыштэ марий интеллигэнцын рольжо шэм кўч нарат лийын огыл. Очыни тыгай „пунчал“ дэнэ кэлшаш ок лий дыр. А куш чыкэна мэ И. П. дэн А. И. Ышпайкинмытым, Орловмытым, И. С. Палантайым, Бобровам, И. Воробьёвым, альэ Йул воктэнат, моло вэрэат лу дэнэ лийшэ тулэч-моло рэволюционьэр влакым, альэ тэвэ пытартышлан куш чыкэна эн пэрвэй возаш тўнгалшэ марий писатыйл, поэт-влакым: М. С. Микайым, С. Г. Чавайным, Н. С. Мухиным, тулэч молым. А тылэч посна, альэ историйышкэ лўмышт лэкдымэ, но шэмэр крэсаньык орланымым ужшо, нуным изин-кугун чаманышэ,

¹ 1928 ийыштэ лукмо „Марий эл“ журнал, 12 №, 82 могыр.

моштымышт сэмын тўрлын пыдалаш, полшаш тўчышў учитьыл влакым куш чыкэна? Вэт ойыртэмын палэ: нуным ныгузэат В. А. Мухинын кок тўшкашкыжэ пурташ ок лий, нуно филистьор илыш дэнэ нымбогай идэй дэч посна илэн огыт ул-ыс. Нуно тунамак чын пролетар рэволюцэ корнышто шогэныт манын она ман, но тудо жапыштэ нунын пашашт кугу лийын. А тыгэ гын, нуным историйын шэршотшогыч кудалташ дажэ В. А. Мухинланат правам пумо огыл.

Чынжымак, шэм рэакцэ толын тэмдалмэ пагытыштэ тыгай тыгыдэ буржуазнэ интеллигэнцэ коклаштэ чакнымаш, „шкэ тыгыдэ пашалан“ кэрылтмэ, культур озанлыклан пижмат, адак арака йўмашыжат лийын дыр. Но адакат чыла учитэлыством Мухин пыштымэ кок кашташкыжэ кас чывыла погэн шындаш ок лий.

Чынжымак, чыла марий интеллигэнцэ шкэ социальнэ клас вожшо дэн, пашаж дэн да идэологийжэ дэнат ик гай лийын огыл, нэ тыгэ мэханичэски кулак тўшкалан да „тулык йорло“ ин элигэнцылан гына шэлаш огэш лий. Тунамсэ интеллигэнцым аклымашкэ Мухин йолташ гай эртак шочын-кушкын лэкмэ (социальнэ происхождэныэ) принципым гына вэлэ пышташ гынат, тунамсэ крэсаньык коклаштэ кунар гынат срдэньакат лийын дыр, кунар гынат вэлэ огыл, очыни, крэсаньыкын ик тўн фигуржо удмаш дыр. Тугэ гынжэ, йорло-тулык кокла гыч шуко шагал интеллигэнцэ лэктын кэртмэкэ, очыни, срдэньак кокла гычынат лэктын дыр. Вэс могырым тидэ шочын кушкын лэкмэ кўдынь моло шотымат, ушыш налман дыр: воспитаньым, социальнэ срдэдам, сознаньэ кушкын вэсэм кэртмым, тулэч молымат. Вэт укэ гынжэ, клас чэкым (границым) вончэн-кэртдымэ корныш вэрэштатыс. Мутлан Мухин дэн Шабдар тыгыдэ буржуазий (крэсаньык) коклагычын лэктыныт гын, нуным кочшым подэш шолто, идэологийыштышт тыгыдэ буржуазий

пуш огэш пытэ, альэ Н. А. Нэкра-сов, Л. Н. Толстой шочын дворянин улыт улмаш гын, колымэшкышт дворянинак кодман, манмэ—шинча ора пэрэвэрзээщина корным тошкымо лийэшыс.

Рэволюцо дэч ожнысо марий интэлигэнцэ нэргэн чыла тидэ ойлымына ты статйаштэ уто паша огыл, адак В. А. Мухинын йонгылышыжым ончыкташлан вэрчынат вэлэ огыл, вэт эн пэрвой литэратур шочаш тунгалмэ марий интэлигэнцэ дэнэ, тудын идеологийжэ дэнэ пижын шога. Тунамсэ интэлигэнцэ ораньэк принципдымэ, идэйдимэ улмаш гын, литэратур шочмо нэргэн йа вуйгакат ойлыман огыл ыльэ, йа тунамсэ поэт-влакын эртак Вахх дэн Эросым моктымо почэламутым гына вэлэ ужына ыльэ. Вэт кайык-лан көра мурыжат лийман, а писатэль, поэт-влакшым интэлигэнцэ дэч ойырэн шогалташат ныгузэ. Мэмнан шоньмашна тыгай: тунамсэ интэлигэнцэ коклаштэ шкаланышт куштылгым гына кычалшэ, альэ политик мардэж почэш гына пөртшө-влак улыт улмаш гынат (а поп кашак, тулэч молэ рэакционьэр-влак нэргэн омаат ойло-тугайат лийын, вэс могырым шкэ илышыжым, шоньмашыжым орланышэ шэмэр марий-влак дэнэ ушэн шогышо прогрессивнэ-рэволюцион интэлигэнт-влакат лийыныт. Тыгай кокла гыч пэрвой марий поэт-влакат лэктыныт.

XX КУРЫМ ТУНГАЛТЫШТЭ лийшэ промышлэн кризис пашазэ класын илышыжым утыр нэлэмда, сadyн дэнэ пашазэ-влак-лан утларак организованэ кучэдалашышт вэрэштын, а тудын дэн пырля пашазэ-массын политик сознаньыжэ вийан кушкын. Пүтынь Россий мучко кугурак промышлэн олалаштэ массэ стачкэ дэн политик дэмонстрацэ кайа, вэрын-вэрэ сружий кучэн пижэдылмашат лийэда („обуховская оборона“, тулэч молэ). Студэнт тарванымашат утыр шарла да пашазэ рэволюцион кучэдалмаш дэкэ лишэмэш, пырля дэмонстрацэ лийэда.

Садэ промышлэн кризис пашазым вэлэ огыл, крэсаньыкымат чот шыгырэмдаш полшэн. Пашазым заводла гыч луктын кышкымэ дэнэ йалла гыч пашам кычал мийшэ йорло крэсаньык-лан корно пэтыралтэ. А йалыштэ помэшык крэсаньыкым утыр пызыра, мландылан арэндэ акым кўзыкта, шкэ мландыжым пэчэн налмэ дэнэ крэсаньык-лан вўд энгэр дэч корным пэтыра, йа мландым вольык тошкымылан кугун штрафым кўрэш. Помэшык-влак-лан шучко эксплоатацым шукташыш т кугужан правитэльствэ, чэркэ, сут, полиций, казак-влак полшэныт. Садлан 1900 ий гыч тунгалын крэсаньык коклаштат рэволюцион тарванымаш чот кушкэш. 1900 ийыштэ Россий мучко 48 крэсаньык-выступлэний лийын гын, 1902 ийыштэ—340 лийэш. Ситартышлан 1904-шэ ийыштэ лийшэ йапон сар кугыжан правитыльствын нымолан йордымыжым раш палыкта. Тыгэ 1905-7 ийласэ рэволюцо йамдылалтэш.

Тидэ рэволюцо шуктышаш пашаж дэнэ буржазнэ-дэмократ рэволюцо улмаш: тудо крэпостничэствэ дэч кодшо косам, помэшык озаланымашым пытарышаш вэрч лийын. Тугэ гынат, рэволюцын вўдэн кайшэ ончыл вийжэ—пашазэ клас лийын, тудлан полшышо—рэволюцион крэсаньык-влак. 1905 ийысэ рэволюцын эн тунг кучэдалмэ йонжат (срэдство) забастовко, стачкэ—пролетариатын рэволюцион кучэдалмэ йонжэ лийын.

Ты рэволюцым пэрвой руш рэволюцо маныт. Чынжымак Россиянын историйыштыжэ пэрвой гана кумда шэмэр массэ пролетариат вуйлатымэ почэш тарванэн. Тунам рэволюцо йоршын сэнгэн кэртын огыл гынат, тудо илышыш пэш кугу тарватышым пуртэн, шуко миллионын шинчажым почын, шкэ праваж вэрч кучэдалаш туныктэн. Кумда Россий кумдыкэш рэволюцион тарванымаш шошым вўд гай ташлэн, нымогай улак вэрыштат шэмэр калык чылт тарваньдэ кодын огыл. Тыгак 1905 ийысэ рэволюцын толкынжо марий элышкат толын лупшалэш. Вэрын-

вэрэ, утларакшым Йул воктэнэ, марий крэсаньык коклаштэ рэволюцион тарванымаш кайа. Эн кугу тарванымаш 1906 ийыштэ кэнэжым Кокшамар дэн Красный Йарыштэ лийэш Тыштэ крэсаньык-влак тўшкан погынэн митингым ыштат, вэрысэкугыжанчиновник-влакым кордылын, казна мландым, олыкым кидышкышт погэн налыт¹. Крэсаньык коклаштэ рэволюцион кружокым ыштымэ, прокламациым шаркалымэ, тудын почэш начальствым колыштдымо моло вэрэат шуко лийэдэн. Тыгэй тарванымаш лийдэат кэртын огыл, шэмэр калыкын шүдö ий дэнэ погынышо шыдыжэ тышан почылтын. Вэг марий крэсаньыкат моло калык шэмэр гайак кугыжан правительствэ дэч, вэрысэ чиновник - влак дэч шуко йўштöнокшым, пызырмашым, мускылалтмым ужын. „1905 ийысэ рэволюцо шушаш жапыштэ йулысо крэсаньыкын илышыжэ эн нэлэ лийын. Нунын мландышт шагал улмаш. Шагал мландылан көра нуно чодра промышлэн буржуазий кидыш вэрэштыныт. Промышлэник - влакшэ пычкэмыш марийым чыташ лийдымын эксплуатировайэныт. Чыла паша дэнэ илышэ калык түрлө Вэйнер, Шишкин, Камэрилов, Сэливанов, тулэч моло лэсопромышлэнник-влак дэч пэш чот пызырналт илэныт... Ныгушто вольыкым коштыкташ лийдымэ, чыла вэрэ пэчэннальмэ, ойбырыдэ штрафым күрмө— крэсаньыкым мучашдымын витарэн“...² Тыгэ тунамсэ рэволюцион тарванымаштэ полшышо ик марий шарнэн воза. Ситартышлан марий крэсаньык тыгыдэ калык, „инородэц“ улмаш, тидлан көра тудын илышыжэ утларак нэлэ лийын, клас пызырымашкэ наций шыгырэмдымаш йэшаралтын. Садлан лийын 1905 ийысэ рэволюцо годым, аграрнэ паша, мландэ вэрч кучэдалмэ, феодализм косам пытарымэ тўн шуко-

¹ Тидын нэргэштэ 1931 ийлан лукмо „МАО“ журналын 1-2 № што Г. Лихачовын статьяжым ончыман.

² „МАО“ журнал, 1-2 №, 1931 ийлан лукмо, 97-98 стр.

тышаш паша лийын гынат, шуко түрлө калыкан Российыштэ наций тарванымашат öрдыжэш кодын кэртын огыл. Историйыштэ наций тарванымаш, тыгыдэ калык-влак пожалтмаш эрэ буржуазнэ - демократ рэволюцо дэнэ иктэштатл толын. „Чыла тўнъаштэ капитализмын феодализмым йөршэш сэнгымэ пагытшэ наций тарванымаш дэнэ пижын шогэн“, манэш В. И. Лэнин. Тидэ шот дэнак 1905 ий дэч вара марий коклаштат наций пожалтмашым чот ужына. Марий сылнэ литэратурын шочын-лэкмыжым ончымо годымат тидэ наций шижмаш тарванымым мондэн кодаш ок лий. Молан манаш гын, марий литэратур шочаш тўнгалмат тўнгыштыжө шкэ калыкым, тудын йўлажым, йылмыжым пагалымэ, йöратымэ гыч лэктын толын. Моло сэмын гын, лийынат кэртын огыл Тидэ нэргэн С. Г. Чавайн тыгэ воза: „1905 ийысэ рэволюцо марий интэлигэнцын национал кумылжым тарватыш. Шукыжо ты маркэ марий улмышт дэч вожыл коштын улыт гын, тунам марий литэратур, кнага, газэт нэргэн мутланаш тўнгальыч“...¹ Алэ тэвэ тудо жаплан возаш тўнгалшэ Н. С. Мухинат тидэ пагыт нэргэн тыгэ шарна: „Ты жапыштэ (1905—7) Унчо школ чылт марий пушан школ ыльэ: марий йылмэ күлэш йылмыланак шотлалтэ... Тудо (туныктышо П. Г. Григорьёв — Ш. О.), шарнэм, пэрвойак рушла гыч түрлө почэламурым, басным, моло түрлымат марлашкэ кусарыктылэш ыльэ“.² Тыгэ вэрын-вэрэ наций койышым, йылмым илышыш пурташ тыршымэ дэч посна марий литэратур шочын огыл.

Ындэ чыла тидэ күшнө ойлэн толмына гычын пэрвой шындымэ йодыш-влаклан вашмурым пуэн сэнгышэ пунчалымлуктын кэртына: 1) Пэрвой марий пост-влакын ойыртэмын ик жапыштэ возаш тўнгалмыштым случайнэ манаш ок лий, тидэ жап

¹ С. Г. Чавайн „Ойпого“, 13 могыр.

² Н. С. Мухин, „Почэламут-влак“, III могыр.

1905 ийысэ рэволюццо дэн пижын шога. *Марий сылнэ литэратурын эн пэрвой тарватэн лукшо чийжэ (причин)—1905—7-ийласэ кугу рэволюцион тарванымаш; тидэрэволюццалан көра вэлэ тыгай пыкжэмыш, пызырналт илышэ калыкын сылнэ литэратуржэ шочын кэртын.* 2) XIX курымынтунгалтыштыжэ эн пэрвой марий писмэннысты, марий кнага самодэржавийын колоний политикшым шуктымо почэш лэктын гын, тунам түрлө рэлигий кнага гына лэктын гын, *пэрвой марий сылнэ литэратурын (тыгакак чумыр, светскэ литэратурынат)* лэкмыжэ наций тарванымаш дэн наций шижмаш (самосознаньэ) *пожалтмэ дэнэ пижын шога.* 3) Пэрвой возаш тунгалшэ поэт-влак крэсаньык кокла гыч лэктыныт, *шкэ пашашт дэнат крэсаньыкын тунмассыжэ дэн, тудын рэволюцион тарванымашыжэ дэн пижын шогэныт*—садлан нунин возымышт тудо жапыштэ чумыржэ рэволюцион-прогрэсивнэ корнышто шогэн.

ТЫ ПАГЫТЫСЭ марий литэратурым содэржаньэ дэнэ сылнылык могырым аклыме годым, иктым раш шинчэн шогыдэ ок лий: тидэ альэ шочаш гына тунгалшэ литэратур, мастарлык шотышто, поэзий йылмэ шотышто тудын альэ шкэ традицызжэ укэ, садлан йол умбак шогалаш гына тунгалшэ йоча гай иктаж вэрэ энэртыдэ кэртын огыл. Садэ энэртышыжэ ик вэлым (утларакшэ формо могырым) руш классик литэратур, вэс вэлым (утларак содэржаньэ могырым) марий фольклор лийын. Тидэ кок энэртышэш энэртэн марий сылнэ литэратурат ошкэдаш тунгалын. Ойлыманат огыл, тыгай литэратурышто пэш кэлгэ шонымашат (идэйат), пэш чаплэ сылнылыкат лийын кэртын огыл.

Тугэ гынат, тидэ литэратур тунамсэ илышым шуко-шагал чынын ончыктэн, тунамсэ марий крэсаньыкын да ончыл интэлигэнцын шонымашыштымат мо чоло почын пуэн, нунын ойгыштым, куанымаш-

лыштым тушто ужын кэртына. Мэ тыштэ тидэ нэргэн пэш кумдан ойлаш огына тунгал, (посна поэт-влакын творчэствыштым ончымо годым тышан чот шогалман), лач ик йодышым гына шындэна: 1905 ийысэ рэволюццалан көра лэкшэ литэратур мо чоло вара тидэ рэволюцым ончыктэн кэртын?

В. А. Мухин кұшнырак ончыктымо „Первые шаги марийской литературы“ манмэ статйаштыжэ тидэ йодышым коран каймэ гай чучэш. Тудын чумыр ойжо—тунамсэ марий литэратур 1905 ийысэ рэволюцым ончыктэн кэртын огыл манмашкэ лэктэш. Сылнэ литэратур дэнэ илыш ончыкталттым (отражэньым) пэш тыгылай (упроценно), вийашын умлаш гын вэлэ Мухинын тидэ ойжо дэн кэлшаш лийэш. Чынжымак 1905 ийысэ рэволюцион тарванымаш, мутлан Кокшамар альэ Красный Йар событий конкретнэ, вик ончыктэн пумо огыл, тыгай конкретнэ лиймаш ончыктымым мэ тунамсэ марий литэратурышто онат уж. Тугэ гынат, 1905 ийысэ рэволюццо марий литэратурышто вуйгакат ончыкталтын огыл, манмэ—путырак кугу йонгылыш лийэш. Вэт тугэ гынжэ, Л. Н. Толстойат ик рэволюцион идэйан произвэдэньымак возэн огыл, ик рэволюцион событийымак ончыктэн огыл, тудат вэлэ огыл—Толстой шкэ идэологийжэ дэнэ рэволюццалан чылт тупынь шогэн, тугэ гынат, В. И. Лэнин Толстойым руш рэволюцым чуриончымыжо (воштончымыжо) мэнэш. Тудо шкэ статйа-влакшэ дэн пэш кэлгын материалист диалэктик почэш Толстойын кок тунран улмыжым, тидэ противорэчий гоч рэформо дэч варасэ Российын противорэчийжэ коймым, руш рэволюцым вийан дэнэ лушкыдо могыржэ ончыкталттым пэш раш почын пуа. „Толстойын илышым ончымаштыжэ да туныктымаштыжэ улшо противорэчий-влак (ваш тукнатмаш-влак) случайность огытыл, нуно XIX курымын кумышо ужаш жапысэ росийысэ илыш ус-

ловийын противорэчийжым ончык-
тат, манэш Лэнин. Тышэчын млан-
на, марий литэратурым тунэмэ го-
дымат, иктэ пэш раш лийаш кү-
лэш: сылнэ литэратурышто илыш
ончыктымым вийашын, тыгылай
умлаш ок лий, тудо сложно про-
цэсс. Ты шот дэнэ тунамсэ марий
литэратурым ончаш тўнгалына гын,
тушто 1905 ий годсо рэволюцион
тарванымаш ончыкталтым ужын
кэртина. Налына М. С. Михайн
1905—6 ийлаштэ возымо „Ўмыр“
дэн „Рэстан“ почэламурым. Тыш-
тэ тунамсэ илышын тул гай йўл-
машыжым ужына, тыштэ самодэр-
жавий ваштарэш чот шогалмэ ко-
йэш, тыштэ шэмэр калыкын рэво-
люцо вийлан, рэволюцын сэгы-
шашыжлан кугу ўшанымаш койэш.

„Толэш кизыт вий-патырна,
Кўртнё воштыр шалана!
Тунам мэмнан чонна,
Шэр тэмэшкак куана“

(Микай „Рэстан“, 1906)

Вара тыштэ рэволюцо саман ок
кой мо? Вара тыгай мут моло па-
гытыштэ шочын кэртэш ыльэ мо?
Ойлыманат огыл, Михайн тунам-
сэ поэзийжэ сылнылык шотышто
ту гоч кўшнё шогэн огыл гынат,
конкрэтно образ олмаш символ
дэн тўштэн ойлымашым (аллэго-
рийым) ужына гынат, чумыржо
эн рэволюцион марий крэсаньы-
кын да интэлигэнцын шонымашы-
жым почын ончыкташ тыршэн.
Тыгакшак Чавайнын творчэствы-
жат. Мый тыштэ „Тоштын лўддэ,
йолташ шамыч!“ (1906) почэламут
нэргэн, альэ „Шылшэ“ (1907) ойлы-
маш нэргэн омат ойло, нунын рэво-
люцион содэрганьышт тугакат
палэ. Налына Чавайнын фольклор
нэгызэш, прэданыэ сўжэтэш чоңгал-
шэ произвэдэньэ-влакшым. Туш-
тат шкэ шотшо дэнэ (своеобразно)
рэволюцо жап ончыкталтым ужы-
на. Чавайнын „Йыландажат“ ту-
до пагыт годым вэлэ шочын кэр-
тын. Мэ вэт кўшнырак ойлышна:
1905 ийысэ рэволюцо пызырналт
илышэ тыгыдэ калыкымат пожал-
тэн, нунын коклаштэ марий на-
цийат шуко-шагал тарванэн, ту-
дын интэлигэнцыжат шкэ „калык

паша“ нэргэн шонаш тўнгалын,
наций шижмаштыжэ почылтын.
Чавайнын шуко произвэдэньэ-влак-
шак тидэ тьэмэ дэнэ пижын шогат.
Садлан тыштат шкэ шотшо дэнэ
(своеобразно) 1905—7 ийласэ рэво-
люцион пагыт ончыкталтын. Он-
чалына ма тыгакшак Н. С. Мухи-
нын пэрвой возымо почэламут-
влакшым („Шошо“, „Турийын му-
рыжо“), тыштат ик шот дэнэ ту-
намсэ илыш ончыкталтын. Тыштэ
кызытэш тудым гына каласаш кү-
лэш: М. С. Микай дэн С. Г. Чавай-
нын творчэствышт гочын 1905 ий-
ысэ рэволюцо жапысэ шэмэр ма-
рий крэсаньыкын да ончыл интэ-
лигэнцын рэволюцион пожалтмыш-
тым, тарванымаштым ужаш лий-
эш гын, Н. С. Мухинын пэрвой по-
чэламут-влакыштыжэ, тудын пэсси-
мизмыштыжэ, социальнэ илыш дэч
корангын пўртўсыштё гына ласка-
лыкым кычалмаштыжэ ик могырым
рэволюцо тарванымаш мўнгэштмэ,
рэакцэ пагыт лишэмэ койэш; вэс
могырым рэволюцион пэрспэкти-
вым уждымо, ончыко корным йом-
дарышэ интэлигэнцын да утыжым
ындыралт, пычкэмышэш ўнгыргы-
шё марий крэсаньыкын ныгуш пу-
раш ёрмыжё палдырна. Садын дэ-
нэ мэ ойыртэмын тыгэ манын кэр-
тына: *марий литэратур тунам
шочаш гына тўнгалын улмаш гы-
нат, тунамсэ литэратур шкэ
шотшо дэнэ (посвоему, своеобраз-
но) тунамсэ илышымат, рэволю-
цион тарванымашымат, ты рэво-
люцын сэналтмыжымат ончык-
тэн.* Тидэ ончыктымым ужын
гына мошташ кўлэш.

Пэрвой поэт-влакын илышым
тыгэ шкэ сэмынышт ончыктымышт
случайнэ огыл, тудо нунын тунам-
сэ клас позицышт гыч, клас идэо-
логийышт гыч лэктын шогэн. Крэ-
саньык коклаштэ шочын кушшо,
промышлэн пашазэ-влак дэнэ тўк-
нылдымё (ваш лийдымэ), тунэмэ
шотышгат пугырак шыгыр усло-
вийыштэ лийшэ марий поэт-влак
илышым шкэ аңгысыр тыгыдэ бур-
жуазнэ тўнья умлымашышт дэнэ
ончэныт. Тыгак 1905 ийысэ рэво-

льуцымат нуно шкэ ангысыр шинча ончалмышт дэнэ ужын улыт. Тугэ гынат, садэ кум поэт-влакын социальнэ политик ончымашышт, идеологийышт чыла шотышто чылт ик гай лийын кэргын огып. Тыгэ мэ Михайын „Рэстан“ почэла-мутыштыжо кугыжан Российым шучко тьурма дэнэ тагастарымым, тидэ тьурмам шалаташ ўжмым ужина. Тышэчын тудын самодэргавий ваштарэш, тьурма гай социальнэ политик строй ваштарэш кучэдалаш ўжмыжө койэш, тышэчын тудо ындыралт илышэ кумда

шэмэр массын клас протэстшым ончыкта. Чавайнын гын, наций шыгырэмдымаш ваштарэш шогалмэ, наций эрык вэрч кучэдалмэ угларак кугу вэрым налэш, манаш лийэш. Тидыжат, тудыжат тудо пагытыштэ кугу рэволюцион паша улмаш: марий поэт-влак чумыржо тудо жапыштэ эн тўнг осаллык ваштарэш—Российсэ самодэргавий ваштарэш шогэныт, кугыжан правитьылствэ дэнэ кучэдалаш, ты правитьылствым сўмыраш ўжыныт. Тыштэ нунын творчэствыштын тунамсэ тўнг значэныштыт.

БИБЛИОГРАФИЙ

ОСМИН ЙЫВАНЫН ПЭРВОЙ СБОРНИКШЭ

Осмин Йыван—„У ТУКЫМ“, йочалык почэламут-влак.
Маргосиздат, 1935 ий, 56 могыр, ак 45 ыр.

Сылнымутан марий литературышто лўмын йочалан сэрэмэ произвэдэньэ-влак шагал улыт. Школышто тунэмшэ-влакын өпкэлымышт чын: пытаргыш ийлаштэ писатбыл-пэдагог-влак—В. Сави, С. Г. Чавайн, Шабдар Осып, М. Шкэтанат йочалан ышкэ гыч нымомат сэрэн огытыл манашат лийэш. Ты шот гычын ончалат гын, Осмин Йыванын „У тукым“ кнагажэ лэкмым саламлаш вэлэ күлэш: ты кнага йоча литератур фронтышто улшо вишым изыш гынат пэгыраш полша.

Сборникыштэ чылажэ 26 почэламут, 6 пöлка (Октябрьлан; тунэмаш кайэна; школышто; культурно илаш; шошым; кэнэжым). Тэмастикэ шотышто сборникым тўналгыш школла кэлыштарымэ. Школурокым сылнэштараш, тунэммэ матэрийалым ылыжтараш тудо ик могай польшым пуэн кэртэш. Йужо почэламутышто образ пэш сай пуалтын. Мутлан, „Чэр“ почэламут (32-33 мгр) сырвэ-сорво койышым сайын почын ончыкта. Отрицатэлынэ тип шагал ой дэнак мондыдымашын сүрэтлэлтэш:

„Чара онгын,
Уштылэ.
Нэр сакалтын
Тўрвö гоч..
Кочкаш шинчэ
Кид мушдэ;
Физкультурным
Мондыш проч.
Кўчишö кужо –
Пирэ кўч.
Упишö кужо—
Мэтэрка.
Пўйжө шэмэ,
Шўргө шўч,
А умшаштэ—
Тамака“.

Тугай його тунэмшын шонымыжат 7 корныштак ончыктэн шукталтэш:

„Урок
тумбак,
Мый
тэмбак
Йол
шогалтэн
Койко ўмбак“.

Грогэск стиль дэн сэрэмэ, эпиграмэ гай кўчык, вошт витарышэ тыгай почэламут-влак школла дисциплин вэрч кучэдалаш йатыр полшэн кэртят. Осмин Йыванлан ончыкэш тыгай почэламутом утларак сэраш күлэш. Сай образытат утларак кычалан (мутлан: „пу лышгаш у пасуш уналашып толэш“—15 мгр.; „шошо кэчэ ший ока гай“—42 мгр.; „йўр пыл.. чал маскала вэл лöзга“—17 мгр., молат). Тыгай почэламут шўмэш утларак пижэш, тудын шинчымаш пумо вийжат кугэмэш. Иктым вэлэ мондыман огыл: образ-влак лудшо йэнлан лышыл, умлышашлык лийышт.

Осмин Йыванын йужо почэламутлан („Чэр“, „Шыжэ“, „Пэрвой май“) мокташ лийэш гын, шылталыдэат ок лий. Тудо, шкэ йылмым (моло поэт дэч ойыртэмыш койышым) кычалын, йужгынам „ида умло“ манмэ сэмынрак сэра. Мутлан, „Классыштэ“ почэламут тыгай ой дэн сэралтын:

„А пэш йатыр уло
Палышаш илышым,
Чаплын ончык кайаши!
Шинчымаш вэрч—мыйэ
Улам крэдалшэ..
Наук фронтышто шогаши!
Кузэракын Маркс
Пёртыктэн кидыштыжэ
Тошто мландым, ончэн,
Курым гочын ужын
У элнам? Илышыштэ
Илыш товым рончэн?..“

Йоча-влакым тыгай „мут пучымыш“ дэн силаш сайак огыл. Йочалан куштылго,

йаклака йылман, муро гай почэламут күлэш. Вэт йоча—музыкым йората. Тудо кажнэ йоратэн лудмо почэламутым мурылан кэлыштараш тырша. Тэвэ ты могырым ончыма гыч күшнө ончыктымо гай „почэламут“ нымо пайдам пуэн ок кэрт („тыштэ мо нэргэн сэрымэ?—умлыза“ манын задачым пуэдаш гына йорат дыр). Тугак тыдымат мондыман огыл: йоча почэламутышто уто лончо влак, ойым тупэла сэрымаш, йонылыш мутпэралтыш (ударение), ритмлан лийын мутым күчыкэмдымаш, адак вэрысэ мутым утыж дэн шүшманаш зийаным вэсые конда. Тызэ педагогланат йатыр йөсылыкым конда (йонгылыш сэрымэ мутым ужын, йоча-влакат вэс кана тыгак сэрэн кэртыт: күлэш буквам йомдарэн кодат альэ уто буквам пуртат). Тэвэ ты могырым ончалаш гын, Осмин Йыванын творчэствыштыжэ¹ йатыр ситыдымаш уло. Мут күчыкэмдымым ончалына:

*„Кузэ вийан кушна пэлэд
Чылан вийан, таза ул н а!“*

манэш автыр. „Улына“ мутышто „ы“-м ритмлан лийын кудалгэн, Осмин ты мутым кизытсэ жап гыч эртышэ жапыш кусарэн. Альэ вэс вэрэ ончэна:

*„Шарэн шийчы
Кнагажым
Тушто сэрымым умлэна
Туныктышын
ойжым колышт
Тунэмына да тунэмына.“*

Кумышо корнышто ритмлан лийын күлэш „ы“ лэктын возын, а пытаргыш ойышто рок лончо утэн, ритм йомын. Ритмлан лийын мут күчыкэмдымым моло вэрэат муаш лийэш (пэрымэ олмэш пэрмэ, тыйынат олмэш тыйнат, молат). Альэ варваризмым налына. Вазэ (16 мгр), суто (24 мгр), чат (38 мгр), шоч (өрдыж—44 мгр) гай мут-влакым пурташ нымогай күлэшлыкат укэ, нуно образым кэлгын умлаш нымо полышым огыт пу, пожалэ нэлэмдат вэлэ. Йоча почэламутышто (моло почэламутыштат) умлыдымо мутым почэламутыштак умландарыдэ пуртыман огыл; мутын содэржаньыжэ сносско гыч огыл, а тун тэкст гычак палэ лийжэ манын тыршыман.

Осмин Йыванын адак тыгай ситыдымашыжэ уло: тудомутын знэчэныжым вэсэм-

¹ Мутлан толмо годым, тыдым валасыдэ ок лий: моло писатыл-влакынат граматик правилым шуктыдымышт йатыр уло.

да. Тыгэ вэсэмдымыжэ йужгунам ормашкат шукта. „Ойган кэчэ“ почэламутышто тыгай ойжо уло:

*„Курымэшын
Күпнэн шинчын
Шүмэшна“.*

Ты образым умлаш йөсө. Күпна—йүдкэчым шинчыдэ малышэ йэнгым вурсымо мут. Кузэ тыгэ Лэнин колымо кэчэ шүмэшна күпнэн кэртэш? Альэ вэс вэрэ „пашаш пижын тюткын“ манылтын. Тожо умлаш йөсө: тюткын ончаш вэлэ лийэш. Кумышо вэрэ „Элын орт—Моско—рүсө“. Орт—лүдмаш. Молан эллан Моско дэч лүдаш? Тыгай „образ“ дэч саклалтман.

Йужо почэламутышто вашкымаш койэш. Сандэн тыгай ой-влак лэктыт:

*„Ужар олык пэлэдалын.
Пэлэдын сылнэштыт
Түрлө саска.“*

*Чэвэр тулла йүдалын
Урвээз кушкалыт.*

Кушкыт ласкан“.

Йыгырэ ик мутым сэрымаш тыштэ нымо дэнат ок сулал (тыгэ ыштымын күлэшыжэ укэ). Тыгак „вий куатшым ончыкта“ манашат сылнак огыл; вий дэн куат—иктакыс.

Пытаргышлан, подражаний нэргэн. Йужо почэламутышто подражаний рашак койэш. Мутлан „Ойган кэчэ“ почэламутышто Йыван Кырля дэн Олык Ипайын палышт уло. Тугак „Йэчэ дэн“ почэламутшат Олык Ипай дэн Стрельниковын ты нэргэнак сэрымыштлан нымо уым ок йшарэ. „Шольылан“ почэламутышто Содоронын влийаньыжэ куго. Очыний, ой чоңымо законом шкэ сэмын кадыртылмэ койышат Осмин Йыван дэч Содорон дэчак куснэн („Класыштэ“ почэламут).

Чумыр шотышто сборник нэргэн тыгай ойым пуаш лийэш: сборник вашкэнрак ыштымэ. Сандэн йужо пөлка вишкыдэ лийын („Октябрьлан“ пөлкаштэ 3 почэламут гыч 2-шо Лэнин колымо нэргэн, а ончыл почэламутышто лозунговшинэ утыж дэн уло). Вэс могырым, у почэламут пэш шагал (шукыжо 1932-1933-1934 ийыштэ сэрымэ улыт), а Осмин Йыванын почэламут чоңымо тэхныкыжэ (газэтлаштэ пэчэтлалтшэ почэламут-влакым ончэт гын), утларакшым пытаргыш ийлаштэ сайэмаш тунгальэ. Ты шот гыч, Осмин Йыван дэч вийанрак сборникым йодаш лийэш ильэ.

АЛ. ЭРЫКАН.

ЙОНГАЛТШЭ ТРАКТЫР НЭРГЭН СОПТРА ЙҮК

Тишин Н. И. „Трактр“. Сылнэ мут (очэрк). Пошкырт Рэспублик Госиздат луктын. Үнд. 1935 ий. 40 могыр. Акиэ 35 ыр. Тираж 2100 экз. Отвэт. рэдактыр Вавилов П. И.

Трактыр—писатыл-влаклан возаш пэш поян тьэмэ. Трактыр нэргэн сылнэ дэч сылнэ поэмым, почэламутым, ойлымашым, повэстыым, романын возыман. Кузэ от во-зо, вэт ожнысо шүкшү йалыш, тыгыдэ соб-ствэнник коклаш большэвик партий дэн Совет власть кондымо *трактыр пэши кугу рэволюцыым ышта*: куклымо пушэнтэ вож дэн ыштымэ шогавуйым кукла, йыр-ваш шукш гай шуйнылшо, шүк шудо дэн по-шышо аңа йыраным пытара, йорлым кулак пызырма гыч утарэн, мурышо ма-шина үмбак күзыктэн шында, кулак кла-сым пытарэн, улан колхоз илышым ыш-таш полша, ик манаш—акрэт годсо йан-гар йал озанлыкым, илышым вашталта.

Мэмнан трактыр—тэхник үзгар вэлэ огыл, мэмнан *трактыр—пэши кугу поли-тик фактыр*. Вэт Сталин йолташ манын: „Пашазым автомобиль үмбак, крэсаньы-кым трактыр үмбак шындэна гын, мэм-нам вара иктат поктэн ок шу, иктат ок сэнгэ“.

Марий литэратурышто трактыр нэргэн цукэртак возаш тўнгалмэ. Пэрвой 1925 ийыштэ Иванов М. М. „Трактыр“ лўман почэламутым воза. Вара Шабдар Осып „Трактыр“ поэмым воза, трактыр дэнэ комунизмыш луктэш. Олык Ипайат, моло поэт, писатыл-влакат возат. Тишинат „Трактырлан мурэмым“ мойн воза. Тидэ—марий литэратурын кушкын толмо ончыл этапыштыжэ ыльэ. *Кызыт ындэ трак-тыр нэргэн сай дэч сай, сылнэ дэч сылнэ, ой шотышто кэлгэ, идэй шотышто кўк-шд произвэдэньым пуашна кўлэш*.

Шукэртэ огыл, 1935 ийыштэ, йатыр во-зэн шогышо, ВУЗ образованьан Н. И. Тишин „Трактр“ лўман „сылнэ мут (очэрк)“-ым луктын. Мэмнан Совет Ушэ-мыштэ эн ончыч трактырым Йошкар Пу-тиловэц (кызыт Киров лўмэш) заводушто күзэ ышташ тўнгалыныт, күзэ нэлым, йо-сым сэнгэн, тўжэм дэнэ трактыр лукамшкэ шуктэныт, йалысэ тошто илышым ваш-талташ „агитпропом“, тошто тўнхам пу-

дэштараш „снарэд“ йамдылымым ончык-таш пижын.

Пэш сай тьэмэ. Тидым возымо годым, трактырын молан кўлэшыжым, мэмнан йаллаштэ мом ыштымыжым, кунар гынат, ончыктыдэ огэш лий, адак Киров заво-дын (Йошкар Путиловэц) пэш кугу паша-жым ончыктыдэ ок лий. Чын, кызыт Киров завод трактыр ыштымым чарнэн, кызыт Сталинград, Чэльабин, Харьков у гигант-влак чаплэ трактыр-влакым пэш шуко ышташ. Вэт нинылан корным *кум рэволюцыышто шолшо пашазэ клас, мэм-нан моктымо, пагалэн каласымэ Пути-ловский большэвик-влакна почын, тўн-галын пуэныт, вэт цуно пэрвой совет трак-тыр—„снарэд“ дэнэ йал озанлыкыштэ капитализм косам пудэштарэн, куралын савырэн луктэдаш тўнгалыныт*. Тидым сайын, сылнын гына почын пуаш кў-лэш ыльэ.

Эн ончычак, материалым могай формо дэн ончыкташ онгай—тудым шоналтэн налман. Тишин тыштэ „очэрк“ манэш. Очэрк гын, гэрой-влакын лўмыштат, чыла паша кузэ лиймат *чын документальнэ* лийман. Тишин тыштэ очэркым воза ма-наш огэш лий: кынам паша кузэ лиймым (хронологий) мутайэн пытарэн, гэрой-влакшат—Йошкар Путиловэц пашазэ-влакын тўсышт, лўмыштат вэшталтыныт (марий лўмым пуэдэн: Корий, Костий Онис, Оксий, молат). Тишин, Йошкар Путиловэц заводуш мийэн ончэн кошт-мыжо годым, мом йодыштын возэн, мом шкэ шонэн—чыла иктышкэ руаш сэмын лугэн (наброски, фрагменты). Маста-рын ыштымэ *раш литэратур формо укэ*.

Писатыл мо нэргэн воза гын, тудым *шкэ пэши сайын шинчыман, тэорий шот-ыштат, илыш практыкыштат шыныман, тунэмман*. Тишин чот шынэн, тунэмын, трактыр производством, производствысо пашазэ влакым сайын шинча манаш огэш лий. Йошкар Путиловэц заводушто иктаж кок арньа ончэн коштынат, возэн.

Тидэ кнаган тунг ойжо тыгайраклыйэш: заводышко Амэрик гыч „Фордзон“ трактырым кондэныт. Путиловэцэш ышташ тунгалнэшт. Пашазэ-влак, йужо вуйлатышат кугыркалат: „кэргына альэ укэ?“ Ыштат. 1924 ийыштэ пэрвой совет трактыр лэктэш. У пашалан пашазэ-влак огыт ситэ. У пашазэ-влак толыт. Йужыжо пашам сайын огыт ыштэ, оксалан кэржалыт, лэтун лийын лэктын кайат. Тошто революционер Корий да Сэргэй коктын йолташыж-влак дэнэ чот ыштат. Трактыр ыштымаштэ брак лийэда. Брак ыштышэ йэнгым кычал муыт. Завод лу тужэм трактыр ышташ пижэш. Адак „огына кэрт“ манмэ лэктэш. Партком вуйлатымэ дэнэ сэгат. Йужыжо Фордлан вальутым пуаш да пашам ончык колташ ойым пуат. Шкэ вий дэнак ыштат. Комсомолэц Йыван пашам сайын ышта, станокым, үзгарым сайын кучылтэш, паша лэктышыжат кугу. Молат тудын почэш пижыт. Заводышто врэдитель-влакат лийыныт, нуным корандат. Тошто сай мастар-влакат у пашазэ влаклан полшат, туныктат. Трактырын качэствыжым сайэмдаш чот пижыт. Тракторист-влакын трактырым сай кучылтышт нэргэнаг ончыктымо. Йыван комсомолэц трактыр нэргэн кнагам лудэш, тунэмэш, шкэ заводшым, пашажым йората. Социализм ышташ уло вийжым пыштымэ нэргэн ойлымыжым Тишин сай воза (29—3) стр). Ик тылзын завод прорывыш пурэн, тылзаш план шуктымо огыл. Ик цэх уло заводын пашажым пужа. Йужо йэнжэ „мом тыршашыж... садыгак програмынам тэмэн огына кэрт“ маныт. Шэнгэлнэ шүдырнышб цэхым ончык лукташ буксирым ышташ ойлат. Дисциплиным пэнгэдэмдаш пижыт. Прорыв гыч лэкташ смэнэ смэнылан полша. Паша шолэш. Прорыв гыч лэкмэ. Варажым 32000 трактырым штурмовайэн лукташ Путиловэц пашазэ-влак пэш чот кучэдалыт. Кэчылан кан ашлу трактырым ыштат. Паша ыштышыла айдэмаг вашталтэш. Талын ыштышэ пашазэ Волковым завкомыш ойырат. Тудо прогул ваштарэш кучэдалэш. Завод кэчын шүдө трактыр ыштышаш вэрч кучэдалэш.

Кузэрэк вара Тишин Йошкар Путиловэц большэвик влакым, пашазэ влакым тидэ „сылнэ мут (очэрк)“ книгаштыжэ ончыктэн? Вик каласаш күлэш—пэш

вишкыдын. Йошкар Путиловысо гэррой большэвик, ончыл пролэтарийым сайын ончыдэ, тунэмдэ, кэлгын, сылнэ образ дэнэ возаш огэш лий. Возэт гынат, фальш лэктэш. Тишин тидэ фальшыжым адак кэлгэмда, чын гэррой пашазэ-влакын шкэ лүмышт олмэш, очэркын тунгжым йомдарэн, шонэн пумо лүмым пуэда (а мыланна гэррой-влакым уло эл шинчыжэ манын, гэррой-влакын могай улмыштым чын ончыктыман, ышкэ лүмышт дэн возыман).

Йошкар Путиловэц заводысо гэррой-влакшат кнагаштэ вагон окна гыч ончымо годым тэлэфон мэнтэ „палт-палт“ койын кодмо сэмынак, ушыш пурыдэ, шүмыш логалдэ кодыт. Тидэ сылнымут книган тунг принципшэ укэм ончыкта.

Йошкар Путиловэц заводысо *большэвик сэнгымашын сэкрэтишым* мэманн *колхозник-влакланна ончыкташ күлэш ыльэ*. Вара тидэ шотышто паша кузэ? Тишины уло книгаштыжат паша кузэ ыштымым ончыктымо огыл манаш лийэш, эрэ мутланымаш, митинг, газэт возваньэ, лозунг-влак вэлэ. Тишин ончыктэн возымаш укэ, шукыжым ойлымым вэлэ воза. Партком сэкрэтарь Алэксэйэвын большэвик вуйлатымашыжым лач митингыштэ болтун сэмын ойлымашэш вэлэ ончыктэн. Заводын гэррой пашаштыжэ айдэмэ вашталтымаг пэш тужвачын ончыктымо (мут гыч, заводыш угыч толшо Мундыра Миклайын ойлымыжо; 16 стр.).

Заводышто брак лийэда. Ик бракодэлым кычал муытат, чыла брак пыта манмашкэ луктэш (17 стр.).

Трактыр ышташ тунгалмэ годым кузэ „ыштэн огына кэрт“ манын шогэныт, лу тужэм трактыр ышташ пижмэ годымат Тишин лач тугак воза. Эрэ „пашазэ шуко күлэш, оборудованьым йэшараш күлэш“ манэш. Улшо пашазэ коклаштэ паша сайэмдымым пэш шагал ончыкта.

Ик манаш, Йошкар Путиловысо пролэгарий-влакын нэлэ, йбсым большэвикла сэнгэн, кугу сэнгымаш ыштымыштым сайын, сылнын почын возымо огыл, тужвачын, куштылгын, мутланымаш да митинг дэн вэлэ кугун возымо.

Трактыр ыштымэ *тэхникымаг* сайын палэн налын сылнэ мут дэн колхозник-влаклан ончыкташ күлэш ыльэ. Тидат начар ышталтын, лач лудшо-влаклан шуко ынлыдымаш тэрмин-влакым ын-

лыктарың шўшмө (бабин, блок, подшипник, трансмиссий, чэрвьячный пэрэдачэ, поршэнь, кльопко, молат).

Книгаштэ возымо пашазэ-влак кокла гыч Корий нэргэн Тишин шуко воза ончыкта. Но Тишин сўрэтлымаштэ Корий кугызан потомствэный пролэтарий, тошто рэволюционер, большэвиц характэржым, тудын организатор пашажым, производствысо пашажым шагал ончыктымо, шукужым тудын нэргэн тўжвачын вэлэ ойлалтэш, адакшэ шўкшў марий кугызан характэржэ уло гай вэлэ. Сэргэй йолташыжэ граждэн сарыштэ кучэдалын. Кызыт Путилов заводышто слэсар. Комсомолэц Ййван бригадыштэ пашам сай ышта. Калинычэв—тошто пашазэ, шонгэмын гынат, пэнсыш ок кай, социализмом ышташ паша дэн полша. Калинычэв нэргэн шагал возымо гынат, сай лэктын. Пашам сайын ыштэн шогышо ончыл пашазэ Волковым завком вуйлаташ ойырэнйт. Прогул ваштарэш чот кучэдалэш. Но кугу заводын завком вуйлатышэ тўсыжэ вишкыдын лэктын. *Завкомын пашажым сайрак ончыктыман ыльэ.* Ик манаш типаж пэш вишкыдын лэктын.

Тишин кнагаштыжэ могай ийыштэ, кунам лиймым чыла лугэн пытарэн. 1924 ий гыч 1931 ий маркэ чыла паша лиймым ик жапыш шўшкэш. Адакшым Тишин 1924 ийыштэ ала кужэч ударник-влакым, ударнэ бригадым муын. Чын пэрвой совет трактырым 1924 ийыштэ ышташ тўнгалмэ. Тишин тудо жапым ончыктымаштак тыгэ воза: „ударлэ-влак“ (6 стр.), „Корий чылалэч ончыч ударлэ бригадышкэ сэралтын. Заводышто тудо эн пэрвой ударник лийын“ (15 стр.), „Кё бригадэ члэн-влакым пашаш таратэн шогыш? Корий!“ (16 стр.). Умбакаат (9,23, 32 страницылаштэ) „бригадэ, бригадэ“, „тангасат“, „буксир“ манэш Тидэ—мэмнан ударничэствэ дэн соцсорэзнованьэ движэньым шинчдымаш! Вэт ончыл жапыштэ пашам ушныктарэн колтымаш вэс формо дэн эртаралтын. Соцсорэзнованьэ дэн ударничэствэ метод 1929 ий апрэлыштэ вэлэ лэктын. Тишинынын возымаштыжэ тыштат фальш. А 1929 ийыштэ, ударнэ движэньэ тарванымэк, Йошкар Путиловэц завод кузэ ончык кайа, нёлталтэш, кугу дэч кугу сэнгымашым ышта, заводышто соцсорэзнованьэ

дэн ударничэствэ кузэ шарла, пашазэ влакым авалта, нуно тидэ метод дэн кузэ социализм ышташ эшэ чот полшат—тидым ончыктымо огыл. 1930—31 ийысэ 32000 трактырым штурмоваймэ историй—пэш интэрэснэ, пэш кэлгэ, пэш кўкшө значэньан паша. Тунам кажнэ пашазэ тидэ ой дэн илэн. Тидым Тишин газет возваньэ гоч изин вэлэ ончыктэн.

Йошкар Путиловэц заводын паша ыштымэ, сэнгымэ историйжэ—тидэ чылт эпопэй! А Тишин паша эпопэйым тэвэ тыштэ муэш:

„Айдыза, айдыза, чотырак(,) пўсынрак—манмэ йўк-влак вэлэ йужгунам паша лугычын шоктат. Тидэ пашан эпопэйжэ“! (32 стр.).

Могай воштылтыш! Йошкар Путиловэц заводын кажнэ цэхшэ пэш чот мўгырэн шинча, ваш мутланымымат колаш ок лий да гэвэ тыланэт тыгэ кычкырат. Бара тидэ эпопэй?

Адак програмым тэмымэ нэргэн комсомолэц Ййван Калинычэв кугыза дэк мийа да тыгэ йодэш:

„— Кугызай, каласэ, программым кузэ тэмаш?..“ (34 стр.).

Тидэ лач садэ „Кочай, шонго кочайэм, мыланэм шўшпыкым ыштэн пу“ манмэ йоча йомакыш лэктэш.

Адак тыгэ воза:

„Ончэт гын, Ййваным бригадэ гыч пастыраш шонэныт. Шокшо тўшкалан комсомольэц кэлшэн огыл, аптратэн“. (21 стр.).

Йошкар Путиловэц заводышто тыгэ? Укэ, тыгэ лийын огэш кэрт. Иктаж посна пашазэ тыгэ лийын гын, молан тыгэ ыштымыжым сайын почын пуман. Уло бригадэ комсомолэцым поктышо лийын огэш кэрт, эшэ Йошкар Путиловэцыштэ! „Трактырым ыштэн огына кэрг“, „лу тўжэмым огына кэрт“ маншэ-влакын социальнэ тўсыштым почын пуымо огыл.

Адак тыгай өрмаш, лийдымаш пашамат воза, пуйто Путилов заводышто тунар аңыра улыт—трактырым пэрвомай дэмонстрацыш испытаньэ дэч посна луктыт (27 стр.). Тидэ лийын огэш кэрт.

Возымаштыжэ тыгай кэлшыдымаш танастарымашат улэдат:

„Станок-влакым ончалат дэ, ала могай подпольно погынымаштэ шинчышэ пашазэ влак гай вэлэ койыт“ (13 стр.).

„Заводышко пурэт гын, омаргаштэ мўкш карашым олтымыла чучэш“.

Тэвэ тидэ ой мо лийэш? Тишин ышкат ок ыглэ дыр:

„Ты йөсө төрсыз-влакым пашаштына программэм тэмэн шукташна күлэш“.
(31 стр.)

Кузэ ыглаш? Пашаштэ төрсырым программэ шот дэнэ тэмэн шуко ышташ мо?

Йылмэ сылнылык шотышто, кажнэ гэройын ышкэ сэмын ойлымо шотыштат Тишин тидэ „сылнэ мут (очэрк) шым“ пэш томам төрлатылын. Тэвэ:

„Трактр воктэн погынэн шогышо пашазэ коклаштэ мастьэр толын шогабыт, пэлэштыш:

— „Родо-влак, мом каласэда? Вашкэ садэ махыным рончаш тўнгалына. Тышак трактыр ышташ шонат, тачэ парткомышто кутырышт. Йолташ-влак, тэ мом шонэда? Кэртина вэт?“ (3 стр.)

Могай штраш йылмэ! „Коклашкэ“ олмэш „коклаштэ“. Йошкар Путиловэцын мастьэржэ тыгэ токмакын кутыра? Адак ой савыртышыжэ могай! Знак шындылмэ шотыштыжо! Орат. Знак шындылмэ шотышто ончыч пуртымо цитат-влакыштат йатыр йонгылыш ылыыч (мэ тугак пуртэн улына), а тэвыжэ могай улыт:

„Тыйын пужымэтшэ пэшак, алама паша“.

„Тошто тўнчам пудэштарышэ, кумло кок тўжэм снэрэд“.
(36 стр.)

Ала мо, тачэ цэхыштэ вэс тўрлын чучэш. Ала трактыр нэргэн кутыρμο дэнэ ала мо, паша кэчат куштылгын эртыш. Шияждак кодылто“.
(4 стр.)

Тўнгалтыш школышто тунэмшэ-влакат сайрак возат, автыр дэнэ редактыр йолташ! Лингвистик факультэт пытарышэ Тишин йолташ тынар йонгылыш ыштымэ вэлэ огыл, ик ойыштак ик мутымак тўрлын тўрлын воза. Тэвэ:

„Блок почэш моло Ужаш ышташ

возо. Вэт трактырын чыла Ужашыжым...“
(5 стр.)

Книган лўмжымат „Трактр“ манын воза. Умбакыжэ „Трактыр“—йатыр вэрэш-тэш. „Сытыдымаш“, „кнӓгӓ“ манын воза. Вэт ик странициштак ик-кок строка гоч кок тўрлын воза, тэвэ примэр-влак: тылзэ—тылызэ, музик—музык, лэкдэ—лэкэтэ, шкэ—ышкэ, пбрдэш—пбртэш, тракторист—тракторис, молат.

Автыржат возэн, редактыржат ончэн, коррэктыржат төрлатэн! Орат! Очэрк ма-лограмытнэ возымо. Грамытнысты вэрч чот кучэдалаш күлэш. А. М. Горькийын „Йылмын йандарлыкшэ нэргэн“ возымыжым ушыш пэш чот налашна возэш.

Тишин ындэ тўнгалтыш писатьыл огыл. Сай качестван произвэдэньным пуэн шогашыжэ да эрвэл марий коклаштэ тўнгалшэ писатьыл-влакымат тидлан туныкташыжэ күлэш, „Трактр“ очэркшэ сэмын руашым лугэн кўчымө киндым пукшыман огыл. Адак тидымат ончыктыдэ ок лий: тидэ очэркак 1931 ийыштэ Мариздатыш пэчэтлаш пумо ыльэ. П. К. Карпов кок пачаш ончэн, кузэ төрлаташ ончыктэн, кок рэцэнзым возэн ыльэ. Вара С. Г. Чавайн ончэн лэктын, төрлаташ Тишинлан мөнгө пуэн ыльэ. 1931 ий гыч кызыт маркэ Тишин чэмоданыштыжэ кийыктэнат, Башкирийыш мийэн „ўшанышэ“ редактырлан пуэн, пэчэтлэн луктын.

Тишинын тыгай „произвэдэньыжэ“ Совэт писатьыл ушэмыш пуртышаш кандидатын лўмжым үлкө волта. Вэт мәннан моктымо, пагалымэ Киров заводын кум рэволюцэш шолшо, ончыл ратыштэ кайышэ пашазэ-влакым рэмэслэнник сэмын ончыкташ ок лий. Возаш пижмэкэ, могай задачэ шога, могай отвэствэнность—палэн лийман.

Тишинын тидэ книгажэ—йонгалтшэ трактыр нэргэн соптра йўк.

М. КАЛАШНИКОВ.

ИНВ. №

Редколэгий: П. Карпов (редактыр), В. А. Мухин, Олык Ипай (сэкретарь), С. Г. Чавайн, Шабдар Осын.

МАРИЙ ОБЛАСЬ КУГЫЖАНЫШ САВЫКТЫШ

ТЫГАЙ СЫЛНЫМУТАН КНАГАМ ЛУКТЫН:

С. Г. Чавайн. Акпатыр (Тошто марий илыш гыч драмэ)	1 т.	50 ыр.
Олык Ипай. Пионьэр муро (Почэламут-влак)	—	40 „
Йаныш Йалкайн. Сылнымут нэргэн мут	—	80 „
Осмин Йыван. У тукым (Йочалык почэламут-влак)	—	45 „
Гэоргий Йэфруш. Йэшэм (2 кыдэжан, 4 сүрэтан пийэс)	—	30 „
М. Горький. Аважэ (Романын 1-й ужашыжэ)	2 т.	50 „
Либединский. Арня (Повэсть)	—	70 „
Серафимович. Йоча (Ойлымаш-влак)	—	70 „
Сейфуллина. Закон пудыртышо-влак (Ойлымаш)	—	30 „
И. Тургенев. Муму (Повэсть)	—	30 „
И. Тургенев. 4 ойлымаш (Бэжин олык, Хорь дэн Калиныч, Бирьук, Бурмистр)	—	60 „
Короленко. Макарын омыжо. 13 №-ан пөрт	—	45 „
Задонский. Вэс илыш (Пийэс)	—	60 „
Задонский. Шкэнан паша (Пийэс)	—	75 „
Субботин. Вэс шүм (Пийэс)	—	65 „
П. Власов. Пөрвөй палэ (Пийэс)	—	35 „
Терехов. Пагалымэ йунат (Ойлымаш)	—	50 „
Савельев Н. Шарнымаш (Ойлымаш-влак)	1 т.	50 „
Пантелеев. Шагат (Ойлымаш)	—	60 „
Селезнева. „Карамэль“ (Ойлымаш)	—	65 „
Ф. Малов. Куго паша (Ойлымаш)	1 т.	20 „
Шиан-Ю. Совет Китайысэ йоча-влак (Ойлымаш)	—	25 „
Житков. Тэлэграм (Ойлымаш)	—	25 „
Трахтенберг. Москвичкэ (Пийэс)	—	60 „

Вашкэ лэктыт:

- М. Шкэтан. Лапчык Каритон (Пийэс).
 Дим. Срай. Ольбана (Повэсть).
 С. Г. Чавайн. 1905—1913 ийлаштэ возымыжо (1 том).
 Йаныш Йалкайн. Эргэ (Поэмэ).
 Йаныш Йалкайн. Ужар жап (Повэсть).
 А. С. Пушкин. Капитан ұдыр (Повэсть).
 Л. Н. Толстой. Хаджи-Мурат (Повэсть).

Кнагам районласэ кнага магазинлаштэ йодса, налза. Наложэн платьеж дэнат тыгай адрес дэн йодын налаш лийэш: Исшкар-Ола, Совет урэм, 60, Маргосиздат торгөгдэлла.